EX LIBRIS
WALTER MUIR
WHITEHILL JUNIOR
DONATED BY
MRS. W. M. WHITEHILL
1979

The Institute of Mediaeval
LIBRARY
Toronto, Ontario

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/notessobrelartre00brut

L'ART RELIGIÓS

EN EL

ROSSELLÓ

PER

JOAN AUGUST BRUTAILS

Arxiver de la Gironda (Bordeus)
Jutge del Tribunal Superior d'Andorra

TRADUCCIÓ DE J. MASSÓ TORRENTS

BARCELONA

TIP. «L'AVENÇ»: RONDA DE L'UNIVERSITAT, 20

1901

Aquesta obra va aparèixer en el *Bulletin Archéologique* del *Comité des Travaux historiques* en els anys 1892 y 1893. Desde la primera lectura vaig ferme càrrech de l'utilitat que podria reportar als estudiosos dels països de llengua catalana la seva traducció. Ha passat algun temps desde'l primer desig a l'execució; però, a la fi, posat d'acord ab el meu savi amich Brutails, tinch la satisfacció de veure publicat en català un dels treballs que més m'han captivat entre'ls diversos que han aparegut a l'estranger sobre'l nostre art.

L'autor ha revisat el seu manuscrit, l'ha augmentat y retocat en alguns punts; a més, aquesta edició catalana va considerablement més il·lustrada: porta bastantes més figures intercalades en el text que no duia l'edició francesa; aquesta anava acompanyada de 16 fototipies: la nostra la guanya d'una trentena. En una obra d'aquesta lley l'il·lustració és cosa indispensable, y fins pot dirse que per més que n'hi hagi may n'hi ha prou.

Aquí 'm tocaria fer l'elogi de l'autor, del qual publiquem el retrat. La millor manera de ferlo serà mostrar la feina que ell ha abastat fins ara. Aquí va, donchs, la llista de tots els seus estudis sobre coses del Rosselló y de Catalunya:

Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen âge. XLIV-314 pp. Paris, 1891.

Note sur les églises d'Espira de l'Agly et de Taxó d'Avail, Gazette Archéologique de France, 1890, 7 pp. ab gravats.

Bible de Charles V et autres manuscrits du chapitre de Girone, Bibliothèque de l'École des Chartes, 1886, pp. 637-645.

Bulle originale de Silvestre II pour la Seu d'Urgel, Bibliothèque de l'École des Chartes, 1887, pp. 541-526.

Étude sur l'esclavage en Roussillon du XIIIe au XVIIe siècle, Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 1886. pp. 388-427.

Étude sur l'article 72 des Usages de Barcelone connu sous le nom de Loi Stratœ, Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 1888, pp, 59-79.

Étude critique sur les origines de la question d'Andorre, Revue des Pyrénées, Toulouse, 1892, pp. 960-994.

La mateixa qüestió: *Réponse à M. Baudon de Mony*, Revue des Pyrénées, 1891, pp. 571-580.

Étude archéologique sur le Castillet Notre-Dame de Perpignan, Société agricole, scientifique et littérairè des Pyrénées-Orientales, Perpignan, 1886, pp. 101-172, ab fototipies.

Note sur deux inscriptions romaines, Id. íd., 1887, pp. 155-164.

Note sur un sarcophage antique, Id. íd., 1888, pp. 208-213.

Étude archéologique sur la cathédrale et le cloître d'Elne, Id. íd., 1887, pp. 184-269, ab fototipies.

Notes sur l'économie rurale du Roussillon à la fin de l'ancien régime, Id. íd., 1889, pp. 225-451.

Notice sur le collonel Puiggari, Id. íd., 1891.

L'église Saint Martin de Fénouillar, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques, Paris, 1886, pp. 443-449.

Chape et chasuble de Catllar, Id. id., 1888, pp. 249-251.

Appendice à un rapport sur le sceau d'un abbé de Cuxa, Id. íd., 1890, pp. 341-354.

Notes sur quelques crucifix des Pyrénées-Orientales, Id. íd., 1891, pp. 283-285.

Notes sur l'art religeux du Roussillon, Id. íd., 1892, pp. 523-617 y 1893, pp. 329 a 404, ab gravats y fototipies.

Bulle sur papyrus du pape Serge IV, Bulletin historique et philologique, Paris, 1885, pp. 160-163.

Note sur quelques documents de l'Abbaye Saint-Martin-de-Canigou, Id. íd., 1889, pp. 251-255.

Eglise Notre-Dame, Arles-sur-Tech. Album des monuments de l'art ancien du Midi de la France, Toulouse, tom. I. pp. 70-72.

La Loge de mer et l'architecture civile a Perpignan, Id. íd., tom I, pp. 129-137.

Imprimintse en la mateixa col·lecció *La Cathédrale et le cloître d'Elne*.

Vallée d'Andorre. Revue des Universités du Midi, Bulletin historique trimestriel, Bordeaux, 1897.

L'art roussillonnais et quelques problèmes d'archéologie, Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, Perpignan, 1900, pp. 65-70. (Imprimintse en la mateixa revista: *Notes de voyage, Introduction à la Note sur des monnaies de Besalu et de Roussillon trouvées près de la Junquera*, Perpignan, 1899.)

Això no constitueix sinó una part del treball de M. Brutails; també ha fet estudis sobre l'historia de l'art y del dret de Navarra: té un estudi sobre la catedral de Pamplona presentat en el *Congrès arqueològich de França* de l'any 1888; en la *Bibliothèque* de l'Escola d'Alts Estudis publicà en 1890 uns *Documents des archives de la Chambre des Comptes de Navarre (1196-1384)*; en la *Nouvelle revue historique de Droit français et étranger* va insertar un *Étude critique sur les «Paramientos de la Caza»* l'any 1884. Entre ses demés obres esmentarem la darrera, que ha vist la llum aquest any y és *L'archéologie du moyen âge*, model d'exposició clara y precisa, de refutació raonada y sensata d'errors massa extesos sobre alguns problemes importants d'arqueològia mig-eval.

Així com l'obra que va escriure sobre la condició de la populació rural del Rosselló en l'edat mitjana, una de les més notables d'en Brutails, no pot mancar en la biblioteca de tot català qui's preocupi de l'historia del dret de sa terra, aquestes *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló* de segur que seran molt llegides per tot-hom qui siga afectat a la nostra antiga arquitectura, a l'art dels nostres passats, qui portà sempre un segell propri mentres romangué viu en ells el sentiment de nació.

No caldrà observar al lector que lo mateix és dir *art rossellonès* que *art català*. Si no ho sap, ja ho veurà prou llegint aquest llibre y observant les nombroses il·lustracions que l'acompanyen tot comparantles ab els monuments de qualsevulga regió catalana que li siga coneguda.

Al fer la traducció d'aquesta obra, m'he trobat encallat més de quatre vegades per la dificultat de transcriure alguns mots tècnichs. Haig d'observar que la meva tasca ha consistit en traduir d'una llengua que està amplament proveïda de vocabulari científich, a la nostra, que, si bé

no'n mancava en l'edat mitjana quan no escassejaven els tractadistes, ara'l té en reconstitució. Quan no he trobat viva una paraula entre'ls operaris de les arts de la construcció, m'he estimat més cercar-la en els documents antichs, que per sort abunden. Crech que és preferible això, sobre tot quan el mot que's presenta en castellà o en francès repugna massa al geni de la nostra llengua. Els noms geogràfichs catalans del Rosseiló apareixen llastimosament deformats al ferse francesos; oficialment devegades resulten desconeguts (1); jo he procurat donar a les localitats el nom que propriament porten en el país, deixant completament de banda tota nomenclatura oficinesca; quan la forma de la paraula en boca del poble no resulta clara, he preferit adoptarne l'ortografia que se sol veure en els documents anteriors al Tractat dels Pireneus. En la *Taula alfabètica* que va al final del llibre, pera fixar l'indret ont se troba cada localitat, en lloch de marcar *l'arrondissement* o el *canton* a que pertanyen, he senyalat la comarca natural y històrica, això és: *Rosselló* propriament dit, *Vallespir*, *Conflent*, *Capcir* y *Cerdanya*. Aixís y tot, haig de confessar ingenuament que la meva ignorancia és major de la que creia jo mateix al començar la tasca. De manera que si algun erro's troba en aquest llibre no ha d'imputarse a l'autor, sinó que ha de carregar sobre meu.

No s'ha de veure en mi sinó'l desig d'oferir als estudiosos de la nostra terra una obra més ont apendre. La nostra literatura està en un punt que cada dia se troba més necessitada de llibres científichs. Tant-de-bo que quan se publiqui en qualsevol país una obra de valor positiu, com aquesta, prengui aviat carta de naturalesa entre nosaltres!

Desembre de 1900.

J. Massó Torrents

(1) Per exemple: al Voló se l'anomena oficialment *le Boulou*, y a Tartaull, *Tautavel* (!).

Les planes que segueixen són més aviat una serie de notes y reflexions que no pas un estudi complert. Durant la meva estada en els Pireneus Orientals havia resolt fer per aquet departament, al menys fins allà on m'hauria sigut possible, un treball anàlech al llibre de M. Tholin sobre l'arquitectura religiosa del Agenès, y ab aquest objecte havia recullit un nombre bastant considerable de croquis, de fotografies, de textos, quan un cambi de residencia va interrompre la meva feina y va deturar l'execució del meu projecte.

Un mestre tant bondadós com autorisat m'ha fet notar l'utilitat que presentaria la publicació d'aquets materials, per imperfectes que siguin, donada l'ignorancia quasi absoluta en que s'està de les regles de l'arquitectura rossellonesa (1).

Me calia ben bé aquest encoratjament per decidirme a presentar al públich un ensaig del qual ningú millor que jo podrà coneixe les llacunes y els defectes.

(1) El *Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales* conté alguns estudis especials de valor molt

Ab certa tristesa veig anarsen, tant incompletes y sens termenar, aquestes planes, que seràn probablement les darreres que escriuré sobre un país an el qual me sentia fortament lligat. Suplico que, al menys, se'm tinga compte de les dificultats de l'empresa: per tal o qual descripció, destinada a passar desapercebuda y que sols consta de poques ratlles, m'han calgut dugues visites al monument de que és objecte, o bé siga dotze hores de marxa per la montanya y un parell de dies esmersats en observar, dibuixar y fotografiar; això sense comptar les rebusques desde l'estudi, la correspondencia, la redacció y demés.

Lo cert és que ab les fadigues y els treballs hi anaven sempre grans compensacions: ben sovint els paisatges atravessats eren d'una bellesa inoblidable; les antigues sacristies, mig enrunades, guardaven a voltes tresors arqueològichs; y, per fi, may he deixat de trobar per tot arreu simpaties, consells, fins colaboracions, que tinch gust d'esmentar aquí.

Sense parlar dels rectors de tot el bisbat, qual rebuda ha sigut sempre cortesa y sovint cordial y ha facilitat en gran manera la meva tasca, dech una especial mostra de gratitut a M. de Lasteyrie, el meu professor a l'*École des Chartes*,

desigual sobre l'arqueologia rossellonesa, que tindré ocasió d'esmentar.—M. Édouard de Barthélemy va donar en el *Bulletin monumental*, vol. XXII, pàgs. 44-65, un *Essai sur les monuments du Roussillon*, que L. de Bonnefoy va completar, o, millor dit, rectificar ab la seva precisió y autoritat habituals, en les seves *Notes sur quelques monuments du Roussillon* (en el meteix vol., pàgs. 379-396).—L. de Bonnefoy ha consignat moltes observacions arqueològiques en el seu recull d'*Épigraphie roussillonnaise*.— El volum de la sessió XXXV del *Congrés archéologique* també's pot consultar.—Les noticies recullides per Mérimée sobre'ls edificis dels Pireneus Orientals durant el seu *Voyage dans le midi de la France*, ja són molt revellides.—Lo meteix succeeix ab el text de Taylor en el seu *Voyage pittoresque*, quals planes semblen destinades més aviat als pintors escenògrafs que no pas als arqueòlechs.—Viollet-le-Duc sembla no haver visitat el Rosselló. Entre'ls dibuixos que publica, alguns són la reproducció de vistes ja publicades. D'això ve que varies vegades els personatges que hi afegeix siguin d'una escala molt inexacta.

que m'ha inspirat l'idea de redactar aquestes *Notes* y m'ha procurat els medis d'imprimirles; an els meus amichs Mossèn Torreilles, que ha revisat el meu manuscrit, y al quefe enginyer M. Sorel, que m'ha fet el meteix favor y que m'ha exposat molts punts de vista originals y m'ha donat enginyoses noticies sobre l'arquitectura; y, per últim, al malhaurat coronel Puiggarí. El coronel Puiggarí, que no escrivia gaire y que no imprimia may, es dedicava a arreplegar, ab una tenacitat, una inteligencia y una constancia que no se solen trobar, gran acopia d'elements de treball, que cedia generosament a qualsevol que s'interessés pel passat del seu estimat Rosselló. Després d'haverme proporcionat bona colla d'informacions en vista del present estudi, havia acceptat de revisarlo. El meteix dia que'l manuscrit arribava a Perpinyà va morir sobtadament. Per cumplir un deute de rigorosa justicia poso'l seu nom al començ d'aquestes *Notes*, al meteix temps que per a rendir-li un darrer testimoni dels sentiments de respectuós afecte que sempre jo li havia tingut.

Aquest estudi no tracta solament del Rosselló propiament dit, sinó també de les provincies limítrofes que en la historia han seguit la sort del Rosselló, que han rebut les meteixes influencies y fruït de la meteixa civilisació: el Vallespir, el Conflent y la Cerdanya. El meu treball s'extén, donchs, a tot el territori català dels Pireneus Orientals. Fins alguna vegada tindré ocasió de citar algun monument aixecat al sud dels Pireneus: a la Seu d'Urgell, a Girona, a Castelló d'Empuries, a Barcelona. En aquet cas, el lector recordarà que fins al segle XVII la major part del territori que avuy forma l'hermós departament dels Pireneus Orientals estava junt ab Catalunya.

PRIMERA PART

LA CONSTRUCCIÓ

MEDIS DE QUE DISPOSAVEN ELS CONSTRUCTORS ROSSELLONESOS

Siga la que's vulga la riquesa geològica del Rosselló el provehiment dels materials de construcció necessaris presentava serioses dificultats.

Existeixen en diferents indrets pedreres de marbre: marbre blanch finíssim a Pi; diverses varietats de marbres, desde'l grisench fins al roig, a Vilafranca de Conflent; marbre roig a Serdinyà; marbre betejat de blau prop de Ceret. Els constructors varen treure d'aquets medis tot el partit possible: varen fer servir sobre tot el marbre de Ceret. Però tots aquets marbres, que són d'extracció costosa y de difícil transport, atravessant les montanyes ont hi han les pedreres, no podien usarse sinó com a materials de luxo y havien de reservarse per les parts més preuades dels edificis.

Els materials més usuals eren el calcari, sobre tot el de Baixas (1), susceptible de ser ben polit; el granit, la pedra arenisca o esmoladora y les lloses esquistoses (licorella).

(1) Vegis el meu *Étude archéologique sur le Castillet Notre-Dame de Perpignan*, pàg. 35. — També s'extreya'l calcari de La Roca (vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, pàg. 38).

Els mestres d'obra rossellonesos han utilisat el granit per a revestir algunes iglesies: a Cornellà de Conflent l'absis és de granit; la fatxada és de granit y de marbre; el campanar, de calcari. Però'l picat del granit és dificultós, y a més s'ha de tenir la pedra a disposició. Els més hermosos paraments del país, els que presenten a la vegada més solidesa real y més vigor aparent, són de granit; y aquets carreus, ab l'acció d'un clima calent y sech, han pres gaire bé sempre un bonich color, y en general se'ls hi pot aplicar les paraules de Mérimée, relatives al granit de l'iglesia de Costojes: «De la banda de mig-jorn, el to ataronjat fosch d'aquestes pedres és admirable» (1).

Entre les varietats de arenisca n'hi hà una de vermella, que se salina fàcilment, que ha entrat en la construcció d'alguns edificis aixecats en la plana en el segle XI y adhuc en el XII: Sant Joan-lo-Vell a Perpinyà; Sant Iscle, en el terme de la meteixa ciutat; Castell-Rosselló.

L'ús de la licorella, sobre tot en l'abacial de Serrabona, qual construcció és ben cuidada, ha produhit un aparell estrany, en el qual la textura general, les lleves dels carreus, no lliguen ab les linies de la construcció. Lo més sovint les lloses de licorella estàn empleiades com a rebla.

Es pot dir d'una manera general, y qualsevol que siga la naturalesa dels materials, que les pobres mamposteries en les quals les pedres naturals són barrejades ab el morter, són les més freqüents. També les han compostes, sobre tot en les valls, de palets de riera, quals filades se separen a voltes per lligades horitzontals de mahons, destinades a trabar la construcció.

Els mahons, que eren d'excelent qualitat, rara vegada s'han empleiat tots sols: se'n servien més que tot per fer les lligades de que hem parlat; els archs y els montants fets de mahons són una excepció.

Poca cosa puch dir dels morters: els constructors rosse-

(1) Mérimée: *Voyage dans le midi de la France*, pàg. 423.

llonesos hi barrejaven de vegades mahó picat (1), es a dir, picadiç, que anomenen *tèrbol* al Rosselló. És una preparació molt antiga que ja esmenten Vitruvi y Plini (2) y de la qual sembla que'ls bisantins s'han servit, per exemple a Santa Sofia (3).

En la disposició d'aquets diversos materials, els rossellonesos van conservar durant molt temps algunes tradicions que van desapareixer molt aviat d'altres bandes: aixís és que l'aparell en punta de diamant ha persistit fins als nostres dies en aquesta provincia. Seguint l'observació de Mérimée, «les regles generals relatives a aparells, aquí no poden ser aplicades» (4).

El Rosselló tenia menos medis en moneda que en materials de construcció. Les guerres y les invasions a les que estava exposat per la situació geogràfica, aixís com causes econòmiques de les que no podem tractar en aquet treball, semblen haver estroncat les fonts de la fortuna pública.

A falta de diners, la gent donava de bon grat el seu treball: ajudaven ab llurs mans a la construcció de les iglesies, y ab aquest objecte s'imposaven prestacions personals voluntaries (5), com encara's practica en les parroquies de la montanya.

(1) Vègis el meu *Étude sur le Castillet,* pàgs. 26-28. — En el meteix estudi, pàgs. 32 y següents, y pàgs. 63 y següents, s'hi trobaràn indicacions sobre les eynes y l'organisació dels tallers d'obra.

(2) Vitruvi, llibre II, cap. V. L'anotador de Vitruvi reproduheix el passatge de Plini, edició Panckoucke, vol. I, pàg. 217.

(3) L. Reynaud: *Traité d'architecture,* vol. II, pàg. 240.

(4) *Voyage dans le midi de la France,* pàg. 401.

(5) «En altres parts del present pahis, quant se fabrican isglesias, los habitants treballan en aquellas, treginan arena ho sorra y pertrets necessaris pera fabricar aquellas.» He copiat aquet passatge, tret d'una peritació relativa a l'acabament de l'absis gòtica de la catedral d'Elna, ab tot y datar aquet document sols de 25 de Desembre de 1676, perquè la costum que constata'm sembla molt antiga (Arxiu dels Pireneus Orientals, serie G). Es pot veure un exemple d'aquestes prestacions voluntaries, en 1415, en la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne,* pàg. 91.

Quan se tractava d'una empresa considerable, el clergue suscitava generositats a cambi de concessions d'indulgencies, y es constituía un sindicat per l'organisació de les dàdives y la realisació dels projectes: era l'*obra* (1). Els obrers confiaven les cartes d'indulgencies y uns poders notarials a uns captadors. L'ús d'aquestes captes és vivent encara en el país: a la montanya hi han ermites, formades per una capella y una pobra habitació, ont el viatger és acullit per l'ermità (un ermità que sovint té dòna y criatures). Aquestes ermites, que pertanyen a les parroquies, generalment són pobres; de temps en temps l'ermità's posa un capot de burell, agafa'l bastó y recorre'l país portant penjada una capelleta que s'obre com un tríptic y que conté l'imatge del sant patró de l'ermita. Quan un fidel ha donat la seva ofrena, la capelleta s'obre y presenta'l sant a la veneració del donant. Aixís és com jo'm figuro els representants de les *obres* rosselloneses d'altre temps (2), que de segur recullien més dinerets y òbols que no pas croats o florins d'Aragó.

Els testaments contenen habitualment llegats a profit de les obres que estaven en curs d'execució mentres es redactaven. El fet de que un fidel llegui tal quantitat a l'obra, *operi*, d'una iglesia, no vol dir que l'iglesia estigui en construcció, ja que l'obra dura, després de ja acabat l'edifici, per procurar-ne la conservació. Però de totes maneres, quan aquestes lliberalitats sovintejen en la meteixa època y per la meteixa iglesia, gaire bé's pot asse-

(1) Confraries varen intervenir en algunes empreses, com per exemple en la construcció de la colegiata de Sant Joan de Perpinyà. Jaés sapigut que la confraria era la forma del sindicat durant aquells segles tant fondament impregnats del esperit cristià. May s'estudiarà prou el paper que'ls pertocava en l'organisació social de l'Edat Mitjana.

(2) Aquest ús no era exclusivament del Rosselló: M. l'abbé Morillot ens fa veure'ls religiosos de l'hospital de l'Esperit Sant, a Dijon, recorrent el país per les captes portant penjades al coll les capelletes, deixantles a les iglesies y convidant als fidels per venirles a venerar (*Étude sur l'emploi des clochettes*, pàg. 102). — Cf. Raoul Rosières: *L'évolution de l'architecture en France*, pàg. 87.

gurar que han sigut provocades per treballs d'importancia. Xixís és que l'estudi pacient dels testaments que jeuen en els protocols dels notaris, ha de portar al descobriment de la data de bona part dels monuments notables de la provincia, desde la fi del segle XIII.

Si an els rossellonesos d'altre temps els mancaven medis, s'ha d'afegir que no eren hàbils constructors. ¿És que anant curts de medis fins a cert punt exercitaven la llur activitat en altres objectes? Més aviat es pot creure que'l geni d'aquesta raça ardent, més imaginativa que estudiosa, raça d'artistes més que de savis, es prestava poch a l'estudi dels àrids problemes que'ls arquitectes del Nord resolien tant meravellosament.

Lo cert és que, entre les antigues iglesies del Rosselló, no n'hi hà cap de comparable als esplèndids monuments de l'Isla de França o de la Normandia. L'idea del plan, els medis d'execució, les fòrmules dels procediments, són senzilles, d'una senzillesa que quasi sembla infantina, quan se posa al costat dels productes del art arquitectural rossellonès, les obres contemporanies de les escoles més afavorides.

Y, no obstant, l'arquitectura de la provincia té un interès real. L'erudit troba profit en l'observació de les arts, fins les més primitives. L'arqueòlech no té solament en compte'l valor intrínsech dels objectes que estudia, y, a cert punt de vista, una figurina grollera atrau més els seus ulls que la més deliciosa estatueta que may cap artista grech puga haver fet del marbre de Paros.

CLASSIFICACIÓ DE LES IGLESIES ROSSELLONESES

Sobre la classificació de les iglesies en l'Edat Mitjana, Quicherat va escriure unes planes ja cèlebres, en les que va traçar ab rigorosa precisió un quadro complert ab espe-

cies, genres, ordres, etc. ¿Aqueixa classificació no està subjecte a error justament a causa de la seva meteixa precisió? ¿En l'agrupament dels fets artístichs, tant complexos y tant diversos, és possible introduirhi els principis de les ciencies naturals, qual objecte està sotsmès a regles constants? ¿Pot tractar-se d'especies y de genres allà on no's troba ni subordinació ni correlació de caràcters? Però, qualsevol que siga'l valor objectiu de la classificació dels tipos d'arquitectura, aquesta classificació presenta massa avantatges com a mètode de treball perquè siga possible prescindirne.

Per altra part, hi han dos sistemes rigurosament possibles per distribuir en categories les produccions de l'arquitectura religiosa: o bé contentarse del conjunt, d'impressions vagues, o bé fer tria d'un caràcter específich determinat. Aquet segon medi és incontestablement més científich, sobre tot quan no més se tracta d'un agrupament d'edificis situats en un radi petit y que tenen tots un meteix aire de familia. Falta saber en quin caràcter convé aturarse per ferne la base de la classificació. Sembla que no cal duptar: «La volta: heus-aquí la clau de la classificació romànica» (1). «La construcció de les voltes era, en efecte, la gran preocupació dels arquitectes de l'Edat Mitjana» (2), aixís com és avuy dia l'objecte més interessant que llurs obres poden oferir a les nostres investigacions.

Més aviat és ab secció que no pas ab planta que deuen estudiarse'ls edificis d'aquesta època. Estich lluny de negar l'importancia que presenta'l traçat de la planta; però és en la volta on trobem la conseqüencia d'aquet traçat. Si, per exemple, l'area que s'ha de cobrir és ample, el mestre d'obra ha fraccionat la volta transversalment, y a la vegada ha dividit l'iglesia en varies naus. Es cert que altres particularitats del plan poden no tenir influencia

(1) Quicherat: *De l'architecture romane*, en les seves *Mélanges d'archéologie et d'histoire, Archéologie du moyen âge*, pàg. 101.

(2) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture*, en la paraula *Construction*, vol. IV, pàg. 25.

apreciable en l'estructura de la volta mestra, com són la presencia de creuer, la forma quadrada o arrodonida de la testera. Però aquets caràcters no tenen incontestablement l'importancia del caràcter essencial que prenem per principi de classificació. Tot lo més podrien servir per establir sub-series dintre les series d'iglesies ab voltes fetes de la meteixa manera. M'ha semblat que l'introducció d'aquestes sub-series embrollaria gratcient una qüestió que ja és prou fosca. M'he estimat més, donchs, tractar apart d'aquestes menes de traçats de plantes, com si fossin senzills accidents.

La primera gran divisió a la qual m'he inclinat consisteix en separar de les construccions del sistema romànich les construccions del sistema gòtich. Dich *sistema romànich sistema gòtich*, y no dich *època romànica, època gòtica*, perquè'ls procediments que constitueixen el sistema gòtich no es van vulgarisar fins molt tard en el Rosselló: el gòtich ja havia donat en el nord obres mestres com Nostra Senyora de París, quan en la nostra provincia no s'en havien adoptat encara'ls principis. Les regles donades per a datar els edificis segons els seus caràcters, no's poden aplicar d'una manera rigurosa en les provincies apartades, com el Rosselló. El tipo de l'iglesia rural romànica és tant senzill, d'una concepció tant còmoda, d'una execució tant fàcil, que ha anat persistint fins als temps moderns, fins al període contemporani. Per altra part, el tipo de l'iglesia gòtica ha durat fins als nostres dies, mercès a la tradició. No sé sobre quina observació podia basarse Mérimée per pretendre que «el Renaixement s'ha manifestat més aviat en el Rosselló que en qualsevol altre de les provincies meridionals» de França (1). En realitat, el Renaixement va exercir una acció tant incomplerta com tardana en l'art arquitectural de la regió. Per adquirirne'l convenciment no cal sinó recorre les enumeracions que segueixen d'iglesies gòtiques de fetxa coneguda, quasi totes bastides en viles o pobles impor-

(1) *Voyage dans le midi de la France*, pàg. 400.

tants. A l'iglesia parroquial de Pontellà hi han dugues capelles ab voltes d'ojives, qual aspecte denuncia'l segle XV. El P. Torrelles acaba de descobrir els documents més precisos sobre llur construcció, que's remunta tant sols al últim terç del segle XVIII. ¡Per quants edificis no's podria arribar a anàlogues conclusions, si'ls documents no haguessin desaparegut!

No m'haig d'extendre, aquí, llargament sobre'ls caràcters dels dos sistemes romànich y gòtich: prou que aquesta exposició ressortirà del estudi que segueix. De totes maneres, no hi serà de més observar desde ara que en el Rosselló la forma dels archs és encara menys característica del romànich o del gòtich que en altres bandes. Hi han iglesies francament romàniques que tenen les voltes de canó seguit apuntades, per exemple les de Corçaví, de Costojes, de Cornellà de Conflent, del Vilar prop de Vilallonga dels Monts, de Sant Genís, etc. Tal altre monument, que no és menys francament gòtich, presenta archs de mig punt com la capella del castell dels reys de Mallorca, les iglesies de Sant Joan y de la Ral, a Perpinyà, etc.

Aduch en lo que concerneix a les voltes, la forma del arch apuntat és molt extesa en les iglesies romàniques del Rosselló. Vol dir això que potser les voltes varen ser refetes?

Aquesta explicació, que és certa per alguns monuments, no pot generalisarse sens perill, y estich persuadit que la volta de canó seguit apuntada va ser adoptada desde molt aviat en el Rosselló. Aquet fet no té l'importancia que devegades se li ha volgut donar. L'afegiment dels archs torals va constituir una innovació molt més important y més feconda que l'apuntament del arch generador de les voltes. Entre una volta de canó llisa y una volta ab archs torals, la diferencia és molt més gran que entre una de mig punt y una d'apuntada.

Lo que dóna fesomia essencial al sistema gòtich és l'empleu sistemàtich de la volta ab creuer d'ojives, el qual al Rosselló, com per tot arreu, va cambiar totalment l'arquitectura. En les iglesies romàniques rosselloneses la volta mestra és gaire bé sempre de canó seguit; però les diferen-

tes varietats de la volta de canó, llisa o ab archs torals, de mig punt o apuntada, no porten en sí dissemblances importants en el conjunt de la construcció.

Per això, per distingir les iglesies romàniques unes d'altres, considerarem menos la volta en sí meteixa y en sa forma que en els peus-drets en les seves relacions ab el conjunt de la construcció. Dividir les iglesies romàniques de volta de canó en dugues grans families, la de canó plena cintra y la de canó apuntada, és desconeixer l'importancia relativa dels diversos caràcters de l'iglesia romànica y condemnarse a distanciar tipos que presenten grans afinitats. La catedral d'Elna's divideix en dugues parts, de les quals la més recent es distingeix de l'antiga per un apuntament de la volta ab prou feines apreciable; ni l'una ni l'altra tenen finestres obertes en les parets laterals de la nau. Es evident que qualsevol d'aquestes dugues parts s'assembla molt més a l'altra que no pas, per exemple, a l'iglesia de Fullà, que té la nau iluminada directament per finestres.

Els caràcters que jo he pres per classificar les iglesies romàniques són els següents, en ordre decreixent: l'economia general de la volta central, estudiada en els seus peus-drets y en les seves relacions ab les voltes laterals; la presencia o ausencia d'archs torals en el canó de la volta mestra; per últim, la forma, en plena cintra o apuntada, del arch generador de la gran volta.

Tal vegada sorpendrà que no reservi un lloch a la forma de les voltes laterals. Desde'l moment que'l caràcter primordial de l'iglesia romànica és la relació de la volta mestra ab les voltes colaterals, ¿no convé més tenir compte de la manera com aquestes darreres voltes són fetes? ¿No és millor fer distinció entre les voltes laterals de canó seguit y les voltes laterals de mitja cintra? Entre'ls motius que m'han decidit a abandonar aquet caràcter, el principal és que la forma de mitja cintra no té realment en l'equilibri del edifici, ni tampoch en les preocupacions dels antichs mestres d'obra, l'importancia que alguns arqueòlechs li atribueixen. Aquestes voltes de mitja cintra's troben colo-

cades o bastant més amunt o bastant més avall del nivell ont haurien d'estar útilment per sostenir la volta mestra; a més, en aquestes voltes, la part més activa, el toral, és ordinariament de mig punt. Així, donchs, les voltes dels colaterals són de vegades de mitja cintra, el traçat no està dictat per la funció que desempenyen aquestes voltes, ni per voler trobar una ajuda més eficaç, sinó per consideracions secundaries: economia de materials, utilisació de la volta lateral per soportar la teulada, etc.

Heus-aquí un quadro sinòptich de la classificació de les iglesies rosselloneses:

IGLESIES ROMANIQUES

A. Iglesies romàniques d'una sola nau ab volta de canó seguit
- llis
  - de mig punt.
  - apuntat.
- ab archs torals
  - de mig punt.
  - apuntat.

B. Iglesies romàniques de dugues naus.

C. Iglesies romàniques de tres naus
- en les que les voltes laterals fan contrafort a la volta central de canó seguit
  - llis
    - de mig punt.
    - apuntat.
  - ab archs torals
    - de mig punt.
    - apuntat.
- en les que les voltes laterals no fan contrafort a la nau central de canó seguit
  - llis
    - de mig punt
    - apuntat.
  - ab archs torals
    - de mig pun
    - apuntat.

D. Iglesies romàniques que no entren en les especificacions precedents.

IGLESIES GÒTIQUES

A. Iglesies gòtiques sense capelles laterals.
B. Iglesies gòtiques ab nau de volta, ab capelles laterals al entorn.
C. Iglesies gòtiques ab nau sense volta.

PLANTA DE LES IGLESIES ROMANIQUES ROSSELLONESES

La regla quasi constant és que les iglesies romàniques del país tenen un absis; en altres termes, que la llur extremitat oriental es termina en semicírcul. Les derogacions d'aquesta regla provenen habitualment de dugues causes: en les iglesies modernes varen fer les testeres planes per poderhi colocar més còmodament els immensos retaules; en les iglesies antigues, la forma quadrada s'imposava per les necessitats de la defensa. Ja tornarem a tractar sobre aquet darrer punt a propòsit de la fortificació de les iglesies.

Quan els arquitectes traçaven una testera quadrada, ab l'únich fi de no debilitar el flanquejament d'una linia de

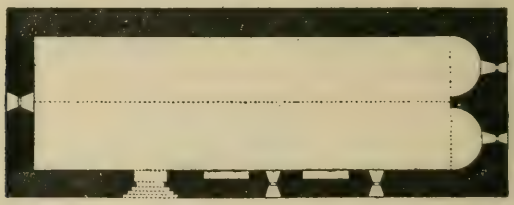

Fig. 1.—Iglesia de Montboló.

murades, res els privava de seguir en l'interior el plan que judicaven convenient. Ademés, l'adopció d'una sola absis portava'ls seus inconvenients, sobre tot, en el cas de que l'edifici fos ample, la necessitat de tapiar els enormes macisos compresos entre'ls murs interiors del absis y els ànguls exteriors de la testera. A Montboló (fig. 1), y més endavant a Espirà de la Gli, els mestres d'obra han salvat la dificultat colocant en la testera, no una absis, sinó dugues de bessones.

En altres bandes, com a l'iglesia de Sant Joan Pla de Cors, que és de tres naus, y a l'iglesia de Taurinyà, que primitivament no'n tenia sinó una, es fa difícil de dir per quins motius l'edifici està desprovehit d'absis. Sols esmento per memoria, entre les iglesies d'absis aplanat, la capella de Sant Martí de Fonollar, que és un petitíssim oratori, y l'iglesia del Vilar de Reiners, qual testera ha sigut reconstruhida.

Les iglesies romàniques de l'encontrada no tenen ni colaterals al voltant de la testera, ni capelles secundaries obrintse en l'absis (1). Es una regla que no té excepció. Sembla que'ls constructors hagin tingut compte d'evitar les dificultats que resulten ab aquesta complicació del plan; estich persuadit que la rahó d'aquesta senzillesa del plan de les testeres s'ha de cercar més en aquesta preocupació que no pas en el respecte d'antigues costums (2).

He dit que l'absis de les iglesies romàniques de la regió és semicircular: aquesta expressió no és sempre rigorosament exacte. Sense parlar d'algunes iglesies de sistema romànich que pertanyen a un període més avençat, y aon l'absis és poligonal, com a Santa María la Mar, a la Rodona d'Illa y a l'iglesia vella de Sant Feliu d'Avall (fig. 2), existeix un cert nombre d'absis que potser són lleugerament aplanades: llur desenrotllament no arriba al semicírcul, perquè'l centre del arch és en la nau una mica al oest del arch triomfal. No obstant, aquesta deformació és més aparent que real, y l'absis sembla més aplanada de lo que és, sobre tot exteriorment considerada y quan està flanquejada d'absidioles de les quals no's desembraça bé.

Es veu sovint que l'absis té una fondaria superior a la meitat de sa amplada: a Arles del Tech, Cornellà de Conflent, Moranells, prop de Morellàs, a Vallbona, on l'amplada de l'absis, que ha sigut reconstruhida, és de 6'65

(1) L'arquitecte de la catedral en la Seu d'Urgell va esboçar, en l'eix de l'iglesia, una minúscula capella, que està practicada en el gruix del mur del absis.

(2) Contr. cf. Dartein: *Architecture lombarde*, pàgs. 457-458.

metres, y la fondaria és de 5 metres; al Vilar, ont el diàmetre mideix 4'90 metres y la fondaria 4 metres; per últim, en les capelletes, com Nostra Senyora de Vida sobre Argelers, la capella del castell d'Ultrera, etc. En aquets

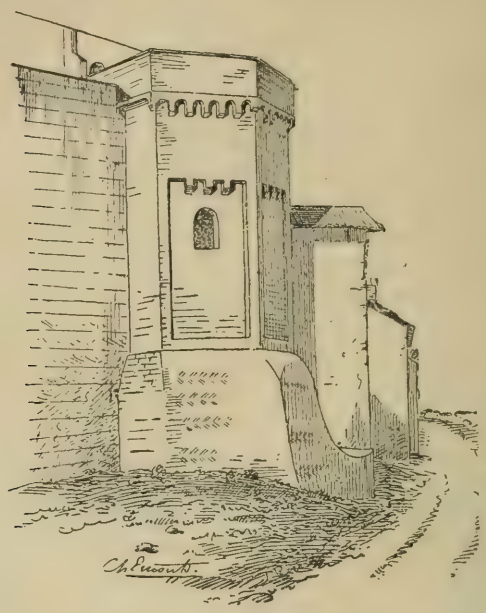

Fig. 2.—Absis antiga de Sant Feliu d'Avall.

edificis el centre del hemicicle està reportat a l'est de l'arch triomfal; el mur del absis és continuat en linia dreta cap a la nau, y la mitja cúpula s'afegeix a la volta de canó seguit.

L'absis pentagonal de Santa Maria la Mar entra en aquesta familia: els dos costats primers són paralels al eix de la nau; els altres tres costats descriuen la meitat d'un hexàgone regular; formen l'absis propriament dita, coberta per una volta de tres esquadres; aquesta volta's lliga a un canó apuntat fet sobre l'àrea compresa entre'ls primers costats.

De vegades es fa difícil de distingir aquestes absis fondes de les testeres precedides d'un chor. De totes maneres, admeto que'l chor estigui limitat, ja siga per una enretirada—com a la catedral d'Elna, ont el chor és rudimentari (2'20 metres de llarch), a la colegiata de Serrabona, ont encara és més reduhit (1'02 metres), etc.,—ja siga per un matxó portant un arch toral, com a les abacials de Sant Genís y de Sant Andreu de Sureda, a Sant Climent de Reglella (1), etc. No's troba chor sinó en els edificis d'alguna importancia (2). Per excepció, la capella de Sant Julià, a la vora de Vilanova de la Rahó, té un chor comprès entre dos torals sostinguts per matxons: l'un dels torals enquadra l'arrench de l'absis; l'altre és a 3'15 metres a l'oest del primer.

En les iglesies romàniques del Rosselló, l'absis y el chor formaven un tot cuidadosament separat de lo restant del edifici. La limitació estava generalment marcada, tant per fòra com per dintre, per diferencies en les dimensions d'alçada y d'amplada. La testera és gaire bé sempre menys ample y sempre menys alta que la nau o el creuer. Per passar de l'una amplada a l'altra, s'ha obrat generalment una enretirada: em bastarà indicar aquet procediment sens enumerar les múltiples combinacions de detall a les quals ha donat lloch: un sol ressalt, dos ressalts de dimensions iguals o de dimensions diferentes, ús d'un arch toral per reforçar l'arch triomfal, etc. Poques vegades, en l'època romànica, es va produhir aquet restrenyiment per un altre traçat: en la colegiata del Vilar (fig. 3), prop de Vilallonga dels Monts, per exemple, les parets de la nau al dret del creuer s'acosten en direcció est. Aquet recurs, que no ha sigut adoptat solament en el Rosselló (3), produheix

(1) A Reglella'l chor té alguns centímetres més d'ample que la nau; sobre tot la paret nord se separa de l'eix del edifici.

(2) En l'abacial de Sant Pere de Rodes, prop de Roses, en l'Empurdà, les parets del chor no són paraleles: convergeixen cap a l'est.

(3) A Ruch (Gironda) (Léo Drouyn: *Variétés girondines*, t. II, pàg. 457), a Poitiers (Gonse: *L'art gothique*, pàg. 130, nota 2), a

una ilusió de perspectiva y dóna fondaria a la nau o naus (1).

Aquesta diferencia entre les dimensions de la nau y les de la testera's troba sobre tot accentuada en el sentit de l'alçada: la mitja cúpula de l'absis y el canó del chor són molt més baixos que la volta de la nau. A Sant Martí de Canigó, el canó seguit dels colaterals té 4'70 metres sota clau, y la volta de les absidioles té 3'50 metres; la volta de la nau arriba fins a 6'10 metres, y la de l'absis a 4'50 metres. A l'abacial d'Arles la desigualtat és encara més considerable: la nau té 17 metres sota volta, l'absis no més 9'50 metres.

Afegiré que, per fer més marcada la separació de les dugues parts del edifici, alguns constructors han aixecat per damunt la teulada'l mur contra del qual empeny el sostre de l'absis: a Sant Martí de Canigó, a Eus, a Conat, a Montferrer, etc. En la capella de Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó, que he nomenat no fa gaire, el mestre d'obra, probablement ab el meteix fi, va augmentar a l'exterior l'alçada y l'amplada del chor y de la nau.

Ab el creuer succeheix lo meteix que ab el chor: no's troba més que en els edificis importants, y encara no tots en tenen. Potser no s'hi ha de veure una senzilla coincidencia, en el fet de que en les iglesies romàniques del Rosselló quasi no's troba creuer sinó en les colegiates de canonges regulars: a Cornellà de Conflent, iglesia de tres naus, en la qual dugues absidioles preses en el gruix del mur y bastant aplanades, s'obren en cada braç de la creu; a Serrabona, iglesia ab creuer que a cada costat té una absidiola també obrada en el mur, que queda unit per la part de fòra, seguint una disposició que va ser aplicada a Provença (2) y que sembla és freqüent en el nord d'Italia;

l'iglesia de les Santes Maries (Revoil: *Architecture romane du midi*, t. I, làm. 24), etc.

(1) *Annales archéologiques*, vol. X, pàg. 263.

(2) A Senanque, en el Thoronet, a Montmajour (Revoil: *Archi-*

per últim, al Vilar (fig. 3), iglesia d'una nau ab una absidiola sortida a cada un dels braços del creuer. Apart d'aquets edificis, no'm queda per citar més que l'abacial de Vallbona, ont el creuer està poch desenrotllat; l'abacial de Sant Miquel de Cuixà, que té un creuer ab volta de canó transversal; y, per fi, l'iglesia de Malloles, a les

Fig. 3.—Iglesia de Nostra Senyora del Vilar

portes de Perpinyà, avuy enrunada, y que, segons una mala litografia (treta d'un dibuix de Boher de 1807), devia tenir un creuer ab dugues absidioles, tot de fetxa posterior a l'absis (1).

¿Deuen considerarse com a reminiscencies del creuer les capelles laterals de petites dimensions, que tant freqüents són en el país? En rigor, l'explicació és admissible, però poch verossímil: aquesta costum té una rahó d'esser suficient en les necessitats del culte, sense que calgui ferhi intervenir la tradició. A més, aquestes capelles no s'obren,

tecture romane du midi de la France, t. II, pàgs. 7 y 9, y làms. 14 y 31).

(1) L'abadia de Sant Pere de Rodes y la catedral de la Seu d'Urgell tenen creuer.

com el creuer, a l'est de l'arch triomfal: fins ni s'obren sempre al costat d'aquest arch, y bastant sovint se les troba més a l'oest, cap al centre del edifici, a Angostrina, per exemple, on arriben a tenir un desenrotllament poch ordinari; a Hix y a Sansà, on són poch fondes y obertes en el gruix dels murs. Les capelles laterals de Conat y de Sagorra tampoch resurten en el parament exterior y res les senyala a la part de fòra. A Sagorra (fig. 4) les dugues capelles tenen la forma d'absidioles: en la planta, aquets enfonsaments marquen dos segments de círcol en els quals la fletxa és bastant inferior al radi. En l'iglesia de Conat, que és verdaderament germana de l'iglesia vella de Sagorra, la capella del sud és feta com acabo de dir; la

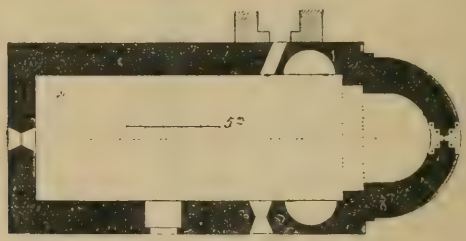

Fig. 4.—Iglesia vella de Sagorra.

del nord és de plan rectangular allargat en el sentit del eix de la nau. L'iglesia de Montferrer compta sis capelles; les dugues que estàn colocades a l'est són més fondes y són les úniques que marquen relleu en les parets exteriors laterals del edifici.

Per últim, a Brollà y a Ur, lo meteix que a Sant Nicolau de Girona (1), les capelles són com a manera d'absidioles, suficientment grans perquè, en la planta, l'extremitat oriental del edifici tingui la forma de trèbol.

(1) A Sant Nicolau de Girona la porció de nau en la qual s'obren aquestes absis està coberta per una cúpula de diverses vessants.

IGLESIES ROMANIQUES D'UNA NAU AB VOLTA DE CANÓ SEGUIT LLIS DE MIG PUNT

El plan que's troba més extès entre les iglesies romàniques del Rosselló és el d'iglesies d'una nau: quasi totes les iglesies rurals són d'aquesta classe. No caldrà insistir sobre'ls motius que movien per l'adopció d'aquet plan, baix el doble punt de vista de l'economia y de la facilitat d'execució. Aixecaven parets groixudes fins a l'alçada designada per les impostes; llavores colocaven generalment un cordó de motllures horitzontals ab relleu en el parament interior; aquet relleu servia per establirhi les cintres, sobre les que s'hi feya la volta macissa qual extrados aguantava directament la coberta.

Les iglesies romàniques d'una nau poden agruparse en dos genres, segons si la volta està o no està sobre archs torals. Cada un d'aquets genres pot compendre dugues especies: especie de voltes a plena cintra, y especie de voltes apuntades.

La part oriental de la capella de Sant Martí de Fonollar potser és el model més antich d'arquitectura religiosa que queda avuy en peu en el Rosselló: hi han documents del sigle IX, de 844 (1), 869 (2), 878 (3) que esmenten un santuari en aquell lloch, y no'm sorpendria gens que aquet santuari fos el còs de construcció de que parlo, el qual ha servit de testera a una capella menys antiga abans que s'hagués tontament foradat la paret de l'est per obrirhi una porta.

La planta és rectangular, allargantse d'est a oest, que mideix, en obra, uns 3'20 metres per 2'40 metres d'amplada,

(1) *Histoire de Languedoc*, edició Privat, tomo II, *Preuves*, c. 247.
(2) *Marca hispanica*, c. 793.
(3) *Op. cit.*, c. 800.

per terme mig. Els paraments exteriors no són verticals: s'engroixeixen a la basa. L'arch de la volta descriu una ferradura traçada grollerament y cau, no a plom dels paraments, sinó un xich enfora. D'aquesta diferencia d'apartament resulta un ressalt colocat a dalt dels murs laterals. En alguns altres edificis tornarem a trobar un ressalt analeg, que deu haver servit per descansarhi les cintres de la volta, fent aixís l'ofici ordinariament reservat a les cornises en les naus y an els abachs en els buits. L'idea d'aquet recurs hauria pogut ser presa dels monuments antichs: apart de que respon a les preocupacions dels constructors romans per reduhir les cintres (1), consta positivament la seva aplicació en alguns de llurs edificis, com per exemple en les voltes de les Sette-Sale (2), en les finestres d'una torra de Frejus (3) y en les arcades en les quals el ressalt ha sigut dissimulat massa tard y el paleta ha anat continuant d'aixecar els peus-drets fins al punt on topen el gruix de l'obertura ab l'intrados de l'arch (4). M. de Dartein ha tingut l'amabilitat de comunicarme fotografies de ponts italians molt antichs, en els quals el ressalt està acusat clarament en l'arrench de l'arcada (5). Apart del pont de Ceret, alguns altres edificis del Rosselló presenten la meteixa particularitat y són, generalment, els més antichs: iglesia de Sant Joan de Lacella, cripta de Sant Miquel de Cuixà, arch

(1) Choisy: *Art de bâtir chez les Romains*, pàg. 7.

(2) *Ibid.*, làm. IV, dibuix 4.

(3) *Bulletin monumental*, vol. XXX, pàgs. 580, 692 y 694.

(4) Termes de Caracalla (Choisy, *ibid.*, làm. 5).—Aquest reixecament dels peus-drets podia tenir altres causes: en alguns casos es vegeren obligats a tapiarla abans de començar l'arcada y utilisarla per aturar la relliscada de les doveles inferiors, de manera que les cintres minvaven de tant com s'aixecaven els peus drets (termes d'Agripa, *op. cit.*, làm. 10); en altres bandes aquesta disposició no sembla respondre a una preocupació constructiva qualsevol, sinó que sembla tenir per únich objecte el donar en els buits una forma que era molt del gust dels romans (Palatí, *op. cit.*, làm. 8).

(5) En la seva *Notice sur la construction des ponts en Perse*, M. Dieulafoy senyala'l meteix recurs, sobre tot en el Pont Roig, en la carretera de Tiflis a Tauris, que debia construhirse en el sigle XI (*Annales des Ponts et Chaussés*, Juliol 1883, pàgs. 26 y 29).

triomfal de Reglella, etc. Això no vol dir que aquesta forma sigui absolutament característica d'una època remota: les obertures del campanar de Vilallonga dels Monts, per exemple, són fetes aixís, y, no obstant, el cloquer no és antich.

La capelleta de Nostra Senyora de Vida, ermita situada sobre Argelers, avuy està abandonada y serveix pels conills del ermità. Té 6'65 metres de llargada en obra, dels quals en té 3'62 metres la nau. L'arch triomfal és de ferradura y irregular: és estret y sostingut per uns matxons que formen com uns contraforts interiors en el parament dels murs laterals y que deixen un passatge de 1'75 metres. La volta de la nau és de mig punt.

La capella enrunada de Sant Joan de Moranells és més gran que la de Nostra Senyora de Vida. Sembla que hagi sigut prolongada en direcció a l'oest. S'hi han afegit uns contraforts, tres per banda, a fi de contenir els murs laterals que tendien a divergirse sota l'acció de les voltes qu'empenyien: han sigut impotents per aturar el moviment y les voltes s'han esfondrat.

La capella de Santa Agna de Banyuls dels Aspres és de les més macisses: la llargada de la nau és de 7'50 metres; l'amplada, en obra, de 3'25 metre; el gruix dels murs laterals no és inferior a 0'80 metres. El mur del sur s'aixampla de dalt a baix, tant de l'interior com del exterior. S'hi han afegit contraforts per contenir l'empenta.

Sant Climent de Reglella és una molt antiga *cella* benedictina situada prop d'Illa (1). El monastir estava construhit de palets de riera y fortificat; les ruines, sense ser tant hermoses com les de Sant Martí de Canigó, no deixen de tenir, en mig del paisatge recremat pel sol implacable, un aspecte punyent de tristesa y de desolació. L'iglesia ha sigut refeta. Primitivament, la nau, de 10 metres per 3'70 metres, era sense matxons y coberta per una volta de

(1) Sobre Sant Climent de Reglella, vegis un document de cap als anys 850, en l'*Histoire de Languedoc*, edició Privat, vol. II, *Preuves*, c. 282.—Jo no penso que l'iglesia actual sigui anterior al sigle XI.

canó llisa que s'apoyava en murs de o'85. L'arch triomfal, de plena cintra, té una corda més llarga que l'apartament dels peus-drets que la soporten, de manera que produeixen en les impostes un ressalt analech an el que ja he esmentat en la capella de Sant Martí de Fenollar. Veus-aquí en què consisteix la restauració qu'acabo de senyalar: han enganxat en el parament interior de cada un dels murs laterals, dos peus-drets que sostenen, no'ls archs torals, sinó unes arcades longitudinals: la volta va ser refeta en arch apuntat y es va refer el gruix de tota l'espessor de les arcades. Per últim, els murs de fòra, reixecats de manera que passen enllà de l'alçada del edifici, han sigut coronats per un crenelatge.

Sant Fructuós d'Iravalls, que avuy està quasi abandonat, en altre temps havia sigut iglesia parroquial. La nau ha sigut transformada a copia de motllures de guix, que li donen cert aire de sala de cafè-concert.

IGLESIES ROMANIQUES D'UNA NAU AB VOLTA DE CANÓ SEGUIT LLIS Y APUNTAT

L'agrupació de les iglesies de volta de canó apuntat sense arch toral és, de molt, la més nombrosa en el país.

L'iglesia de Montboló, que sembla remontarse al segle XI y que ofereix dugues absis bessones, de que ja hem parlat, té 22'30 metres de llargaria dins obra fins a l'obertura de les absis, y 7'15 metres d'amplada; els murs amiden uns 1'50 metres.

L'iglesieta del Vilar de Reinés va ser consagrada el 15 de Febrer de 1114 (1). Ha sigut modificada, y la testera, que és plana, té traces d'haver sigut refeta. Les dimen-

(1) P. Puiggarí, en el *Publicateur des Pyrénées-Orientales*, del 14 Janer 1834.

sions són les següents: 5'05 metres, amplada de la nau; 1'12 metre, gruix dels murs; y 4'50 metres, l'alçada a l'imposta.

L'iglesia de Sant Iscle, a la vora de Perpinyà, pertanyia a un priorat de Benedictins que ja existia en 1118 (1); la mateixa iglesia remonta, se pot creure, an aquest temps. L'obra és feta de còdols; però'ls archs y els montants de la porta, etc., són d'arenisca rogenca, l'ús de la qual designa generalment en el país una data molt antiga. L'amplada de la nau és de 4'45 metres; el gruix dels murs, de 1'15 metre; l'alçada a l'imposta, de 3'28 metres.

La capella de la Mare de Déu del Vilar fou consagrada en 1162 (2). La nau, de 5'60 metres d'ampla, en té 12 de llarch, sense comptarhi'l quadrat del creuer, que amida poch més de 3 metres; el gruix dels murs laterals és d'un metre, si fa no fa.

La col·legiata de Serrabona (fig. 5) va ser edificada en l'XIe segle. No tenia naus laterals. Al XIIe segle, l'iglesia va ser prolongada envers l'est. Aquesta part de l'edifici, que té certa analogia amb el cap de Cornellà de Conflent, comprèn un creuer. Hi varen ser afegits dos colaterals, o més aviat dugues galeries laterals, ja que són separades de la nau central per dos murs plens (3): la volta de la galeria del nord és de mig canó; la galeria del sud està coberta d'una teulada y pren claror per medi d'una arcatura y dugues grans obertures, de les quals Taylor ha donat el dibuix. Ultimament va ser refet el parament exterior de l'antich mur lateral nord y al fons de la nau va ser establerta una tribuna sobre un encreuament d'ogives. Va ser molt probablement a conseqüencia d'aquestes restau-

(1) P. Puiggarí: *Publicateur des Pyrénées-Orientales*, n.º del 14 de Janer de 1884.

(2) Vegis sobre aquesta pabordia l'*Histoire de Languedoc*, ed. Privat, vol. IV, pag. 790, y sobre tot el *Publicateur des Pyrénées-Orientales* del 1.er de Juny de 1833.

(3) Desde'l punt de vista de l'equilibri de la construcció, aquestes galeries no poden esser considerades com naus laterals, no tenint volta la galeria del sud.

racions que l'edifici fou consagrat en 1151 (1). L'aparell és de licorella picada y molt ben treballada en el cap, y és un dels més curiosos que's puguin veure en la regió.

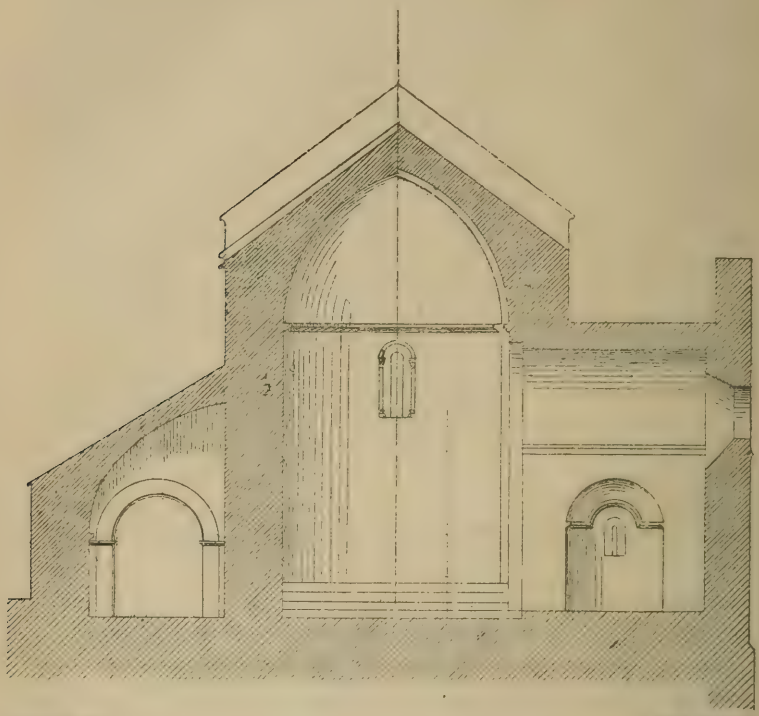

Secció de la nau — Secció del creuer

Fig. 5.—Iglesia de la Colegiata de Serrabona

Especialment se conserven a l'oest alguns archs de licorella que semblen tallats a cops de destral en soques d'arbres.

(1) Puiggarí: *Catalogue des Evêques d'Elne*, pàg. 33.—Serrabona s'havia fundat en el segle XI. Pot veures sobre aquesta fundació una acta de 1081 publicada per Alart en el seu *Cartulaire roussillonnais*, pag. 92: «Conditores ergo et fabricatores prelibate ecclesie hi sunt quorum nomina suptus videntur collecta. Raimundus vicecomes, et Bernardus frater ejus et Bernardi». Alart va entendre que aquest

L'iglesia de Corçaví, consagrada en 1158 (1), avuy dia està arruinada, lo qual permet coneixen millor l'estructura: les parets estan formades de dos paraments de pedra picada y l'interior és ple de menussall; les voltes, de canó apuntat molt regular, que'm va semblar que dibuixava un terç de punt, són igualment de carreus.

L'iglesia de Vilella, prop de Rigardà, és d'un aspecte més arcaich; els paraments són de palets de riera, disposats en forma d'espina de peix. L'*opus spicatum* és un dels procediments que han persistit molt temps en el Rosselló, y no m'estranyaria gens que encara estés en ús en els nostres dies. És possible, donchs, que l'iglesia de Vilella no siga tant antiga com sembla.

Les iglesies de Conat y de Sagorra s'assemblen molt, tant de planta com de tall o secció, d'aparell y d'ornamentació. La primera (2) té dins obra uns 15 metres per 6; les parets laterals no tenen menys de 1'65 metre. Els costats est y sud estan exteriorment revestits de granit torrat pel sòl y d'un hermós color; els carreus són picats y enquadrats d'una vora feta ab cisell. Les dimensions interiors de l'iglesia de Sagorra (fig. 4) són 16'45 metres per 6'60 metres. A pesar de la gruixaria de les parets, que és de 1'76 metre, les voltes s'han esquerdat.

La capella de Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó (fig. 6), està situada en un lloch que crech digne de cridar l'atenció dels arqueòlechs: deu haver sigut ocupat en temps molt antich, y els treballs profons que caldrà pera la plantació de les vinyes vehines podrien donar lloch a importants descobriments. Àquesta capella té un arch

document era l'acta de fundació del priorat: no és sinó una dotació a favor del priorat ja fundat: «Precedente dehinc plurimorum annorum curriculo, prefatorum magnàtum Christus illustravit corda et coeperunt anelare qualiter prelibatam ecclesiam ad Christi ordinarent servitia...»

(1) *Marca hispanica*, c. 1324.

(2) La llinda de la porta de l'iglesia de Conat presenta una inscripció en caràcters del segle XIIe (Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.° 298, y *Bulletin Monumental*, vol. XXII, pàg. 392).

toral, però'l considero com destinat a limitar el chor y coloco l'edifici en la classe d'iglesies de volta de canó seguit y apuntat. De totes maneres, el monument deu ser obra d'un constructor estranger al país: la particularitat que acabo de senyalar, l'ornamentació exterior del cap de l'iglesia, el cuidado de l'aparell, sobre tot en l'absis, que té una volta de mitja cúpola feta de pedra picada, són fets suficients, me sembla, pera llegitimar la meva opinió. La llargaria dins obra és de 14'20 metres per la nau, 4'80 metres pel chor compresos els torals, 2'70 metres per l'absis. L'amplaria és de 5'50 metres a l'absis, 7 a la nau; el gruix

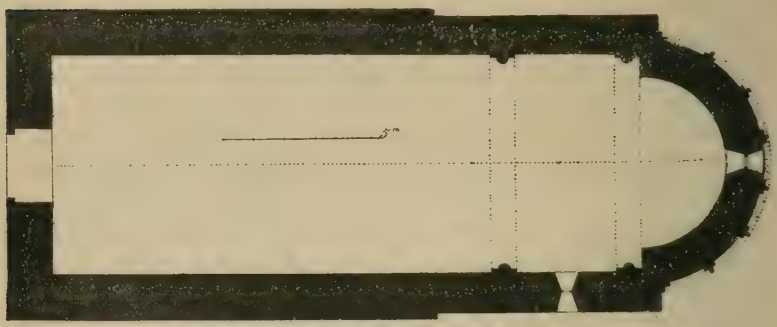

Fig. 6.—Iglesia de Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó

dels murs laterals és de 1'25 metre a l'indret del chor, de 1'48 metre a la nau.

L'iglesia d'Hix és cèlebre en tota la Cerdanya. Succeeix ab els edificis lo mateix que ab els llibres, *habent sua fata*. L'iglesia d'Hix no val, de bon troç, tal o qual monument bastant menys conegut; però's troba aprop de Puigcerdà, en el camí dels *touristes* y en un lloch encisador, tot lo que són circumstancies que li donen una reputació superior al seu mèrit. La cintra de la volta és apuntada y passa de mig punt fins a formar l'arch de ferradura. Confesso que no dono una gran importancia an aquesta forma d'arch; les voltes del país són construides tant grollerament que's fa difícil dir en molts casos si aquest traçat és

intencionat o no, si prové d'un error o bé de deformació de les cintres o de la volta mateixa, o si no és el resultat d'alguna recomposició, de lo qual se pot veure un exemple en una arcada de l'iglesia de Sant Dominich de Perpinyà. Veus-aquí en què consisteix aquesta recomposició: l'arch, qualsevol que siga, que cobreix una nau o senzillament una obertura, reposa ordinariament sobre una sortida, una cornisa, un abach o un senzill ressalt que ha servit pera establirhi'l cindri; després de tret el fustam aquesta sortida queda inútil, y, quant provenia d'un ressalt, alguns constructors l'han fet desapareixer omplint el naixement de l'arch d'una massa de morter que reposa en la sortida. Alguns archs de ferradura de l'Orient tenen el mateix origen (1). L'absis y el quart oriental de la nau d'Hix són de diferenta data que lo restant de la construcció: la represa d'obres se coneix sobre tot a l'exterior, de la banda del nord; a l'interior les motllures són de diferent estil en les dugues parts. Els revestiments són d'aparell mitjà.

Me concretaré a esmentar, sense més descripció, les iglesies cobertes d'un canó seguit apuntat: de Sansà, en el Conflent; de Dorres, Estavar y Llo, en la Cerdanya; la Rodona d'Illa, que sembla pertanyer a un període bastant avençat; les iglesies de Montesquiu, de Vilallonga dels Monts, a la plana; de Montferrer, en el Vallespir.

L'iglesia d'Angostrina té com particularitat que l'arch de la volta és extremadament agut.

(1) Dieulafoy: *Art antique de la Perse,* vol. IV, pàgs. 36 y 37.— He vist a Dalmacia unes construccions quals procediments donen potser una altra explicació de l'arch de ferradura: se tracta d'unes obres de mahons; com que'ls rengles de mahons cavalquen uns ab altres, no estant combinats de dos en dos, resulta que'ls matxons no queden retallats de la banda de l'obertura, perquè les filades són en sortida y entrada alternativament. Si l'obertura està coberta d'un arch, el naixement d'aquest arch ha de sér a plom dels mahons que entren. Quan l'obra ja està a punt d'acabarse, s'iguala per un arreboçat el parament dels matxons o espatllers, y suposo que's lliga an aquest parament l'intradós de l'arch descrivint una ferradura.

A Oms (1), al contrari, la volta és més aviat rebaixada; la curva a l'arrench molt accentuada, puja tot seguit envers la clau quasi en linia dreta; el traçat, que és irregular, recorda aquells archs persans dels quals M. Dieulafoy ha donat el plan y qual forma sembla talment reproduida en les armadures d'alguns edificis de ferro (2). Les parets són groixudes (1'84 metre, a l'oest), y els blochs de licorella formen filades d'alçada desigual, molt semblant d'aspecte a l'aparell de Serrabona.

Haig de fer una breu menció de l'iglesia de Formigueres, a propòsit de la qual s'ha comès un erro bastant freqüent en arqueologia (3). Havent sigut consagrada una iglesia de Formigueres en 873 (4), s'ha dit que l'edifici actual era del segle IXe, y fins no han deixat de trobarhi'ls caràcters de l'arquitectura carolingia. Donchs bé: una nova iglesia va ser consagrada a Formigueres en 1019 (5), y, lo que és més, encara aquesta va fer lloch a una altra de més recent: la fatxada sobre tot no és pas antiga; la porta és potser del segle XVe; el coronament de la paret, que acaba en punxa, encara és més modern. Podria ser que'l cap fos del segle XIe; però fóra una temeritat afirmar que's conserva avuy un sol troç de l'iglesia consagrada en 873. És una de les poquissimes iglesies de l'encontrada que tenen un envigat interposat entre'l teulat y la volta.

La colegiata d'Espirà de la Gli (6) és un dels exemplars més remarcables de l'arquitectura rossellonesa. Sembla

(1) P. d'Oms, rector de Sant Jaume de Perpinyà, en testament fet el 9 de Juny de 1279, llega «operi Sancti-J. de Ulmis, XX sol.» (Arxius dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 10, fol. 68 v.º).

(2) *Annales des Ponts et Chaussées*, 1885, pàgs. 33 y 34.

(3) «Une construction dont il ne reste pas une pierre peut avoir été longuement racontée, tandis qu'un silence absolu règne sur la reconstruction postérieure du même édifice. Il est inutile de citer les innombrables exemples de ce fait» (Quicherat: *Mélanges d'archéologie et d'histoire, archéologie du moyen âge*, pàg. 157).

(4) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, vol. II, *Preuves*, col. 372.

(5) *Ibid*, vol. V, c. 370.

(6) Vegis el meu estudi en la *Gazette archéologique* de 1890.

que s'hi estava treballant en 1211 (1). L'alçada de les impostes és de 10'75 metres, y l'alçada de la volta desde la clau és de 16 metres; l'amplada interior de pilar a pilar és de 8'30 metres, y la llargaria, de 43'50 metres, fins a l'obertura de les absis; perquè'l cap, rectangular a l'exterior, dibuixa a dintre dugues absis bessones, com ja havem vist més amunt. Cinch pilars per banda divideixen la nau en igual nombre de voltes gaire bé quadrades: apart d'una altra volta enfront de les absis, que no té sinó 2'10 metres de llargaria. Aquests pilars, en comptes de servir de matxons a uns archs torals, reben la caiguda d'arcades longitudinals destinades a reforçar la part superior dels murs laterals damunt la qual reposen les voltes. Aquest recurs no és un fet absolutament aislat: he tingut ocasió de comprovarne l'ús en la restauració de l'iglesia de Reglella; també's constata igualment en la part antiga de l'iglesia parroquial de Tresserra, a Taixò d'Avall, a Arbussols (2), a Sant Genís, a l'iglesia de *la Rectoria* de Banyuls de la Marenda, etc. Aquestes arcades presenten una gran semblança amb els archs de descàrrega exteriors que diu Violet-le-Duc són freqüents an el Poitou, al Anjou, a Auvernya y a Santonja; porten el pès sobre'ls pilars, y aixís donen estabilitat a la construcció; a més, permeten cloure les naus ab parets més primes. Afegiré que'ls arquitectes rossellonesos, portant aquests archs a l'interior (3), han disminuit el carregament de les voltes sense necessitat d'estrenyer gaire la superficie de la nau, y han multiplicat els espais destinats a posarhi altars. És manifestament pera obtenir aquest darrer resultat que en

(1) El 26 d'Abril de 1211, Pons de Vernet va llegar a Nostra Senyora d'Espirà 1.000 sous de Barcelona y 100 armines d'ordi, «ut prior ejusdem domus et canonici faciant et hedificent ad honorem Dei in ecclesia nova altare beati Jacobi appostoli» (Arxius dels Pireneus Orientals, Cartulari del Temple, fol. 16).

(2) Cito l'iglesia d'Arbussols, segons un croquis que havia pertenescut a Pere Puiggarí.

(3) Algunes iglesies provençals tenen analogues arcatures (Revoil: *Architecture romane du midi de la France*, passim).

la nau lateral nord de la catedral d'Elna s'han afegit a la paret una serie d'arcatures d'aquesta mena que no concorren en res a l'equilibri de la construcció.

IGLESIES ROMANIQUES D'UNA NAU AB VOLTA DE CANÓ SEGUIT AB ARCHS TORALS

Escàs va ser l'ús dels archs torals en el Rosselló: constituí realment una excepció, sobre tot fins a les acaballes del segle XIe. Y com els torals no suposen la necessitat de contraforts, mentres que'ls contraforts no van gaire sense torals, l'empleu dels contraforts constitueix encara una més gran raresa. Ja queda entès que parlo dels contraforts de debò, suficientment poderosos pera ser considerats com a membres de la construcció, y no d'aquells pilars lleugers que no tenen altra rahó de ser que la de decorar un parament o de vestir verticalment una paret de mamposteria mediocra. La meva observació no s'aplica tampoch als contraforts que, com a Moranells o a Santa Agna de Banyuls dels Aspres, han sigut afegits pera apuntalar un edifici amenaçant ruïna.

Aquesta ausencia d'archs torals y de contraforts és deguda a causes generals. Ja hem vist que'ls rossellonesos, lo mateix que'ls provençals, colocaven a l'interior les arcades longitudinals y els pilars que les aguanten, mentres que'ls constructors del centre de França posaven aquesta ossada al defòra. Aquests ultims aplicaven un principi que pertany a l'Edat Mitjana; els primers seguien la tradició de l'antiguetat, que deixava nusos els paraments exteriors y aixecava a l'interior els reforços, com columnes, envans, etcètera, destinats a mantenir les voltes (1). Ademés, els mestres d'obra de les provincies del mig-dia de França no comprenien l'art de construir com els seus confrares del

(1) Choisy: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, pàgs. 124-125.

nord. Aquests s'enginyaven a disminuir la proporció de lo ple per lo buit; portaven el pes de les voltes sobre tals o quals punts; rebien aquest pes sobre pilars; les nervures de la volta y els suports constituïen la part activa de llurs construccions; lo restant no era sinó una cortina de pedra. De l'art de construir els rossellonesos no'n tenien aquesta savia concepció: per ells, així com pels romans, un edifici no és un organisme cada membre del qual té sa funció: és una massa inerta; llur ciencia's redueix an això: obrar una volta ben macissa sobre les parets molt groixudes; la rahó de la solidesa de llurs monuments és la gruixaria.

Per forts que poguessin ser els suports, no eren sempre suficients: ja he citat el cas de l'iglesia de Sagorra; a Marinyans, l'iglesia mideix 4'85 metres d'amplada interior y 4 metres d'alçada fins a l'imposta; els murs laterals tenen ben aprop de 1'20; l'aparell, de granit, és molt hermós, y el terreny deu ser solid, perquè la fatxada gaire bé està intacte; no obstant, l'esfondrament de les voltes és imminent.

L'ús dels torals sembla haver sigut introduit al Rosselló per arquitectes estrangers, sobre tot pels monjos benedictins; perquè és un fet digne de notarse que, entre les iglesies pertanyents a la classe que ara estudio, la meitat depenia de monastirs de l'ordre de Sant Benet.

La petita nau construida a l'oest de l'oratori, a Sant Martí del Fonollar, està coberta d'una volta de mig punt sobre archs torals de la mateixa forma. No mideix a l'interior sinó 8'75 metres de llargada per 3'60 d'amplada. Les parets tenen un gruix de prop d'un metre.

Sant Joan Lacella era, com el seu nom indica, el seti d'una *cella* benedictina. Crech que subsisteix encara part de la capella d'aquell establiment, al fons de l'iglesia parroquial de la localitat. Es una construcció de les més arcaiques y de més reduides dimensions. L'espay entre'ls matxons dels archs torals és de 3'50 metres, entre les parets és de 4'30; el gruix de les parets, de 1'15, si fa no fa; l'elevació a l'imposta és aproximadament de 3'20. La volta, substituida

en part per un enteixinat de fusta, era de ferradura; els torals són rebaixats; els montants o peus-drets que'ls suporten s'ajunten ab els arrenchs de l'arch per medi d'un o dos ressalts.

La capella de Santa Eugenia, prop del Soler, podria ben ser la mateixa que està mencionada en les actes del segle XIe (1); de totes maneres, ha sigut remenada y en part refeta. Sa llargaria interior és de 4'25, y les parets tenen un gruix de 1'25; la nau està dividida, en el sentit de la llargaria, per medi de dos parells de montants, en tres compartiments que mideixen 3'60 de llargaria mitjana. Al nord s'hi han afegit uns contraforts de 1'35. Ignoro si primitivament hi havien contraforts de pedres d'aparell en la cara del mig-dia, que podrien haver sigut arrencats pera emplearse en algun altre edifici vehí.

L'iglesia parroquial de Caldegues presenta igualment voltes reforçades d'archs torals. En aquesta iglesia és on per primera vegada vaig observar un fet bastant curiós: els paraments interiors de les parets laterals no són verticals: tenen una escarpa o relleix molt pronunciat; en altres termes, com més amunt més se separen de l'eix de la nau. Més tard he pogut anar constatant aquest fet en cert nombre d'iglesies d'una sola nau: Brollà, Sant Genís, Sant Joan Lacella, en el Rosselló; Sant Miquel de la Seu d'Urgell; y en la nau central d'algunes iglesies ab colaterals com Santa Eulalia de Fullà, les catedrals d'Elna y d'Urgell. L'explicació que de primer moment s'acut és que les parets o'ls pilars, verticals en un principi, han perdut llur aplom cedint a l'esforç de l'empenta de les voltes. Però, si aquesta hipotesi fos exacta, els dos paraments haurien quedat paralels y el suport, paret o pilar s'inclinaria cap a l'exterior. Donchs, res d'això passa, al menys en els casos que jo he pogut observar; y s'ha d'admetre per força que estem en presencia d'una cosa feta aposta. Sembla més racional reportar aquesta escarpa en la cara exterior dels

(1) Acta del 24 d'Agost de 1051, publicada per Alart en el seu *Cartulaire roussillonnais*, pàgs. 64-65.

suports (com sobre tot va ferse en la capella de Sant Guillem de Combret y en el primer còs d'edifici de Sant Martí de Fonollar), perquè aquesta cara, paralela a la resultant de les pressions, contingués millor aquesta força; però diversos motius han fet allunyar aquesta combinació. En primer lloch, els mestres d'obra rossellonesos no semblen haverse ocupat, sinó mitjanament, de la resultant de les empentes de les voltes, y potser varen cercar, engroixint el baix dels suports, l'evitar l'aixafament de les filades inferiors; és una grollera aplicació del principi en virtut del qual el diàmetre de les columnes gregues augmenta de dalt a baix a mesura que creix la càrrega que pesa sobre'ls tambors. En segon lloch, l'escarpa reportada en la cara exterior de l'estreb oferia seriosos inconvenients: si's tractava d'una paret, l'inclinació del parament exterior l'exposava al degotall de les aigües pluvials y a les degradacions que aquest porta.

L'iglesia benedictina del Riquer, tocant a Prada, avuy closa per una coberta aparent, no hauria sigut abans closa ab volta de canó seguit ab torals? És probable, y gaire bé no'm sé explicar d'altra manera'ls remenaments de que ha sigut objecte. És cert que les parets laterals són relativament primes per haver portat una volta; però existeixen contraforts a l'indret dels torals y, ademés, el rastre dels diversos adobs de que acabo de parlar permet suposar algun accident ocorregut a l'edifici. És possible, donchs, que'ns trobem en presencia d'una construcció molt antiga, car en 1073 (1) va ser consagrada una iglesia en el Riquer. Més tard, sens dubte durant el periode gòtich, les voltes amenaçant d'esfondrarse, les degueren demolir fins l'arrench tot respectant els archs torals, després de lo qual se degué aixecar sobre cada un dels torals un envà de mahons terminat en frontó, destinat a portar la teulada; y haurien aixecat els murs laterals fins al nivell del naixement de dits envans. El desviament entre aquests torals és de 5'60 metres; el gruix de les parets, de 1'08 metres; l'alçada

(1) *Marca hispanica*, c. 1162.

dels torals a les impostes, de 5'80 metres; y sota la clau, de 8 metres. Aquests archs torals són, donchs, rebaixats, y ademés en forma de ferradura: totes són rahons que permeten creure que aquests archs s'han deformat cedint al pes d'una volta.

L'abacial benedictina de Sant Genís les Fonts (fig. 7),

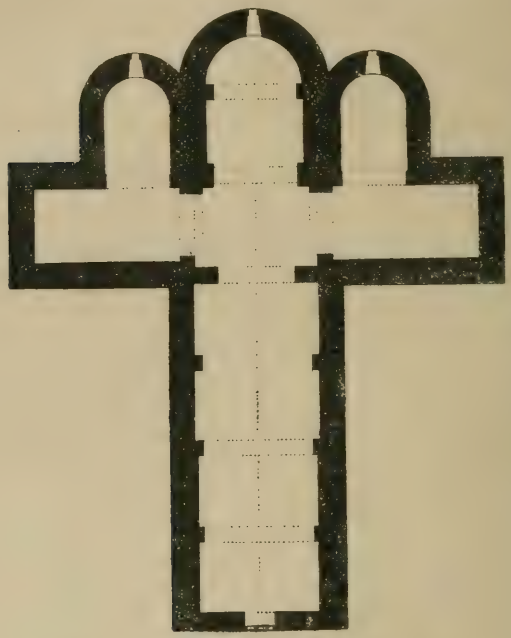

Fig. 7.—Iglesia abacial de Sant Genís les Fonts

qual consagració se remonta a 1153 (1), té archs torals en plena cintra y una volta apuntada. Parlo de la nau, perquè en el chor volta y torals són de mig punt. La llargaria dins obra és de 22'50 metres, fins a l'arch triomfal; l'amplaria és de 6'36 metres, igual a l'alçada de les impostes. Cada un dels tres compartiments estava vorejat d'archs

(1) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, vol. IV, pag. 535.

de descàrrega interiors per l'estil dels d'Espirà de la Glí. L'aparell de la construcció és pobríssim, y els materials varen usarse ab una poca traça deplorable.

L'iglesia de Costojes és de segur la més interessant dels Pireneus Orientals entre les iglesies d'una sola nau y d'archs torals. M. de Noëll ha publicat fa pochs anys sobre aquest edifici una *Notice architectonique* (1), molt savia, massa savia, potser; perquè no s'ha de fer a copia d'un excés de càlculs y d'enginys l'estudi d'un art que va produirse més a força de bon sentit y d'anar a les palpentes que no pas ab ciencia y ab fòrmules. És perillós cercar combinacions geomètriques y simbolisme en les obres de l'Edat Mitjana: s'acaba per trobarne allà on menys n'hi ha. Fetes aquestes observacions, reconech que si l'iglesia de Costojes podia trobar difícilment un historiador més conciençut y ab més traça, tampoch M. de Noëll podia triar en tot el Rosselló un monument que's prestés millor a les consideracions tècniques, perquè no n'hi ha cap altra, potser, que estiga tant saviament construit. Però, pertany l'iglesia de Costojes a l'arquitectura rossellonesa? És una pregunta que M. de Noëll sembla haver resolt *a priori* y que hauria merescut un estudi seriós. A Costojes s'hi troben uns detalls d'ornamentació y un estil, dels quals hauré de parlar més endavant, que quasi bé són unichs en el país; el traçat de la planta y els procediments de construcció no són menys extraordinaris pera la regió.

Tot és estrany en aquest edifici, fins la seva existencia. Perquè aquesta iglesia parroquial, perduda en mig de la montanya, ha sigut aixecada com de cop y volta, ab unes dimensions y una riquesa que no pot explicarse donada la mínima importancia de la localitat. En 1142, Udalgar, bisbe d'Elna, va consagrar una iglesia a Costojes (2). És molt possible que siga l'iglesia mateixa que avuy se conserva. Les dimensions de la nau són: 17'30 metres de llarch

(1) *Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales*, t. XXX, pags. 98 y següents.

(2) *Marca hispanica*, c. 1260.

dins obra, 9'50 metres d'ample, 11'60 metres d'alçada desde la volta (1). La nau comprèn tres compartiments, limitats per uns pilans que porten torals y a l'indret dels quals hi han colocats uns contraforts exteriors. Volta y torals són d'un terç de punt. Els revestiments dels murs són de granit, lo mateix que la part inferior de les voltes fins a la vora del punt de ruptura; més amunt d'aquest punt, els carreus de la volta són tallats en una pedra molt més lleugera. La volta té uns 0'70 metre de gruixaria. Un pòrtich va ser afegit davant de la porta, que dóna a la fatxada de l'oest. Aquest pòrtich és de molt més recent construcció.

La capelleta de Sant Pere de Riuferrer depenia de l'abadia veïna, Arles del Tech. Va ser consagrada en 1159 (2). Primitivament sa volta descançava sobre torals y era feta sens dupte de pedres d'aparell com la mitja cúpula de l'absis; la volta va ser refeta en canó seguit llís y apuntat, y'ls matxons que sostenien els archs torals han quedat inútils. Aquesta iglesia està revestida de pedra picada. Ha sigut restaurada pel seu proprietari, persona tant ilustrada com amable.

L'abacial de Vallbona (fig. 8) ofereix a l'arqueòlech més d'un problema a resoldre. Forma part d'un monastir que va ser fundat en 1242, pels benedictins de Fontfreda (3), en el Llengadoc, prop de Narbona. L'iglesia deu remontarse en part an aquella època. En planta comprèn: un absis més recent, qual volta, avuy destruida, era més elevada que la volta de la nau, y quals amples finestres anuncien una època no gaire antiga; un creuer limitat a l'oest per un arch toral portat sobre espatllers quadrats; en fi, la nau. Nau y creuer, coberts per volta de canó apuntada, tenen dins obra 9'70 metres de llargaria fins a l'arch triomfal, y uns 7 metres d'amplada. La nau y el creuer estan rodejats com d'una camisa d'obra que sembla més

(1) He pres aquestes dimensions de la *Notice* de M. de Noëll, que va ademés acompanyada d'una planta, una secció o tall y de diversos croquis.

(2) *Marca hispanica*, c. 1328.

(3) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, vol. IV, pàg. 790.

antiga: ¿hauria servit potser pera la defensa? No hi he trobat rastre d'espitlleres ni de marlets. Aquesta camisa, a la banda d'oest, se confon ab la construcció principal, de la qual tanca'l fons; a l'indret del toral y de l'arch triomfal se reuneix als murs laterals de l'abacial per uns macissos d'obra que serveixen de contraforts; per últim, tanca'ls braços del creuer a llur extremitat y sens sérloshi adherent, que és lo que m'ha induit a pensar que és anterior a l'iglesia. La mamposteria és de pedres irregulars; els archs, els

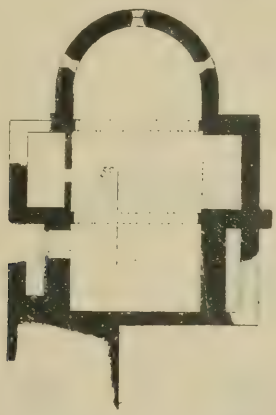

Fig. 8.—Iglesia abacial de Vallbona

montants, el march de la porta, etc., són de pedra d'aparell. La construcció és bastant esmerada.

La graciosa iglesia de Brollà, una de les més boniques de la plana, té quatre compartiments de 2'30 metres de llargaria, sens compendrehi la llargaria dels torals, que és d'uns 0'70 metre cada un. El primer compartiment a l'est, en el qual s'obren l'absis y les capelles semicirculars més amunt mencionades, mideix 4'67 metres. L'amplada interior, entre'ls paraments de les parets, és de 5'85 metres; l'alçada de les voltes al llur naixement és 3'36 metres; y desde la clau, 6'70 metres; les parets tenen un gruix de 1'15 metres. L'arch de les voltes és apuntat y passa de

mig punt, igualment que'l dels torals. Els pilars són quadrats y presenten una escarpa bastant pronunciada.

La volta de la nau de Santa Maria la Mar, que ha desaparegut pera fer lloch a una coberta aparent, era d'arch apuntat, molt alta y descançant sobre torals.

IGLESIA ROMANICA A DUGUES NAUS

En la major part de les iglesies rosselloneses de dugues naus, Bages, Castell-Rosselló, Taixó d'Amunt, etc., les dugues naus són de dimensions desiguals: l'una ha sigut afegida posteriorment, o bé'l plan primitiu que portava

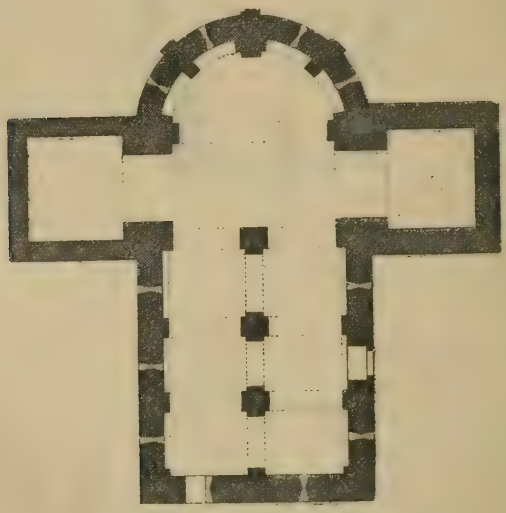

Fig. 9.—Iglesia de Taixó d'Avall

una terça nau no va executarse del tot. En un sol d'aquests edificis, aquesta singularitat del plan és deguda no a un capritxo de les circumstancies, sinó a la voluntat de l'arqui-

tecte. Me refereixo a l'iglesia de Taixó d'Avall (1) (fig. 9). Mideix 25'60 metres de llargaria dins obra, per 8'60 metres d'ample. Les dugues naus s'obren a l'est en una sola absis. Són cobertes per una volta única de canó bastant rebaixada y que té una alçada d'uns 7 metres desde la clau. Cada nau està dividida en tres compartiments per uns matxons colocats enfront de pilars cruciformes: els matxons o espatllers d'una banda, els pilars de l'altra, porten arcades paraleles a l'eix de l'edifici. Els archs que estan en les parets laterals tenen la mateixa funció que'ls archs anàlechs de les iglesies de Tresserra y d'Espirà de la Gli. Els archs closos en la línia mitjana de les naus, d'un pilar a l'altre, suporten un envà; aquest envà s'aixeca fins a la volta, a la qual alivia al mig del seu alcanç. Ab el mateix objecte hi han llançats uns torals desde cada pilar an els dos matxons que li venen enfront en les parets laterals. L'aparell, a l'exterior de les naus, és pobre: tant sols els ànguls de l'edifici y els marchs de les obertures són de pedra picada: lo restant és de pedres triades.

IGLESIES ROMANIQUES DE TRES NAUS Y SENSE ARCHS TORALS, EN LES QUALS LES VOLTES LATERALS FAN CONTRAFORT A LA VOLTA CENTRAL.

La principal dificultat de la construcció de les iglesies de tres naus és l'estabilitat de la volta central. Y ab l'objecte d'assegurar aquesta estabilitat és que'ls arquitectes han combinat el conjunt de l'edifici. Ara, pera conseguir això hi han dos medis possibles: o bé aixecar les voltes laterals prou alt pera que sostinguin la central, o bé equilibrar aquesta prescindint d'aquell apoi y portarla més alt que'ls colaterals. Cal dir que, en la pràctica, si un hom

(1) Vegis el meu estudi en la *Gazette archéologique* de 1890.

adopta aquest segon procediment, els colaterals exerceixen encara una acció eficaç, sobre tot quan la diferencia de nivell entre'l naixement de la volta central y la clau de les voltes dels colaterals no és gaire considerable. En efecte, entre les diverses filades de les pàrets que porten la volta mestra, existeix una solidaritat, una cohesió que no convé perdre de vista. No obstant, la distinció entre'ls sistemes d'iglesies és essencial, segons que les voltes laterals facin contrafort o no a la nau central.

Dels dos sistemes, el segon té molts aventatges: permet donar claror directa a la nau per medi de finestres obertes en els murs laterals; deixa la possibilitat d'aixecar la nau central; y, per últim, imprimeix a l'edifici un caràcter particular d'elegancia y de grandor.

El primer sistema és menys costós y d'una execució incomparablement més fàcil; però, en cambi, dóna menos llum, encara que aquest inconvenient no era cosa pera aturar als constructors catalans, que han descuidat singularment el donar claror y ventilació a les iglesies. El sistema de les naus centrals a les quals els colaterals fan de contrafort ha sigut, donchs, adoptat d'una manera quasi exclusiva pels mestres d'obra rossellonesos.

Els uns han cobert cada una de les tres naus ab una volta de canó seguit, siga de mig punt, siga apuntat; altres han fet les voltes laterals en forma de quart o de tres octaus de punt.

L'abacial de Sant Martí de Canigó (fig. 10) és un dels exemples més curiosos de la primera combinació. Aquesta iglesia, començada en 1001 (1), consagrada en 1009 (2), és extremadament pobre. La nau central, alta de 6'10 metres, té 3 metres d'amplor mitjana séns compendre'l gruix de les grans arcades, que és de 0'70 metre; els colaterals medeixen 4'70 metres d'alçada y 2'30 metres d'amplada, y els

(1) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, vol. V, c. 54.—Suposo que l'iglesia no ha sigut refeta. No amago que aquesta afirmació és arriscada y que'm seria difícil d'apoiarla am proves.

(2) *Marca Hispanica*, c. 971.

murs tenen un gruix de o'85 metre. Un segon colateral s'hi va afegir a la banda de mig-dia, a l'indret del chor de l'abacial, que està cobert ab quart de punt. Les mamposteries són de pedres triades fins al naixement de les voltes, y més grosses y més grolleres desde sobre'l nivell de les arcades. Les voltes són fetes de fragments de lloses. Els

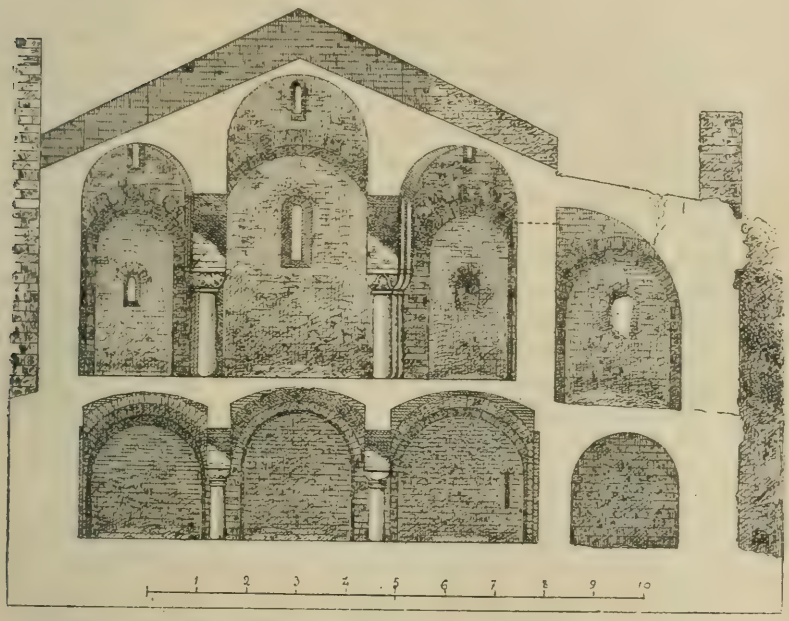

Fig. 10.—Iglesia abacial de Sant Martí de Canigó

suports de les arcades són unes columnes monolites, baixes y inflades, ab capitell en forma d'embut; no obstant, en un punt, cap al mig de la llargaria, en lloch de columnes hi han pilars cruciformes que reben la recaiguda d'un toral, tant per la banda de la nau com per la dels colaterals. Un cadenatge de vigues corria en la mamposteria, un poch més amunt del naixement de la volta mestra. Aquest procediment de consolidació sembla haver

sigut bastant extès en els países mediterrans (1) y devia ser freqüent en el Rosselló. Si jo ho he trobat rara vegada, és degut a que pera constatarho s'ha d'examinar una construcció ja destroçada, com és Sant Martí de Canigó. Em sembla haver vist rastre d'un cadenatge per l'estil en les filades inferiors de l'absis de Mallols. Per primitiva, per miserable que siga l'iglesia de Sant Martí de Canigó, l'estudi n'és molt instructiu: s'hi troba notablement una tendencia, remarcable per l'època, a assegurar l'independencia dels diversos membres de la construcció: el matxó o espatller que reb l'empenta del toral ha sigut obrat al mateix temps que'l pilar, ab el qual forma un sol còs, mentres que'l toral no s'adhereix a la volta. Pera alleugerir aquesta volta s'ha fet pesar la coberta principalment damunt dels murs exteriors y de les grans arcades, y ab aquest objecte va aixecarse sobre d'aquestes arcades una paret longitudinal d'un gruix gaire bé igual al de les arcades mateixes. Aquesta paret tenia dos objectes: rebia, com ja he dit, les jàceres que portaven la teulada, y ab el pes de sa massa concorria a l'equilibri de la construcció.

A sota d'aquesta iglesia s'extén una cripta llarga de dos compartiments més, potser afegits, que l'edifici superior. Feta excepció del primer parell de suports de l'est, en la cripta hi han pilans cruciformes en lloch de les columnes senyalades en l'iglesia superior. En el troç comprès entre les tres primeres arcades, les voltes són d'aresta, en el de les següents són de canó seguit ab archs torals, en el de les dugues últimes la volta és també de canó, però transversal. Particularment les voltes d'aresta són molt curioses: grolleres en grau excessiu, en la capa de morter que les cobreix tenen profondament imprès el rastre de les posts del cindre; són bombades y'ls àngols de les arestes són molt obtusos.

(1) Choisy: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, pàg. 115 y següents, y Dartein: *Architecture lombarde*, pàg. 462.—Sobre l'ús de les vigues com a carreus *(parpaings)* o cadenatges transversals, vegis Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, pàg. 26.

L'iglesia vella dels banys d'*Amélie* ha sigut estudiada pel comandant Ratheau (1), qui n'ha publicat curiosos dibuixos. Aquesta iglesia ofereix diverses particularitats: a sobre de la nau principal, a l'entrada de l'absis, s'hi aixeca una llanterna quadrada ab volta de canó. Els colaterals són molt estrets y termenats per parets planes. Ademés, a cada costat de la nau no hi ha sinó una arcada, la qual reposa, no sobre de pilans, sinó directament al sol de terra. Els dos torals que reforcen la volta mestra no reposen tampoch sobre de pilans, sinó en fals sobre la clau de les arcades; estàn a plom de dites arcades en comptes de correspondre a uns matxons. Se troben també aquestes arcades a gran alcanç en algunes iglesies de la vall del Tech: a Sant Joan Pladecorts, que examinaré més endavant, y a l'Esclusa Alta.

L'iglesia de l'Esclusa Alta, a cada banda, no tenia sinó dos archs y un pilar. El primer pilar a l'entrar ha sigut afegit. Les tres naus són d'alçada y d'amplada quasi iguals. S'ha vist que les naus estaven termenades a l'est per unes absis ab volta de mitja cúpola que cobreix una mateixa teulada a una pendent portada per una paret dreta. Aquesta disposició exigia l'igualtat de l'alçada de les tres absis y, per lo tant, de les tres naus.

L'iglesia de Sant Joan lo Vell, a Perpinyà, és, de totes les del departament, l'iglesia qual data ha intrigat més als erudits. Per de prompte, heus-aquí dos punts sobre'ls quals tothom està d'acord: 1.er L'iglesia actual ha sigut precedida per un monument més antich. 2.on En aquest mateix lloch va ser consagrada una iglesia en 1025 (2). Ja no hi ha manera d'entendres quan se tracta de dir si aquesta consagració va tenir per objecte l'edifici avuy en peu o bé l'edifici primitiu.

Per poch que s'hagi estudiat l'arqueologia rossellonesa, entre les dugues opinions no és duptosa la tria: l'iglesia consagrada en 1025 ha desaparegut. L'iglesia existent és

(1) *Congrès archéologique de France,* XXXV.ª sessió, pàg. 218
(2) *Marca hispanica,* c. 1.040.

posterior, y, com a Formigueres y a forces altres localitats, mentres s'ha conservat l'acta de la primera consagració, s'ha perdut la de la segona. No obstant, sabem d'una manera positiva que varen acordarse indulgencies, en vista d'aquesta segona consagració, per una butlla datada a Lió a 25 de Setembre de 1246 (1).

L'iglesia de Sant Joan lo Vell (fig. 11) és de tres naus cobertes de voltes de canó apuntat sense arch toral. La nau principal mideix 6'85 metres; les altres, uns 6'60 d'amplada. El naixement de les voltes està marcat per un cordó de motllures que té desde'l nivell de terra antich (2) uns 10'50 metres en la nau central y 7'75 metres en els colaterals. Les tres naus comuniquen per medi d'arcades de dobles ressalts esmortuides en arch apuntat (3). Les tres naus estàn resguardades per una teulada rebaixada, de dugues vessants. L'espay comprès entre l'extrados de les voltes y la teulada no està enterament ple: uns foradets oberts en els pinyons de llevant y de ponent m'havien donat lloch a pensar que no s'haguessin establert més amunt de les grans arcades unes petites voltes longitudinals a fi d'alleugerir la construcció; però les excavacions van deixar veure que'ls mestres d'obra havien recorregut a un altre objecte.

(1) «Innocentius, episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis capitulo ecclesie Sancti Johannis de Perpiniano, Elnensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem... Cupientes igitur ut ecclesia vestra in honore, ut dicitur, beati Johannis Baptiste constructa, quam venerabilis frater noster Elnensis episcopus, sicut accepimus, dedicare proponit», etc. (Biblioteca de Perpinyà: Notes manuscrites sobre Sant Joan). — Les excavacions practicades en 1886 han permès fer constar l'existencia de substruccions que semblen haver pertenescut a un monument religiós anterior a l'iglesia de 1025. (Vegis la meva comunicació en el *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientals*, vol. XXVIII, pàg. 145.)

(2) Parlo del nivell del sol en el segle XIIIe, el qual estava indicat per les bases de les columnes que rebien l'empenta de les nervures de la tribuna.

(3) Durant les excavacions de 1886 vaig aixecar ab molt compte la planta de l'absis, de la qual se conserven les substruccions, y la del chor, que és de forma irregular *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientales*, vol. XXVIII, làmina).

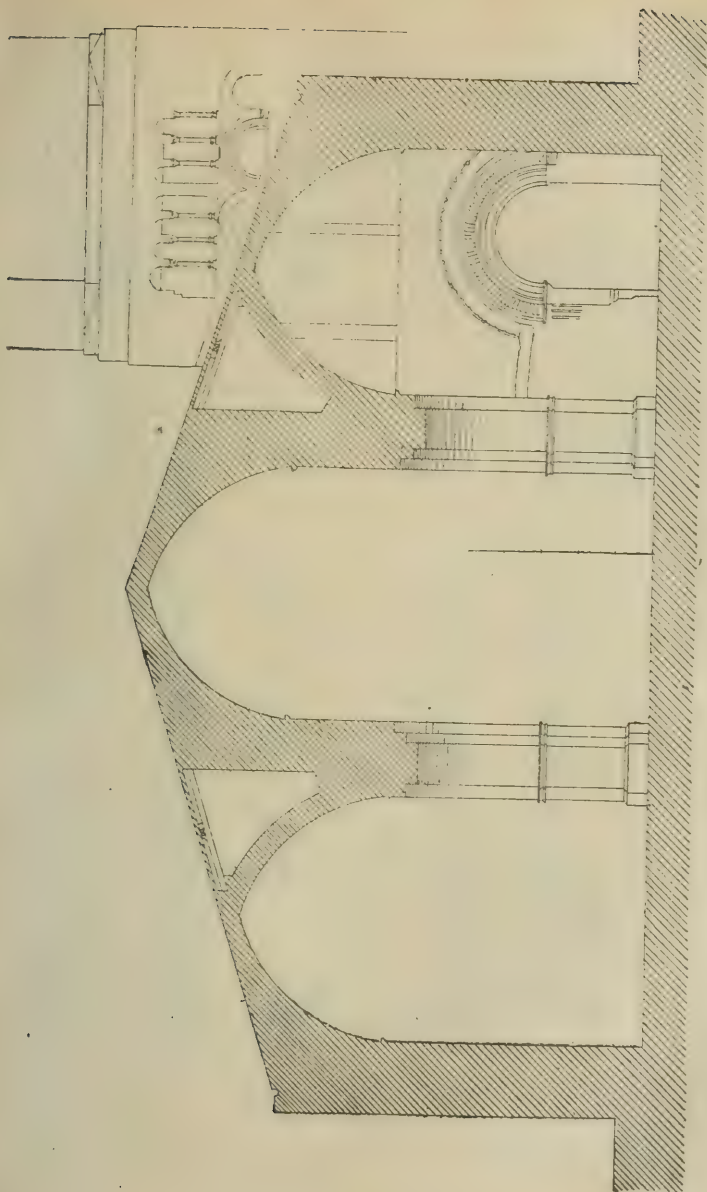

Fig. 11. — Sant Joan lo Vell, de Perpinyà

En aquest dibuix s'ha escapat una errada: els pilars no són simètrichs: el pilar del sud (a dreta del lector) té un ressalt de la banda de la nau y dos de la del colateral.

La meitat exterior de la volta dels colaterals era sobraixecada per medi d'un maciç d'obra y de terra grassa sobre la qual hi han posades les teules: de la mateixa manera va procedirse en l'extrados de la volta mestra. Quedava un buit considerable sobre la meitat interior dels colaterals: va aixecarse una paret sobre les grans arcades y varen ferse algunes filades de mahons sobre la clau de la volta de cada nau lateral. Damunt d'aquests mahons va colocarshi'l carener d'una serie de jàceres que s'apoyen, per altra part, en la sobredita paret. Aquestes jàceres porten cabirons que sostenen a sa vegada llates, canyes y per últim les teules. Aquest sistema està lluny de la perfecció: les mamposteries y la terra carreguen massa les voltes; les canyes se pudreixen, y fins sembla mentida que no hi hagi succehit cap accident en la coberta de Sant Joan lo Vell de Perpinyà.

L'iglesia de Vilafranca de Conflent té dugues naus, l'una més petita que l'altra; totes dugues són de volta de canó seguit apuntat. La primera gran arcada de l'est té 8'90 metres d'alcanç; la segona, 9'05; la terça, 5'95; la quarta, 7'80. S'apoyen sobre pilans quadrats.

Em toca ara ocuparme de les iglesies en les quals les voltes laterals, fent contrafort a la volta mestra, són de quart de punt.

La mostra més remarcable d'aquest tipo és la colegiata de Cornellà de Conflent, que deu remontarse a la fi del segle XIIe. És un edifici hermós, fet d'obra molt bona. Té quatre compartiments de 4'80 metres de llargaria y un creuer; la llargada total dins d'obra, comprès l'absis, és de 34 metres. D'amplaria la nau central mideix 5'50 metres; les grans arcades, 1'20; els colaterals, 3'10; les parets, 1'50; cada braç de creuer té 6'20 de llargaria desde la cara externa del pilar, o siga dugues vegades l'amplada dels colaterals. Els pilans són simples maciços de secció rectangular. Les voltes de la nau, altes de 11 metres, y les voltes del creuer, són de canó apuntat, mentres que'ls torals que separen dels braços del creuer l'espai d'encreuament d'una banda y de l'altra'ls colaterals, són de mig punt.

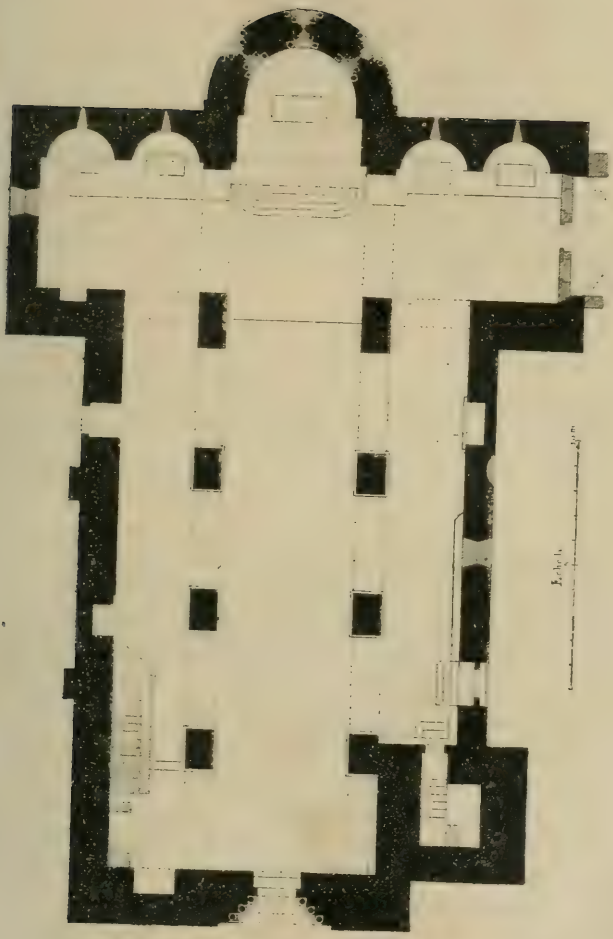

Fig. 12. — Iglesia colegiata de Cornellà de Conflent

L'iglesia d'Eus va esser consagrada en 1053 (1) y després en 1213 (2). Posteriorment va esser remoguda encara: és perxò que han desaparegut els torals del colateral. Dich el colateral en singular perquè l'iglesia d'Eus no té sinó dugues naus desiguals: l'una de 3'80 d'amplada, l'altra de 2'40, posades en comunicació per quatre arcades d'un gruix de 0'98 metre. Els suports de les arcades a l'oest són un pilar de secció cruciforma y per cada un dels compartiments següents una columna. La paret lateral de mig-dia, que he pogut amidar, té un gruix de 1'20 metre. La volta mestra és de canó apuntat agut; la volta lateral és de quart de punt; els archs produits per les conques de les absis són de plena cintra.

IGLESIES ROMANIQUES DE TRES NAUS Y AB ARCHS TORALS, EN LES QUALS LES VOLTES LATERALS FAN CONTRAFORT A LA VOLTA CENTRAL

En les iglesies romàniques qual nomenclatura segueix, el sistema de voltes és el mateix que en els edificis que acabem de revisar, ab la diferencia de que'ls torals han estat aplicats al menys a la construcció de la volta principal.

La catedral d'Elna (3) va esser aixecada prop de 1050; l'altar va esser fet en 1069. Comprèn set compartiments que mideixen dins d'obra uns 42 metres sense compendre l'absis. El cap era establert sobre una cripta, disposició bastant rara en el país. A la banda de mig-dia s'hi va afegir un rengle de capelles en un període comprès desde cap a 1300 fins a 1460, essent la més antiga la de l'est. Les

(1) Alart: *Cartulaire roussillonnais*, pàg. 67.

(2) Arxius dels Pireneus Orientals, Secció de Sant Martí de Canigó. L'acta està datada del 28 de Janer de 1213, estil nou.

(3) Sobre aquest edifici vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*.

grans arcades descriuen un semicèrcol y són de doble ressalt; els torals de la nau y dels colaterals són també de mig punt. Aquestes nervures recauen sobre uns pilars que tenen un relleix molt pronunciat y que, en els primers compartiments de l'est, estàn armats ab columnes adossades y en els compartiments següents ab espatllers quadrats. La volta mestra és de mig punt en els tres compartiments de més cap a l'est y apuntada en lo restant de l'edifici. La volta dels colaterals afecta la forma de quart de punt, llevat de dos o tres compartiments del colateral que mira a mig-dia, retocats en el segle XVe, en els quals l'arch generador de la volta és més desenrotllat y s'acosta més a la plena cintra.

L'iglesia de Marcevol (1) formava part d'un monastir fundat per l'ordre del Sant Sepulcre, séns dupte envers 1140; rahonablement pot remontarse an aquella època l'iglesia que estudiem. És un edifici de quatre compartiments que té dins d'obra prop de 23 metres de llarch; en el sentit de l'amplada, les dimensions són: 6'60 metres per la nau, 1'40 per cada pilar, 2'30 per cada colateral y 1'60 metres per cada paret lateral. Les voltes, fetes de menussall, han sigut refetes: en 1476 estaven enrunades. En la nau major llur forma s'acosta molt al traçat d'Oms, que ja he senyalat. En el colateral sud les voltes són de mig canó y ab la renovació han perdut els torals, que primitivament eren portats per uns espatllers encara existents. El colateral del nord ha sigut transformat en una serie de capelles ab voltes de canó transversals. Els pilars són senzills contraforts cúbichs d'obra; les arcades, lleugerament apuntades, són marcadament més baixes en els compartiments de l'est. L'aparell de l'iglesia és notable pel país, no solament per la naturalesa dels materials, més encara per la cura ab

(1) L'Alart havia consagrat un de sos primers ensaigs an aquesta iglesia, vehina del seu llogaret natal. A propòsit d'aquest fascicle, avuy raríssim, m'han contat un detall verament impressionant: obeint a una vocació irresistible, l'Alart havia escrit el seu estudi sobre Marcevol: però, mancat de recursos pera publicarlo, va haver de compòndrel ell mateix a l'imprempta.

la qual el constructor n'ha tret partit. Així, l'arquivolta de les grans arcades comprèn dos rengles de dovelles, estant l'arch interior format de pedres bastant menudes; el segon, que serveix d'arch de descàrrega, està compost de lloses de poch gruix, posades de pla en l'extrados de les primeres dovelles, de manera que les pesantors se reparteixin entre diverses dovelles.

D'una manera general, l'ús dels archs formats de diversos rengles de dovelles s'explica fàcilment per la dificultat del transport de carreus de regular volum. Els romans havien recorregut força vegades an aquest artifici (1), que ha sigut empleat en el Rosselló en diversos punts, com, per exemple, en el cap de l'arch clos que hi ha sobre la porta del cloquer de Sant Martí de Canigó. L'exemplar més remarcable que hi ha en tota la provincia és el magnífich pont de Ceret, del qual el meu amich Sr. Salsas ha fixat la data d'una manera definitiva en el segle XIVe (2). La combinació que consisteix en disposar els dos rengles de dovelles, un en sentit dels raigs de l'arch, l'altre en el sentit de la circumferencia, no és menys freqüent; però la rahó d'esser d'aquest procediment està generalment dissimulada sota un efecte decoratiu, y no's comprèn gaire la veritable funció d'aquestes lloses, que semblen serhi pera l'ornamentació, les unes sortint en el parament en una rica motllura (3), les altres enquadrant l'arquivolta principal ab una línia de pedres de color, com en el campanar d'Elna, en les absis de Cabestany y de Vilallonga de la Salanca (4). Els casos en que aquest medi constructiu ha

(1) Choisy: *L'art de bâtir chez les Romains*, passim.

(2) Sobre'l pont de Ceret, vegis l'estudi del Sr. Sorel, en el *Bulletin de la Société des Pyrénées Orientales*, vol. XXXII, pàg. 273.

(3) Els exemples són nombrosos en Viollet-le-Duc. Cal afegir que l'efecte decoratiu desapareix y que l'idea del constructor surt manifesta quan el temps ha esborrat l'ornamentació y ha acusat els junts de la mamposteria, com en la porta del terç recinte del castell de Coucy, de la banda de la ciutat.

(4) Recentment he notat un aparell d'aquest genre en les obertures de la part romànica del castell de Vitré y en alguns archs antichs del palau bisbal d'Angulema.

sigut aplicat ab tota franquesa, com a Marcevol, són més raros (1).

L'iglesia de Sant Joan Pladecors estava potser en construcció en 1279 (2). La seva planta ofereix una singularitat ja assenyalada, que és el gran alcanç de l'arcada llençada entre la nau y cada un dels colaterals. La volta central té dos archs torals, dels quals l'un està quasi bé a sobre la clau de les arcades. Aquesta volta és de plena cintra; les voltes laterals són de quart de canó y llises.

L'iglesia de la Trinitat de Bellpuig (3), situada en la carena entre les valls del Tech y de la Tet, és objecte d'un aplech de molta anomenada en el país. És de dugues naus desiguals: la gran, de volta apuntada, té quatre compartiments limitats pels espatllers dels torals de mig punt; la nau lateral està coberta d'un mig canó seguit, sense archs torals.

IGLESIES ROMANIQUES DE TRES NAUS EN LES QUALS LES NAUS LATERALS NO FAN CONTRAFORT A LA VOLTA MESTRA.

Es digne de notar que les iglesies rosselloneses de tres naus en les quals la volta central no està contrafortada per les laterals, són, per la major part, molt antigues. Se pot

(1) He notat un cas semblant en el porxo de Tournus, que ofereix tanta analogia ab els edificis del Rosselló. Se tracta d'una porta, tapiada avuy dia, que's troba en la cara nord del campanar aixecat en l'angle nord-oest de l'iglesia.—L'època romana'ns ha deixat un nombre d'archs construits així: aqüeducte d'Autun *(Bulletin monumental,* vol. XIII, pàg. 33), porta del Vieux-Poitiers *(Ibid.*, vol. XXVII, pàg. 389), Palais-Gallien, de Bordeus, ont el rengle exterior, molt estret, està format de mahons posats de pla, etc. (Vegis el dibuix de la porta romana de Sens, *Bulletin monumental,* vol. XV, pàg. 149.)

(2) En P. d'Oms, en 9 de Juny de 1279, va fer un llegat an aquesta iglesia (Arxius dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 10, fol. 68).

(3) A Bellpuig va consagrarse una iglesia en 31 de Janer de 953 (Alart: *Cartulaire roussillonnais,* pàg. 19). No crech que en l'edifici actual hi hagi cap part aparent de l'edifici del segle xᵉ.

quasi suposar que aquest tipo d'iglesies era l més freqüentment adoptat al principi, y que les equivocacions, fracas-

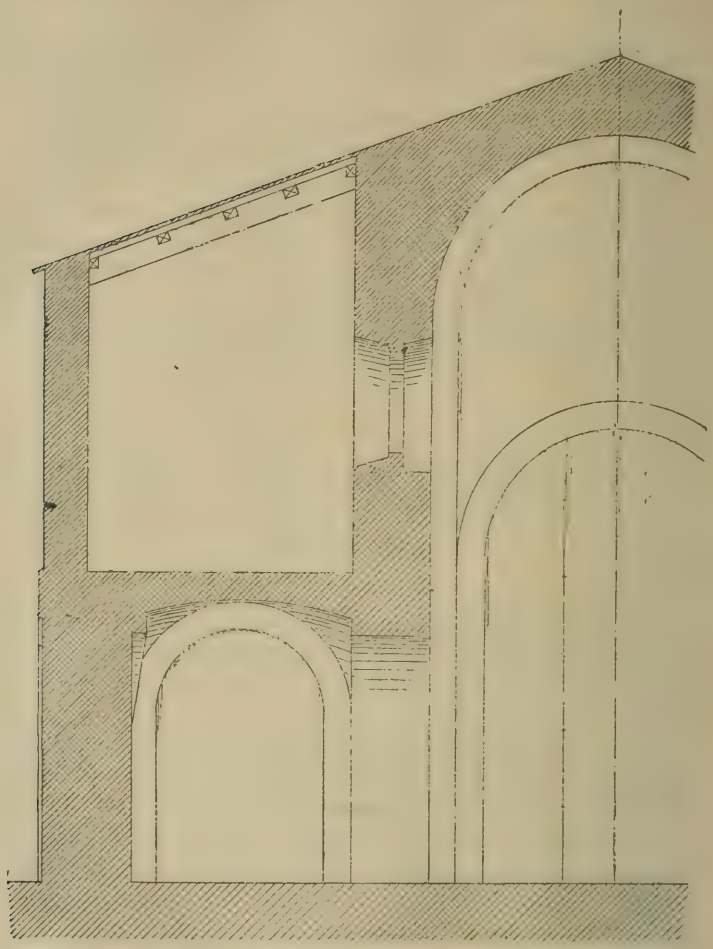

Fig. 13.—Iglesia de Santa Eulalia de Follà

sos o accidents han conduit als mestres d'obra a escullir un tipo més senzill y més solit.

L'iglesia de Santa Eulalia de Follà (fig. 13) va consa-

grarse en 1031 (1). La nau central té quatre compartiments gaire bé quadrats, de 4 metres y alguns centímetres de costat. Té volta de canó seguit de mig punt ab torals; l'alçada de la volta sota clau és de 9'70 metres. Els pilars

(1) Acta de consagració de Santa Eulalia de Follà:

«Hoc est translatum bene et fideliter sumptum a quodam publico instrumento antiquo in pargameno scripto, thenoris sequentis:

»In nomine Dei eterni, sub incarnationis Domini Nostri Jesu-Christi anno tricesimo primo post millesimo, indictione decima, veniens uti reverendissimus dompnus Berengarius, sanctæ sedis Elnensis, episcopus, in comitatu Rossilionis, in suburbio Elnense, in valle Confluenti, in villa quæ dicitur Foliano, ad consecrandum ecclesiam in honore santæ Eulaliæ virginis et martiris Christi, quam edifficaverunt omnes homines, id est Bernardus et Oliba et Berenguer et Pontius et Pere et Riufret et Bern[ardus et] Arnallus et Esmeinur et Oliba et alii plures ho[mines qui] ibidem adherant, donamus predicti homines ad p[redicta] ecclesia Sancta-Eulalia, ad sementerium erig[endum dictæ?] ecclesiæ triginta passus. Et ego dictus Bernard[us et uxor] mea Santia donamus pecia id est de vinea ipso in... cum suas affrontaciones: et ego Pontius et uxor m[ea]... similiter donamus petia id est de vinea que est a Quer-Agudell, cum suas affrontationes, et horto uno prope dicta ecclesia, et affrontat de una parte de me donatore et de alia parte in horto Aulione, et tertia parte et de quarta in estrata que vadit ad Sancta-Eulalia; et una ad Madoncles petia terræ et affrontat de duas partes in vias que assendunt in montem de Badananno, et de tertia et de quarta in ipso. Ista omnia donamus ad domum sanctæ Eulaliæ virginis nos supradicti, id est sacerdotibus ibidem Domino servientibus. Quam ecclesiam tradimus patri nostro Berengario episcopo. Ipsam ecclesiam dominus vero Berengarius episcopus constituit ibi affrontationes in parrochia ipsius villæ; que habet ipsa parrochia affrontationes in termino de Corniliano in loco vel in cumba ubi appellamus Gallicantu, et assendit per mediam serram usque ad terminum de Verneto, sive in collo de Tocopelato, et assendit usque ad flumen de Saorrico, et assendit per medium torrentem de Sastarripias usque ad collo de Finis, et dissendit per medium torrentem de Valle-Luparia usque ad flumen de Tetum, et assendit per medium torrentem de Tarriga usque ad Rocham altam, et dessendit per mediam serram de Campelles, et assendit usque ad solum de Conamarino vel in Petra Forallo, ut sicut ipsa villa jamdicta Foliano ibi occurrit, ibi donavit. Censuimus ita censum de ipsa ecclesia Sancta Eulalia per singulos annos ad sinodum estivale partitas tres et altres duocecim de sarzil parad, et ad alium sinodum que est in retro tempore similiter pertitas tres et duodecim altras de sarzil parad, et per unumquemque

tenen un relleix bastant marcat, que podria provenir aquesta vegada de l'empenta de les voltes, car m'han semblat deprimides. Els pilars són cruciformes i d'uns 1'60 metres de gruix. Els colaterals estan coberts ab voltes d'aresta de 3'50 metres d'alçada, lleugerament panxudes, y en alguns compartiments establertes sobre una especie de nervures de secció quadrada que fan sortida en el parament al qual adhereixen. Els murs exteriors tenen 1'20 metre. Pera combatre l'empenta de la volta mestra, en la major part dels torals dels colaterals y a l'indret dels torals de la nau central, s'hi han aixecat uns enormes contraforts groixuts d'uns 0'55 metre, que agafen tota l'amplada del colateral y que són aparentment posteriors a la construcció (1). Les finestres són obertes en les parets de la nau, tres al mig-dia y dugues al nord (2).

annum modios tres de annona et tres de vino per ipsos tercios, hoc est quod inter nos diffiniimus ut non comes nec vicecomes nec ulla secularis potestas aut ullus[cum]que homo de hoc aliquid abstrahere vel inferrigere voluerit, in primis iram Dei omnipotentis incurrat, et a criminibus (*sic*) sanctæ Dei ecclesiæ extraneus fiat, et cum Datan et Abiron judicium se sentiat esse daturus, et cum Juda traditore Domini Nostri Jesu Christi participationem habeat, et in antea ista omnia habendus est ecclesiam non sit abstracta. Facta ista donatione undecimo chalendas januar[ii], anno decimo rege expectante, † Benet Oliba. † Berenguer. † Pontius. † Seufred, et Pere, et Arnallus, et Bernat, et Menut, et Oliba, qui ista dote scribere fecimus et firmavimus et firmare rogavimus. † Langart. † Ense. † Pons hoc homo laycus, qui ista dote scripsit & † sub die et anno quo supra. Berengarius, Elnensis episcopus. † Petrus Satar (?). † Signum mei Maurici Pascal, [pres]biteri et publici sacra auctoritate apostolica notarii.»

(Copia moderna en paper, que's guarda a la sagristia de Follà.)

(1) Sembla que's va recórrer a un procediment molt per l'estil pera la catedral de Parma (Dartein, en l'*Encyclopédie d'architecture*, vol. V, pàg. 445).

(2) La catedral de la Seu d'Urgell està concebuda gaire bé en el mateix sistema que l'iglesia de Santa Eulalia de Follà: la volta mestra és ab archs torals; les voltes laterals són d'aresta y l'empenta de llurs torals està sostinguda per contraforts. El mig canó central s'apoya en uns arbotants y les cobertes són dutes per unes encaballades de construcció més recent. Hi ha obert un *oculus* per compar-

L'iglesia de Torrelles sembla que va ser aixecada en el segle XIe pera establirshi un capítol de canonges regulars (1). Té tres compartiments. La nau central és ampla de 4'20 metres; els pilars són de secció cruciform y d'un gruix de 1'68 metre; els colaterals tenen 2'20 metres. La volta central és de mig punt, y la clau està a 10 metres del sol de terra; els archs torals, de ferradura bastant peraltada, no atenyen sinó a 9 metres; les grans arcades, a 5'80. La volta de cada colateral és de quart de punt, de 6'60 metres desde sota la clau, y ab torals de ferradura. La nau reb claror per finestres obertes a través de les filades inferiors de la volta, que ha sigut refeta y potser aixecada, perquè la diferencia entre l nivell del canó y el dels torals no és racional. Podria ser que abans d'aquest renovament la nau no tingués finestres.

L'abacial d'Arles (fig. 14) va consagrarse en 1046, si bé no del tot acabada (2), y un altre cop en 1157 (3). Té sis compartiments. En l'últim compartiment a l'entrada que dóna als colaterals, quals absidioles han sigut tancades ab una paret plana, s'hi aixeca un parell de espatllers que aguanten un arch toral. Aquest toral, com succeeix a Sant Martí de Canigó, podria ser una reminiscencia de l'arch triomfal, destinat únicament a limitar el santuari. La llargaria total de l'edifici dins d'obra és 44'60 metres; l'alçada de la nau, 17 metres; la dels colaterals, 9'50; l'amplada de la nau, 6'50; el gruix dels pilars, 1'90; l'amplada dels colaterals, 4'50; el gruix dels murs exteriors, 1'20 metre. La nau central està coberta per una volta de canó seguit apuntada, sense arch toral; la volta lateral del cantó de l'Epistola (4) és de mig punt, y l'altra és de canó apuntada. Més tart varen afegirse unes capelles gòtiques tot el

timent en cada paret lateral de la nau central. M. Vuillier ha publicat una vista treta d'una de les meves fotografies, en el *Tour du monde* de 1884, pàg. 111.

(1) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.° 140.

(2) *Marca hispanica*, c. 1090.

(3) *Ibid.*, c. 1321.

(4) El cap de l'iglesia està de cara a l'oest.

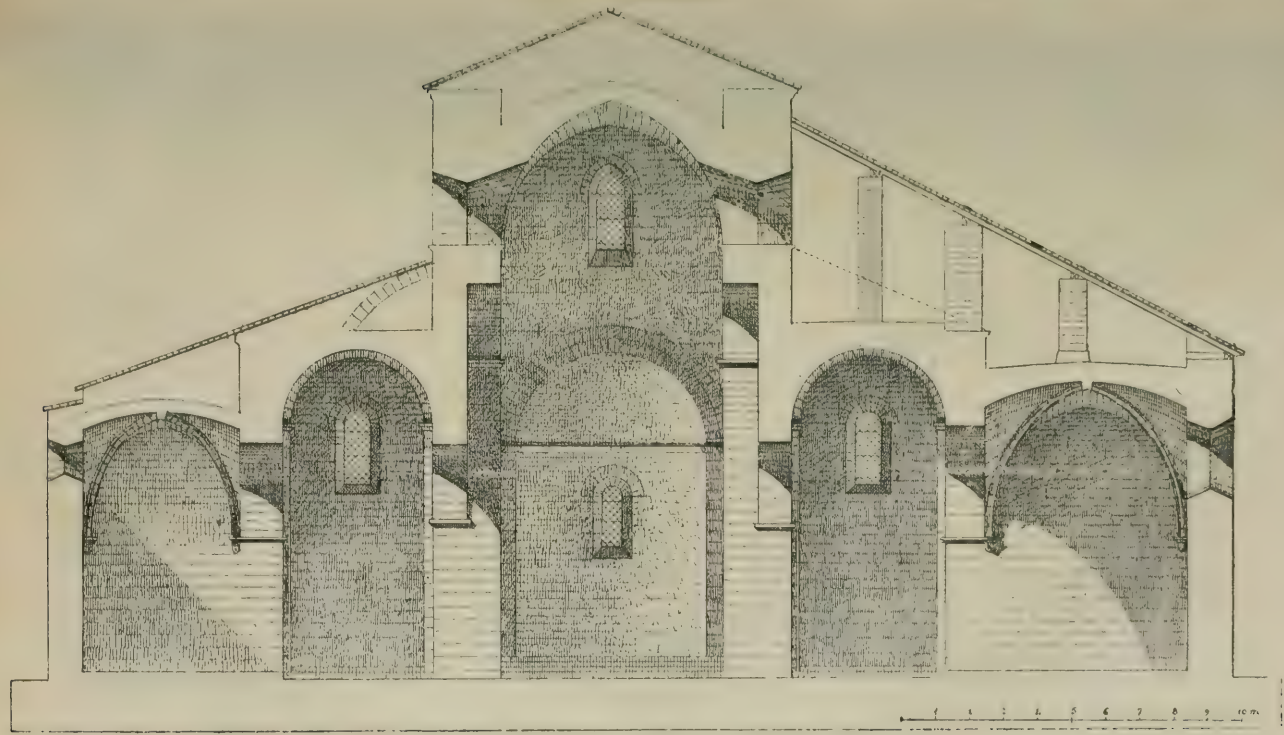

Fig. 14. — Iglesia abacial d'Arles del Tech

llarch dels colaterals. Les finestres de la nau major no serveixen de gran cosa: són obertes al travers de les voltes, massa groixudes perquè la claror puga arribar a l'interior; ademés, el colateral de l'Epistola té una coberta que intercepta la claror. La presencia de les finestres obligava al constructor a portar la volta mestra més enlaire que les voltes laterals; y com que aquestes són de canó seguit, l'espay entre l'obertura de les grans arcades y la cornisa hauria sigut considerable. Pera evitar la fredor que resultaria d'aquesta superficie plana (1), l'arquitecte va obrar dos cops les seves arcades y seguint dos semicércols no concentrichs: l'un, de la banda de la nau, és molt més aixecat que l'altre, puix que és més alt al naixement que no pas el segon a la clau. Aquesta combinació no és pas de les més felices y l'efecte n'és bastant mesquí. Em resta

(1). Caumont dona d'aquest fet una altra explicació: «Dans l'origine, — diu, — l'église n'était pas voûtée, et quand les voûtes ont été faites, on a plaqué du côté de la grande nef un second pilier sur le premier pour aller recevoir la voûte: de sorte qu'une moitié des piliers actuels est moins ancienne que l'autre. Le fait se manifeste à la première inspection» (*Bulletin monumental*, vol. XXVIII, pàg. 126). — *A priori* aquesta explicació és inadmisible pera qualsevol que conegui l'arquitectura del Rosselló. Crech poder afirmar que no existeix en tota la provincia un sol exemple d'iglesia de tres naus coberta ab una senzilla encabellada. Se coneix que a l'iglesia abacial d'Arles els colaterals al menys tenien voltes, perquè'l mur exterior d'aquestes naus mideix 1'20 metre de gruix. Donchs bé: 1.r hauria sigut lo menys racional del món establir les voltes d'aquests colaterals, a l'una banda sobre un mur ple de 1'20 metre, y a l'altra sobre d'un que no té sinó 1 metre, y debilitat, ademés, per amples forats: 2.n en cap iglesia romànica del país no's trobarà una nau de canó alta de 9'60 metres y ampla de 4'40 metres reposant sobre un mur que no tinga sinó 1 metre. De totes maneres, pera combatre l'opinió d'un arqueòlech possehint l'autoritat de Caumont, may se reuneixen prous proves. Mossèn Torrelles ha tingut la bondat de fer consultar al senyor Camó, mestre de cases a Arles del Tech, que ha fet diversos treballs en l'iglesia y ha pogut estudiar les construccions al nu, fòra'l llur arreboçat. Segons el senyor Camó, no hi ha rastre de represa d'obres, ni en els pilars de les grans arcades ni en el march de les finestres, y'ls murs de la nau major han sigut aixecats tots d'un cop en tot el llur gruix. Considero aquest testimoniatge com decisiu.

senyalar encara un procediment imaginat pel mestre d'obra d'Arles, que era veritablement un home fecon en petits recursos. En l'extradós de les voltes laterals hi ha asseguts uns revoltons estrets que, partint de la clau de les dites voltes, va a parar a l'apoi de les finestres. Aquests archs continus feyen contrafort, molt debilment per cert, a les parets de la nau central; llur principal funció consistia en portar la coberta a una sola vessant.

L'iglesia de Sant Esteve del Monestir, en el terme de Perpinyà, és una de les més arcaiques de la regió. És de tres naus y té cinch compartiments; en quant a amplada, la nau central mideix 4'85 metres; els pilars, 1'10 metre; les naus laterals, que cada una està ornada d'una serie d'archs longitudinals a rahó d'un per compartiment, mideixen 2'65 metres, si fa no fa; els murs, 1'20 metre. La volta mestra, que va ser refeta y aixecada fins a 8'90 metres sobre l nivell del sol de terra, és d'arch apuntat; el gruix és de prop d'un metre; els colaterals són coberts de quarts de punt. El pas a l'absis és de plena cintra, aixís com el toral que subsisteix en cada nau. Hi han finestres obertes en la paret sud de la nau cental, així com en el colateral de la banda de mig-dia. L'inspecció dels pilars y les tradicions recullides en el lloch mateix permeten afirmar que'ls macissos suports han estat retallats y alleugerits; primitivament eren enormes pilars cilíndrichs com els dos que's veuen a l'entrada.

IGLESIES ROMANIQUES QUE NO ENTREN DINS LES ESPECIES JA ESTUDIADES

La nau de l'iglesia abacial de Sant Miquel de Cuixà (fig. 15) és, en tot l'actual departament dels Pirineus Orientals, la construcció més antiga de data coneguda. Sabem que l'abat Pons, havent decidit la reedificació del

monastir, va posarne la primera pedra'l 16 de Març de

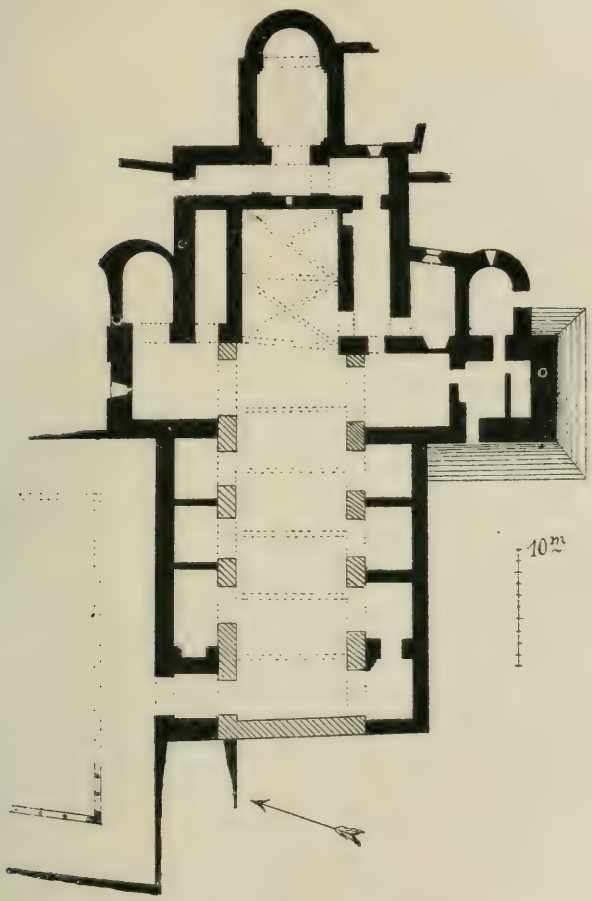

Fig. 15.—Iglesia abacial de Sant Miquel de Cuixà (1).

956 (2). Els treballs varen ser terminats per l'abat Garí,

(1) Dech aquesta planta a una amable comunicació del senyor de Noell. En el gravat els ratllats indiquen les parts que presumeixo ser del segle xe.

(2) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, t. IV, p. 475.—Altres diuen el 16 de Febrer de 955 (H. Tolrà, *Saint Pierre Orséolo*, p. 173, nota).

que va dedicar l'iglesia en 974 (1). La carta del monjo Garcia a Oliba (2) ens fa saber que l'obra d'aquesta iglesia (3) era de materials comuns y que l'edifici midava quasi 40 pams d'amplaria. Quan els murs varen arribar a una alçada convenient, Garí va llençar [al travers de la nau] uns archs [torals]; després de lo qual, va aixecar encara'ls murs [laterals] y va colocar a l'iglesia una coberta notable per les dimensions de les vigues y la bellesa dels ornaments (4). Això és lo qu'ens ensenyen els textes.

(1) *Marca hispanica*, c. 909.

(2) *Marca hispanica*, c. 1072-1082.

(3) A Sant Miquel de Cuixà hi havia sigut consagrada una iglesia en 953 (*Marca hispanica*, c. 868), y el monjo Garcia atribueix an aquesta data el monument que estava en peu en 1040 (*Ibid.*, c. 1079): però l'acta de consagració de 974 ens diu que l'iglesia dedicada en 953 havia estat derruida (*Ibid.*, c. 910), y hi ha lloch a creure que'l monjo Garcia va equivocarse.—Aquesta successió de dugues dedicacions en dates tant acostades és un fet bastant singular pera insistirhi. Ha sigut negada pel darrer historiador de l'abadia, senyor H. Tolrà (*Saint Pierre Orséolo*, p. 173, nota). El Sr. Tolrà suposa que en 953 va consagrarse no una iglesia sinó un emplaçament, tot lo més els primers treballs. Tinch el sentiment de separarme d'ell en aquest punt: els documents són formals. En 953, «després de l'edificació de l'iglesia», va procedirse a la dedicació. L'edifici no fou destruit per cap catastrofe. Poch després varen posarse al treball pera una nova construcció. Va ser en 955 o bé en 956? (Vegis més amunt, p. 61, nota 2.) No tinch a mà'ls textes que permetrien potser dilucidar la qüestió. Lo que sembla establert és que's treballava an aquest nou edifici en 967, quan va sobrevenir la mort del comte Seniofred (H. Tolrà, *loc. cit.*). Ara, donchs, convé anotar que l'antiga iglesia no havia estat anientada per una catastrofe: la varen conservar mentres treballaven a l'altra (*Marca hispanica*, c. 910). Aquesta va ser consagrada, ja ho hem vist, en 974.

(4) «Ita ergo in unum humanitatis sermonem diligentissime ponentes, vir dignus angelico solatio forte munitus jecit fundamentum ex vulgaribus saxis popularibusque quadris loculentissime: quam cum altius materiam ejus in longitudine usque in triginta tres cubitos et latitudine pene in quadraginta palmos elevasset, tandem in excellentia arcus elegantissime dimisit... Ejus in loco, nempe rapitur, ut decuit, angelus vel cœlestis homo Warinus identidem, extruens basilicam, parietes succincto opere in magnificentia fabricæ cum admiratione mirabili in sublime erexit, fastigia vero culminis proceritate simul trabium et ornamentorum claritudine illa venustissime operuit.» (Carta de Garcia, *Marca hispanica*, col. 1074).

Si examinem la nau de Sant Miquel, podrem constatar que aquesta nau, que després va estar successivament coberta per una volta d'ojives y una volta de canó moderna feta ab mahons de pla, és anterior an aquestes diverses voltes. La manera com aquestes voltes se lliguen a la massa de la construcció ho demostra peremptoriament. En alguns punts les filades baixes són fetes de carreus de dimensions poch usuals, molt mal ajustades. Per altra part, l'amplada de la nau és per nosaltres una prova de que no va ser coberta per una volta de canó romànica: és de 9'30 metres y el gruix dels murs no fa sinó 1'40 metre. Si afegim que no queda rastre de l'agafament d'aquesta volta de canó y que subsisteixen finestres més amunt de la naixença de les voltes subsegüents, estich portat a concloure que aquesta nau ha sigut coberta d'una encaballada aparent. L'encaballada reposava, com en les iglesies normandes, sobre uns torals, que més tard varen utilisarse pera la volta sobre encreuada d'ojives. Veus-aquí a quines conclusions ens condueix l'estudi directe de l'edifici.

Altrament, la descripció que acabo de donar d'aquesta iglesia concorda ab lo que sabem de la construcció deguda als abats Pons y Garí: l'amplaria indicada, o siga un poch menys de 40 pams, correspon a l'amplaria de la nau actualment en peu; el sistema de cobertura és el mateix, y tenim fonament pera dir que la nau de Sant Miquel de Cuixà no és altra que l'iglesia consagrada en 974 per l'abat Garí. Més endavant, an aquesta nau s'hi van afegir uns colaterals ab voltes de quart de punt, que no adhereixen als murs primitius. Aleshores van practicarse unes arcades de plena cintra, sense ressalt, obertes ab timidesa (3'20 metres d'obertura), y separades per uns pilars, dels quals, si no ho sapiguessim per llur historia, no'ns esplicariem ni la llargaria (2'45 metres), ni la forma insòlita, ni la situació en vista dels torals, que reposen en fals. Encara més endavant, a l'indret d'aquests pilars y en els colaterals, s'hi aixecaren uns murs de separació, convertint aquests colaterals en una serie de capelles laterals. En el XII^en^ segle varen posarse en el chor dos campanars. En

una època més moderna, en els archs torals que havien servit pera portar l'encaballada s'hi van ajuntar unes encreuades d'ojives. Va ser refet el cap de l'iglesia sobre una planta quadrada, y aquest tal volta va esser el treball que motivà una nova consagració de l'altar en 1592 (1).

M. Ramé ha senyalat a Sant Miquel de Cuixà una cúpola que li sembla remontarse a l'època (cap a la fi del segle xe) en la qual el dux Orseolo era monjo d'aquest monastir. Seria l'exemple més antich conegut de volta d'aquesta mena existent en l'actual territori francès (2).

No hi ha dupte que M. Ramé ha estat induit a error per les singularitats de l'aparell rossellonès: no hi ha tal cúpola antiga a Sant Miquel de Cuixà. De totes maneres aquest arqueòlech sembla haver modificat o al menys atenuat la seva opinió (3).

L'iglesia rodona del Pesebre, de Sant Miquel de Cuixà, és molt poch coneguda: dech l'haverla vista a les bones indicacions del Sr. Tolrà de Bordas, advocat de

(1) *Marca hispanica*, c. 467.

(2) Veus-aquí de quina manera resumia M. Hardy, davant la *Société archéologique du Périgord*, la comunicació feta per M. Ramé al Congrés de les *Sociétés Savantes:* aquestes poques ratlles havien sigut sotmeses previament al mateix M. Ramé: «Un séjour de dix-neuf années du constructeur de Saint-Marc de Venise dans nos Pyrénées françaises pouvait y avoir laissé des traces. M. Alfred Ramé le comprit et voulut visiter l'église de Saint-Michel-de-Cusan. Il la trouva fort degradée, défigurée quelque peu par des raccordements des xiiie et xive siècles, mais conservant encore, derrière le chœur, une chapelle carrée recouverte d'un dôme du plus pur style byzantin. Pour M. Ramé, la coupole de Cusan, portée sur des arcs en plein cintre, est d'un caractère plus ancien qu'aucune de celles du Périgord.» (*Bulletin de la Société historique et archéologique du Périgord*, t. IX, p. 302.)

(3) M. Ramé ja no parla gens de la cúpola de Sant Miquel en l'extracte de sa comunicació publicat pel *Bulletin du Comité des travaux historiques, Section d'Archéologie*, 1882, p. 200, y reproduit en el *Bulletin de la Société historique et archéologique du Périgord*, t. IX, p. 546. En torna a parlar en la seva resposta a Grellet-Balgueric, insertada en el *Bulletin du Comité*, 1883, p. 29.

Prada. No hi ha dupte que aquesta és la mateixa iglesia que va construir l'abat Oliva envers 1040. Aixís ens ho fa creure un passatge regularment embrollat de la carta del monjo Garcia (1). L'iglesia té la forma d'un anell voltant un enorme pilar cilíndrich. Hi ha practicada un absis a l'est; al nort s'extén una nau dreta de cap aplanat, dedicada a la Santíssima Trinitat. Són, donchs, dos edificis distints, coberts l'un y l'altre ab una volta de canó, rectilini en aquest y en aquell anular. Aquestes dugues capelles, colocades en la vessant d'un replech del terreny, tenen amagats dos dels costats: apenes estan iluminades per unes finestres estretes, y es pot ben bé, com ho feya'l monjo Garcia, donarlos el nom de cripta. L'aparell és groller; les voltes, arreboçades d'una capa espessa en la qual les posts dels cindris hi han deixat rastre molt marcat, recorden les més antigues voltes de Sant Martí de Canigó. En la nau de la Trinitat, l'imposta de les voltes presenta un ressalt anàlech an el que ja he senyalat a Sant Martí del Fonollar, a Sant Joan Lacella, etc.

L'iglesia de l'abadia benedictina de Sant Andreu de Sureda (fig. 16) ha de ser colocada a part dins la nomenclatura dels edificis romànichs del Rosselló. Sembla haver sigut aixecada entre'ls anys 1110 y 1120 (2) per l'abat Pons Arnau y consagrada en 1121 (3).

Els colaterals d'aquesta iglesia són extremadament estrets; són tant rudimentaris que, a l'indret dels pilars, se redueixen a un corredor de 0'80 metre. La nau central, fins al creuer, se divideix en tres compartiments d'uns 5'10 metres; ademés, a l'oest, un compartiment molt curt, de 1'90 metre. L'amplada total, dins d'obra, és de 8'67 metres. En els murs dels colaterals ressurten a l'interior uns espatllers molt grans que mideixen en el sentit de l'eix de l'edifici 1'40 metre, y en el sentit perpendicular an

(1) *Marca hispanica*, c. 1080.
(2) *Marca hispanica*, c. 1234.
(3) *Histoire de Languedoc*, ed. Privat, t. IV, c. 562.

aquest eix, 2'15 metres. Aquests contraforts estan retallats, fins a una alçada de 6'15 metres, per l'esmentat corredor, el qual té una volta de canó seguit de plena cintra, paralela a la de la nau central y apoyada per un costat en els contraforts y per l'altre en les parets laterals. Un xich més amunt que aquestes dovelles, els contraforts estan lligats

Fig. 16. — Iglesia abacial de Sant Andreu de Sureda

per uns canons transversals que no arriben a la cara anterior del pilar, perquè no tenen sinó 1'40 metre de fondaria. Aquestes voltes transversals fan el mateix paper que les grans arcades en les iglesies de tres naus: porten el mur lateral que sosté la volta mestra. Els archs torals d'aquesta última són de mig punt, mentres que la volta és apuntada. Aquests macissos soports haurien pogut ser ben feixuchs y poch elegants; però, a partir d'una alçada

de 2'40 metres, la cara anterior està enretirada de 0'37 metre y va armada d'una mitja columna que reb la caiguda del toral. És notable el fet de que aquesta columna no arrenqui desde terra; tant a Sant Andreu de Sureda com en algunes altres iglesies, a la catedral del Puy de l'Auvernya (1), sembla com que l'arquitecte hagués escursat sistemàticament els fusts pera no allunyarse gaire de les proporcions de la columna clàssica. La massa quadrada del pilar puja fins de 0'40 a 0'50 metre més amunt que la mitja columna; la superficie horitzontal que's troba a la seva extremitat superior a cada banda dels torals, entre'l parament del pilar y el parament del mur lateral, ha servit pera establirhi'ls cindris pera la construcció de les voltes, qual corda està llançada a sobre del nivell de la corda dels archs torals.

(1) Ja he tingut ocasió de citar l'iglesia abacial de Sant Pere de Rodes, situada a l'Empordà, no gaire lluny de la frontera del Rosselló, en el macís de montanyes que separa Llançà de la badia de Roses. Aquest edifici, que és una de les meravelles arqueològiques de Catalunya, ofereix notables analogies ab Sant Andreu de Sureda. La veritat és que'ls colaterals de Sant Pere de Rodes tenen una alçada normal (estan dividits en dos després de fets, per una tribuna establerta sobre una volta d'aresta feta de pedruscall); tenen voltes de quart de punt ab archs torals a tota cintra; però son molt estrets, lo mateix que a Sant Andreu de Sureda. En la nau, volta y torals són de semicèrcol: les columnes que reben aquests torals no arrenquen de terra; estan establertes damunt d'unes altres columnes que s'apoyen en un ressalt quadrat del pilar, com succeeix a Sant Andreu de Sureda. La disposició d'aquests tres pisos de soports, les proporcions de les columnes, el galib escayent dels capitells, l'amplor d'algunes obertures; tot això plegat produeix al primer moment una impressió estranya; un hom se pregunta, durant alguns segons, si'l monument en el qual se penetra és ben bé de l'Edat Mitjana. He trobat rarament una construcció d'aquesta època qual aspecte recordés fins a tal punt l'art antich. Va consagrarse una iglesia a Sant Pere de Rodes en 1022 (*Marca hispanica*, c. 1034); gaire bé no pot ser que sigui l'edifici en peu actualment. (Vegis un dibuix de l'iglesia en *Cataluña* dels senyors P. Piferrer y F. Pi y Margall, II, p. 117, y les fotografies del senyor Vidal publicades en el *Butlletí del Centre Excursionista*, t. VIII, p. 132 y següents.)

Per últim, haig de parlar d'una iglesia de la Cerdanya francesa que deu a sa extravagancia una gran notorietat. L'iglesia de Planés es remonta potser fins al xv^en^ segle. En 1442 va ferse una enquesta sobre un pastor que, morint en el territori de Planés, havia llegat un florí a l'obra de la parroquia (1). A l'iglesia de Planés se li han vist tota mena de combinacions geomètriques (2) que fan més honor a l'imaginació dels arqueòlechs que no pas a llur exactitut. En la planta d'aquesta iglesia alguns hi veuen un triàngul equilateral en quals costats ressurtissin tres absis, qual diàmetre fos igual al diàmetre del cèrcol generador de la cúpola, igual també, per últim, a l'alçada sota clau d'aquesta darrera. Sembla ben bé que, en efecte, els constructors varen voler traçar un triàngol equilateral; de fet, ni arribaren a dibuixar un triàngol; l'iglesia, a l'exterior, descriu un polígon de nou costats, en tres dels quals s'obren les absidioles. No crech pas que aquests arquitectes primitius hagin somiat a pendre per les absis el raig de la circumferencia inscrita en el triàngol que volien obtenir. Per últim, la cúpola és ovoide y mideix 8'55 d'alçada sota clau, mentres que les absis no tenen sinó un diàmetre d'uns 3'80 metres. Dech afegir que la construcció és molt grollera y que l'iglesia, tant incòmoda com pugui ser, no mereix gens l'anomenada que té.

L'iglesia de Planés ha sigut objecte recentment de dos estudis: l'un degut al doctor Sabarthez, de Perpinyà (3), l'altre és del Sr. Manuel Brousse fill (4). El Sr. Sabarthez ha donat, juntament ab dibuixos exactes de l'edi-

(1) Alart: *L'Hòpital et la commune de La Perche* en el *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientales*, t. XVIII, p. 287-288.

(2) Jaubert de Passà: *Annales archéologiques*, t. XIV, p. 189; Ed. de Barthélemy: *Bulletin monumental*, t. XXII, p. 57.—Jaubert de Passà pretén que sobre'l teulat de l'iglesia de Planés hi ha existit una torra de fusta y un terradet.

(3) *Église triangulaire de Planés*, extret del XXXVIe *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientales*, Perpinyà, 1895.

(4) *La Cerdagne française*, Perpinyà, 1896, p. 133 y següents.

fici (1), el resultat de detingudes observacions y de conjectures judicioses. Ha explicat, sobre tot, el singular traçat de la planta pel desig de procurar a la cúpola un emplaçament que s'acostés a l'hexàgon regular: ab aquest objecte es va donar més obertura als àngols del triàngol que s'intentava descriure. El Sr. Brousse ha emès l'opinió de que l'iglesia de Planés era una antiga torre de defensa transformada per l'adjunció d'absidioles. El Sr. Sabarthez, que coneixia aquesta teoria, l'ha combatuda per endavant, y, segons el meu sentir, victoriosament.

La planta de l'iglesia de Planés em sembla filla d'una fantasia simbòlica; la manera de ser fetes les voltes és corrent en l'arquitectura militar del país; aquestes voltes en cúpola, irregulars y mal bastides, són molt freqüents en les torres de defensa que cimejen les montanyes rossellonesés, y fins es veu en la torra que hi ha a cada banda de la superba porta de Perpinyà anomenada el Castillet de Nostra Dòna (2). En quant al tipo de l'edifici, resulta necessariament de la superposició d'una cúpola a una soca poligonal; d'aquí ve l'irregularitat del tambor de la cúpola, el qual desenrotlla en planta un triàngol quals àngols són arrodonits. Potser, no obstant, el record de l'arquitectura musulmana va inspirar al constructor del misteriós oratori de Planés: lo cert és que entre les mesquites orientals y l'iglesia cerdana existeixen, en quant a la concepció del conjunt, veritables analogies.

(1) Viollet-le-Duc, en el seu *Dictionnaire d'Architecture*, t. II, p. 443-444, dóna de l'iglesia de Planés una planta y una secció del tot capritxoses; la secció suposa una encaballada. En realitat, la cúpola és més aixecada que no marca'l dibuix, el teulat és més deprimit, y entre'ls dos no hi queda lloch pera embigats.

(2) Vegis el meu *Étude archéologique sur le Castillet Notre-Dame.*

ELS SOPORTS EN LES IGLESIES ROMANIQUES DE VARIES NAUS

En les iglesies romàniques rosselloneses de tres naus, els soports presenten una gran varietat de tipos, desde les columnes fins a les pilastres retallades ab múltiples ressalts.

D'una manera general, es pot dir que les columnes, y fins les mitjes columnes, són rares: l'art del Rosselló s'estima més, com veurem, les arestes, els àngols vius, que no pas les linies arrodonides, d'un traçat més difícil y d'un efecte menys potent. No obstant, se troben columnes monolites y ventrudes a Sant Martí de Canigó, columnes cilíndriques entre les dugues naus de l'iglesia vella d'Eus, enormes pilars cilíndrichs a Sant Esteve. De columnes empotrades s'en veuen a la capella de Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó, que és obra d'un estranger; en la cara anterior de les pilastres de Sant Andreu de Sureda, sobre l'alçada que correspon al pis superior d'aquestes pilastres; y, per últim, en les pilastres dels compartiments orientals de la catedral d'Elna.

Les pilastres de planta quadrada o allargades en el sentit de l'eix són molt més freqüents que les columnes; així són els soports en les iglesies de Cornellà de Conflent, de Vilafranca, de Marcevol, de l'Esclusa, de Sant Joan Pladecorts. Aquestes pilastres estan armades d'un brancal a cada banda per la caiguda dels archs torals, a Taixò d'Avall, a Follà, y potser a Torrelles. A Elna, els soports comprenen, ademés, a cada extremitat un brancal que respon a l'arquivolta interior de les grans arcades. Per últim, a Sant Joan lo vell de Perpinyà els pilars estan retallats de manera que puguin seguir el perfil bastant complicat de les grans arcades que comprèn, a amdós costats de la nau, un ressalt al nord y dos al sud.

El fet més sorprenent que's desprèn d'aquesta enumeració és la molt gran raresa de les columnes adossades: quasi bé no'n varen fer sinó a l'època gòtica, y fins llavores els constructors del país s'arreglaren pera passarsen y les reemplaçaven per culs de llantia.

ORIGEN DEL ESTIL GÒTICH Y MODIFICACIONS APORTADES PELS CONSTRUCTORS GÒTICHS EN EL PLAN DE LES IGLESIES.

La principal modificació sobrevinguda en l'època gòtica en la planta del cap de les iglesies rosselloneses va consistir en substituir el traçat poligonal an el traçat semicircular. Aquest cambi era la conseqüencia natural de l'estructura de les voltes establertes sobre encreuades d'ojives y archs formers (1).

Algunes iglesies gòtiques posseeixen un creuer: com Sant Joan de Perpinyà y Sant Dominich, en la mateixa ciutat. No n'hi ha cap que tinga deambulatori ni capelles al voltant de l'absis (2). Veritat és que l'absis de l'iglesia

(1) L'iglesia dels Framenors de Perpinyà, que va ser enderrocada a principis d'aquest segle, potser feya excepció. Era una de les iglesies més hermoses de la ciutat. Se n'ha conservat la planta entre'ls papers del coronel Puiggarí, qui l'havia copiada d'un plan antich: la nau era més ampla que'l cap; comprenia nou compartiments, dels quals vuit tenien capelles. La planta figura un absis semicircular apoyada en vuit contraforts exteriors. Es qüestió de preguntarse si això no és un error; de totes maneres, l'error no podria imputarse al coronel Puiggarí, que reproduia'ls dibuixos y adhuc els manuscrits ab una fidelitat meravellosa.

(2) El mestre de l'obra que va empendre la refacció del cap de la catedral d'Elna en l'època gòtica, va projectar set capelles radiants a l'absis y pot ser també un deambulatori: però l'execució d'aquest plan va deturarse quan tot just les parets eixien de terra. (Vegis la meva *Monographie de la cathédrale d'Elne*, p. 38, y. a la fi, la planta).

del Carme, de Perpinyà, està cenyida de set enfonzaments; però provenen de que'l mestre d'obra va reportar a l'exterior dels contraforts el mur que forma'l cap: és un artifici de construcció freqüent en tot el mig-dia de França (1).

L'absis continúa sent algunes vegades menys alta y generalment menys ampla que la nau. De vegades la diferencia d'amplada és veu rescabalada, com a Sant Joan de Perpinyà, per una desviació dels murs laterals del darrer compartiment, que s'inclinen envers l'eix de l'edifici. Es el procediment excepcionalment usat durant el període precedent, al Vilar de Vilallonga. No res menys, alguns constructors han conservat sobre aquest punt les tradicions romàniques: en l'antiga capella del cementiri de Perpinyà, per exemple, l'obertura de l'absis està enquadrada dins d'un mur vertical, que la reuneix en els costats a les parets de la nau. Lo mateix succeeix a l'iglesia del Carme.

Els constructors del Rosselló emmatllevaren a llurs colegues de França l'encreuada d'ojives, que és l'idea primera del sistema gòtich; però's van mantenir fidels an el programa comunment adoptat en les provincies del Mig-dia: en plan, varen renunciar al deambulatori, a les capelles absidals, als colaterals; en elevació, varen suprimir el trifori (2). En efecte, de les iglesies gòtiques del departa-

(1) Una combinació per l'estil va donar lloch en l'iglesia de la Dalbada (Tolosa) a un plan anàlech, comprenent un absis voltat de cinch capelles.

(2) A Catalunya'ls arquitectes gòtichs establiren de vegades un trifori, que en els exemples que jo he pogut examinar resulta d'un efecte mesquí: en la catedral de Girona, per exemple, y a Sant Feliu de la mateixa ciutat. Aquesta última iglesia és romànica en sa part inferior y gòtica desde sobre de les grans arcades. Un document, conservat en l'Arxiu dels Pireneus Orientals, dona la data d'aquesta restauració. Aquest document és un poder donat el 24 de Març de 1274 per Dalmau de Peratallada, abat de Sants Feliu y Narcís, y R. de Montagut, obrer de l'iglesia, a Perpinyà Cadet, clergue de Perpinyà, pera rebre, en les provincies d'Auch, Arles y Narbona, les ofrenes destinades a l'obra d'aquesta iglesia (Notaris, n.º 7, fol. 25). Pot veures un dibuix de l'interior d'aquesta iglesia en l'obra *Cataluña*, d'en Piferrer y Pi y Margall, t. II, p. 115

ment, cap té colateral; una sola, potser, té un trifori (1).

És sabut que'l principi fonamental de la construcció gòtica és l'empleu de l'encreuada d'ojives: la volta gòtica, dividida en compartiments, reposa sobre d'unes nervures entrecreuades (ojives), sobre archs transversals (torals), per últim, sobre'ls murs laterals del buch que s'ha de cobrir, que de vegades van armats d'archs longitudinals sortits (formers), en els quals s'apoya la volta. Ojives, archs torals y archs formers són portats per pilars que reben tot el pes de la volta, de manera que's poden buidar les parets entre aquests pilars y obrirhi grans finestrals.

Ara, donchs, entre'ls exemples més antichs d'encreuades d'ojives, alguns autors, y no dels menys ilustres (2), coloquen voltes construides en el mig-dia de França: a Marsella, a Moissac, a Sant Gilles (Gard), etc. Potser el darrer exemple s'ha d'excloure de bon principi. En efecte, se sap per una inscripció que l'iglesia fou començada en 1116, però res permet dir que'ls treballs anaren ràpidament o a poc a poc, ni determinar ab precisió la data de les voltes de la cripta. En quant se refereix a les ojives de Sant Víctor de Marsella, lo mateix que a les de Sant Pere de Moissac (Tarn y Garona), y a les de Sant Gaudens (Alta Garona), sembla que'ls autors esmentats hagin estat influits per l'aspecte arcaich, resultant de llur gruixaria y de llur pesadesa. Quan un s'ocupa d'aquestes ojives, ha de tenir compte de llur emplaçament en el baix d'un campanar. Els constructors de l'Edat Mitjana llençaven aquestes nervures diagonals dins dels cloquers pera reforçarlos contra les trepidacions produides pel repicament de les campanes; ab aquest objecte donaven un perfil ben potent a les nervures, fins en les èpoques més recents. No fa gaire temps feya jo mateix aquesta observació en una iglesieta

(1) Se tracta de l'iglesia de Canet, quals disposicions havia oblidat y de la qual mon amich Massó Torrents m'envia una fotografia que'n va treure fa alguns anys: a sobre de les capelles laterals hi han unes obertures que són potser un trifori.

(2) Quicherat: *Mélanges d'archéologie et d'histoire, Archéologie du moyen âge*, pp. 500-503.

del Bordelès, a Vilanova, prop de Blaye: les ojives, que són d'un període gòtich avançat, són molt amples y molt potentes.

També s'ha parlat, (1), a propòsit dels origens possibles de l'encreuada d'ojives, de les nervures perfilades sota les semi-cúpoles de certes absis provençals d'estil romànich. Dugues raons s'oposen, crech jo, a que aquesta hipòtesi sia tinguda per bona: per de prompte les absis en qüestió poden molt ben ser posteriors a les encreuades d'ojives de l'Illa de França; després, y sobre tot, no crech que la funció ni'ls procediments de construcció siguin els mateixos: les nervures de les absis provençals, per lo que he pogut judicar dels hermosos dibuixos de M. Revoil y de lo per mi vist, són més aviat senzilles eixides d'ornament obrades en l'intradós de les dovelles que no pas un membre contribuint a l'equilibri de l'edifici.

Si s'hagués de cercar absolutament en el mig-dia de França l'origen de les ojives, més m'estimaria relacionarlo als bocells perfilats, en alguns claustres provençals y catalans, sota l'aresta que resulta de la penetració de dugues voltes de canó seguit o de quart de canó: a Montmajor, a Sant Trofim d'Arles, a Sant Pere de Galligans de Girona, y en una galeria del claustre de la catedral de la mateixa ciutat que passa per ser construit pels volts de 1115. Lo cert és que la funció d'aquestes nervures no és de sostenir la volta, sinó simplement d'evitar a l'aparellador el traçat difícil de les dovelles comunes a dugues voltes de canó que's penetren; però les primeres encreuades d'ojives no semblen haver sigut altra cosa que un artifici de picapedrer, tant al Rosselló com a l'Illa de França y al Beauvais. El Sr. Sorel me comunicava, a propòsit d'això, l'observació enginyosa de que les ojives que'n la volta gòtica els archs més rebaixats y que tenen més llançada són precisament els de més dèbil perfil. Aquesta anomalia s'explica si s'admet que'ls arquitectes dels segles XIIè y

(1) Quicherat, *op. cit.*, p. 503; Lefèvre-Pontalis: *L'Architecture religieuse dans l'ancien diocèse de Soissons*, p. 68.

XIIIe conservaven per tradició a les diverses nervures les dimensions respectives que'ls havien atribuit originariament, quan l'ojiva no era més que un ornament, un sobrejunt.

En la comarca que estudiem, el primer ensaig conegut de voltes sobre ojives se troba a l'iglesia de Costojes, consagrada en 1142, que és ben declaradament obra d'un constructor foraster. Endavant del cap y a cada banda hi ha una capella lateral qual cara interior està en l'aliniament dels murs del absis; l'aria quadrada ocupada per cada una d'aquestes capelles està coberta per medi d'una volta sobre encreuada d'ojives. Les ojives tenen la forma d'un gros bocell ultrapassat; penetren més fondament en la mamposteria en el naixement y tendeixen a apartàrsen cap a la clau, que està o'15 metre més alta que'ls archs formers (1). Aquestes nervures s'apoyen en tres àngols sobre'ls murs de la construcció y al àngol colocat a la banda de la nau sobre d'una macisa columna de pedra esmoladora roja capçada d'un capitell de granit. Pera impedir que la columna s'inclini cap a l'oest, els constructors varen protegir per medi d'una petxina o trompa la paret del mateix costat que aquesta columna soporta (2).

El segon exemple de l'empleu de l'encreuada d'ojives del país se troba a Serrabona. L'iglesia de Serrabona, com ja he exposat, fou objecte de remenaments que motivaren una nova consagració en 1151: la varen prolongar envers l'oest, y al fons de l'antiga nau hi construiren un chor (3) qual dessota, clos de la banda de llevant, forma un

(1) Emmanllevo aquestes mides a la noticia del Sr. de Noell, *loc. cit.*, p. 114.

(2) Se va recorrer al mateix artifici en la fatxada lateral de Santa Sofia de Constantinobla, en uns treballs posteriors a la construcció (L. Reynaud: *Traité d'Architecture,* t. II, pp. 237, y làmina 27). Els exemples d'aquests arcbotants que obren horitzontalment me sembla que són molt raros.

(3) Les teories que exposo sobre'l pronaos de Serrabona han donat lloch desde ara a serioses objeccions, que vull senyalar:

Primera objecció.—Les columnetes, els archs y les ojives del pro-

pronaos. Aquest chor és dut per sis petites voltes que cobreixen uns compartiments quadrats d'uns 1'70 metre per costat. El perfil de les nervures és un bocell ple de 0'15 de diàmetre, no un tor de secció semi-circular, sinó un bocell ple de secció circular. La volta no és sensi-

naos s'ajusten bastant malament ab la construcció que les conté: semblen provenir d'un altre edifici; part de les columnetes han quedat sense ús y les han colocades a l'altar. — Les columnes de l'altar provenen de l'arcatura que dóna claror a la galeria del Sud; aquesta arcatura tenia columnetes bessones, de les quals varen treuren una meitat quan tancaren els archs ab una paret plena. Les columnetes enfilades dalt de l'altar no són ni dels mateixos materials ni de les mateixes dimensions ni del mateix estil que les del pronaos. És cert que'l pronaos s'ajusta bastant malament ab les construccions anteriors: però ningú se sorprèn d'aquestes imperfeccions quan està acostumat als erros de traçat, a les grolleries de tota mena dels aparelladors catalans. Tot lo més han fet aquí prova de més traça que a l'abacial de Sant Genís les Fonts, a la porta sud de Sant Joan lo Vell, etc.

Segona objecció.—Entre'l pronaos y el colateral de mig-dia hi han dugues obertures qual cim està obstruit per les petites voltes que soporten el chor. No serien potser grans arcades que posessin en comunicació la nau primitiva ab el colateral? No: aquesta explicació no és admissible, perquè no hi han arcades d'aquesta mena en els altres punts, perquè aquestes obertures, poch elevades y practicades sens ressalt, no han pogut ser grans arcades.

Terça objecció.—Aquestes arcades no proven al menys que'l colateral de mig-dia va ser fet abans que'l pronaos? Sí, probablement, el pronaos va ser fet *després* del colateral, y després d'aquestes arcades: però *a la mateixa època*. En efecte, després de la construcció del cap, la nau séns pronaos hauria sigut desmesuradament llarga: ademés, les arcades que'ns ocupen no haurien tingut objecte si no haguessin sigut fetes en vista del pronaos.

En resum, jo crech que'l mestre d'obra del segle XIIè va procedir com segueix: de primer va aixecar el cap y els dos colaterals; després va rependre'l mur lateral nort de la nau y va referlo, o al menys el parament exterior d'aquest mur, en tota sa llargada: aleshores fou quan va obrir els archs de que parlem més amunt; al mateix temps feya tallar, potser a la pedrera, l'ossatura de les voltes del chor; per últim, va fer bastir aquest chor.

S'havia de penetrar en el pronaos, no solament per la porta nort, encara existent, sinó també per una porta oberta en la fatxada de ponent, avuy destruida. Aquesta darrera porta donava claror a les

blement bombada; les ojives no tenen clau, o, millor dit, la clau està formada simplement de la topada de les quatre nervures sens ornamentació. Les voltes del pronaos de Serrabona són voltes d'aresta ordinaries, a sota de les quals s'hi va montar aquests entrecreuaments de nervures, que'n són absolutament independents: entre la volta y l'extradós de les ojives existeix un buit pel qual còmodament pot passarse la mà. És evident que'l mestre d'obra de Serrabona, a l'aixecar aquestes voltes sobre encreuades d'ojives, va sacrificar a una moda que ell no comprenia; sobre aquestes nervures en tenia la mateixa idea que alguns arqueòlechs: per ell, no era un membre útil de la construcció, sinó un ornament en voga. D'aquest fet en concloch que en 1150 l'ús racional de l'encreuada d'ojives no era conegut en el país.

El terç exemple que puch citar en el Rosselló, d'un edifici en el qual s'hi projectà l'empleu de la volta sobre ojives, és a l'iglesia de Sant Jaume de Perpinyà, posterior d'una centuria al chor de Serrabona, y sobre la qual parlaré més endavant.

El quart és el chor, destruit recentment, de Sant Joan lo Vell de Perpinyà, aixecat cap a 1265 (1).

riques esculptures d'aquesta cara del pronaos que actualment estan en l'obscuritat més complerta.

Qualsevulga que siga la teoria en la qual un hom se fixi en quant a les fases de la restauració de Serrabona, és incontestable que lès voltes del pronaos són del XIIen segle y el segon exemple conegut de l'ojiva en el Rosselló.

(1) Pel seu testament del 18 de Febrer de 1259 el bisbe d'Elna Bernat llegà 200 sous a l'iglesia de Sant Joan pera construirhi un chor: «ad faciendum in eadem ecclesia chorum» (Arxius dels Pireneus Orientals, G. 48). «Item statuimus et ordinamus ut denarii Judeorum dentur operi cori quousque opus sit perfectum.» (Ordenança episcopal del 28 de Juny de 1266. Biblioteca de Perpinyà: notes manuscrites sobre Sant Joan).

IGLESIES GÒTIQUES SENS CAPELLES LATERALS

Les iglesies gòtiques del Rosselló poden reduirse a tres tipos: iglesies d'una nau sense capelles laterals, iglesies d'una nau de volta ab capelles laterals, igualment de voltes, y iglesies d'una nau sense voltes ab capelles laterals ab volta.

Les iglesies gòtiques del país desproveides de capelles laterals ofereixen, en general, poch interès; no crech que la llur construcció hagi donat lloch a combinacions originals y no hi veig res que no's trobi en els edificis anàlechs de les altres provincies franceses. Em sembla, donchs, que no hi ha motiu pera consagrarlos un estudi especial, y em limitaré a enumerar: la capella de la Funeraria o de Sant Joan Evangelista, que és de les darreries del XIV^en^ segle, en el cementiri de Sant Joan de Perpinyà (1), la capella del Devot Sant Crist, bastida aprop de la precedent, entre 'ls anys 1535 y 1543 (2); per últim, la capella de Nostra Dòna dels Angels, en el monastir de Franciscans de Perpinyà. Aquesta última capella, avuy afecta al servey religiós de l'hospital militar, és de cap aplanat; té quatre compartiments y és notable per la força exagerada de les ojives. S'ha conjecturat que remontava al començament del segle XIIIe y que havia sigut oferta al mateix sant Francesch (3);

(1) Fossa: *Mémoire pour l'ordre des advocats*, p. 263.—El dia 11 de Març de 1396, els canonges de Sant Joan varen reunirse «in cimiterio ecclesie collegiata Sancti Joannis ville Perpiniani, videlicet ante capellam novam in dicto cimiterio constructam». (Arxius dels Pireneus Orientals, serie G.)

(2) El terrer va ser donat pels cònsols el 26 de Febrer de 1534; el *Devot Sant Crist*, pel qual aquesta iglesia va ser aixecada, va trasladarshi'l 12 de Març de 1543. (Ibid., serie G.). —Aquesta capella ha sigut en gran part demolida fa poch y refeta seguint un tipo diferent.

(3) Tolrà de Bordas, *L'ordre de Saint-François d'Assise en Roussillon*, p. 17.

però sembla datar d'últims del XVen segle, y potser dels primers anys del XVIè (1).

Dech una breu descripció a la capella dels Reys de Mallorca en la ciutadela de Perpinyà. Es un edifici de dos pisos, aixecat envers la fi del segle XIIIè y al començ del XIVè (2). Aquesta capella és quadrada a l'exterior; a l'interior, el cap de cada un dels dos pisos, rectangular en la part inferior, passa tot seguit al poligon per medi de trompes. Aquest sistema, empleat igualment en l'hermosa sala capitular de Sant Dominich, és digne de notarse, perquè l'ús de trompes és raro a l'època gòtica. No obstant, s'en troben en la llanterna gòtica que cobreix el quadrat del creuer a l'iglesia de Sant Sadurní de Tolosa (Llenguadoc). És de presumir (3) que l'extremitat oriental de l'iglesia se compon de dugues construccions distintes: el cap propriament dit, fet com acabo de descriure, y una camisa exterior trapada per llargues ranures; entre les dugues devia haverhi un espay buit en el qual s'obrien les finestres de les absis. L'ornamentació dels dos pisos és esmerada: el perfil de la major part de les motllures comprèn una faixa entre dos tors; aquest perfil, així com el dibuix dels *mamells* de les finestres, recorda l'art francès. Les columnetes són amples y de poch gruix, el test dels capitells està esculpturat ab dos rengles de fulles. La coberta de l'edifici

(1) El 8 de Maig de 1504, els Franciscans concediren a Bernat de La Gala, donzell de Perpinyà, «locum... pro edifficando unam capellam sub invocatione beate Magdalene intus dictum monasterium, videlicet in capella que hodie de novo est constructa, vocata la capella de Nostra Dòna dels Angels». (Arxius dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 2620.)

(2) S'ha dit que aquesta capella va entregarse al culte en 1291 (*Congrès archéologique*, sessió XXXVa, p. 211). No obstant, el clericat destinat al servey de la capella no fou organisat sinó per Sanxo de Mallorques, qui regnà desde 1311 a 1324 (B. 95, fol. 85, y G. 7, fol. 102). Henry va publicar un text del qual sembla resultar que en 1315 no estava acabada més que la capella inferior (*Histoire du Roussillon*, t. I, p. 488).

(3) La ciutadela està dividida entre diversos serveys, y les recerques arqueològiques hi són molt dificils.

descansa sobre encaballades. En resum, si la fatxada és obra d'un artista català, hi ha fonaments pera creure que no ho era l'autor de lo restant de la construcció.

IGLESIES GÒTIQUES DE NAU DE VOLTA Y AB CAPELLES LATERALS

En el Rosselló les iglesies gòtiques ab capelles laterals són a la vegada més nombroses y més interessants que les del grupo precedent.

L'origen d'aquest tipo, que està extès en tot el Llenguadoc, ha donat lloch a dugues notables dissertacions de M. Tholin, arxiver del departament de Lot-y-Garona (1). M. Tholin constata que'l plan d'aquets monuments ha sortit de la regió tolosenca, que té poca pedra de construcció. Ell opina que'ls arquitectes varen ser portats, per l'empleu dels mahons, a suprimir els pilars y a posar en lloch de cada colateral una serie de capelles. L'observació és justa y la deducció lògica; sembla incontestable que la naturalesa dels materials és una de les causes d'ont ha sortit el plan de les iglesies llenguadocianes; però aquesta causa és la única? Jo no sé veure que l'escassetat de la pedra hagi sigut suficient pera exercir una influencia apreciable en l'estil de les iglesies romàniques del Llenguadoc; no va pas privar an els constructors de Sant Sadurní de Tolosa de construir en el plan de les iglesies ab colaterals una obra considerable, «un édifice hors ligne, assurément un des plus beaux que la France possédât à la fin du

(1) *Les églises du Haut-Languedoc*, en la *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1872, p. 545-557: *Les églises du Haut-Languedoc*, extret de les *Mémoires de la Société Archéologique du midi de la France*, 1876. Cf. del mateix autor, *Le supplément aux études sur l'architecture religieuse de l'Agenais*, p. 44.

XIIe siècle» (1); durant el período gòtich mateix, l'arquitecte dels Jacobins de Tolosa va poder aixecar, de pedra, «les plus hautes colonnes (19'50 mètres de hauteur) qui existent en France dans l'architecture du moyen âge» (2).

Per altra part, no cal exagerar les conseqüencies a que condueix l'empleu del mahó en les construccions gòtiques, en quant als membres, en quant a l'ossada d'aquestes construccions. El mahó dels nostres paisos era d'una excelent qualitat; ho ha ben provat per la manera com s'han comportat els paraments de mahons de tants edificis antichs: adoptant per les motllures uns perfils convenients, podien arribar ab aquests sols materials, y tradueixo aquí l'opinió d'homes competents, a reproduir les iglesies gòtiques del nord, arcbotants compresos. Lo cert és que'l perfil de les motllures, les esculptures dels capitells, s'haurien hagut de modificar, y pera saber lo que aquest cambi tenia de greu n'hi ha prou ab constatar ab quina fidelitat els artistes d'una època copiaven la mateixa ornamentació.

Sigui la que's vulga l'influencia exercida per la naturalesa dels materials posats a disposició dels operaris sobre'l plan qual origen cerquem, s'ha d'admetre que altres rahons han donat naixença an aquest plan. Aquestes rahons, si no m'erro, són: l'extrema senzillesa del plan en qüestió, la facilitat y lo econòmich de l'execució. Es cert que Viollet-le-Duc va dir que «pour le culte catholique les grandes églises sans bas-côtés ne sont pas commodes» (3); però és una simple asserció que falta provar. Admeto que, baix el punt de vista estètich, els colaterals donen an els monuments religiosos una grandor incomparable; de con-

(1) Tholin, extracte indicat més amunt, p. 7.

(2) Id., *op. cit.*, p. 28.

(3) *Dictionnaire d'Architecture*, a la paraula *Architecture*, t. I, p. 225.—L. Reynaud era d'opinió oposada: li dol l'adaptació del plan ab colaterals: «On n'aurait eu qu'une seule nef, mais plus vaste, plus imposante, et surtout plus solide». (*Traité d'Architecture*, t. II, p. 297.)

tra, les columnes de les antigues basíliques, y sobre tot els enormes pilars de les catedrals de l'edat mitjana aturen les mirades d'una bona part dels assistents. Es pot creure que els arquitectes de Roma no haurien adoptat aquesta solució arquitectural en el cas en que llurs basíliques haguessin tingut la destinació de les iglesies de l'edat mitjana; car, si no s'estudia més que'l punt de vista pràctich de la qüestió, penso que és aventatjós de tenir una nau vasta, desde la qual els fidels puguin sentir la predicació y veure les cerimonies. Els colaterals serveixen sobre tot pera les processons, y perden en part llur rahó d'esser en el mig-dia de França, ont el clima permet que aquestes solemnitats se celebrin defòra.

El gran defecte de les iglesies gòtiques del país és l'emplaçament del chor, que embraça la nau y trenca la perspectiva; però aquest defecte no té res que veure ab el principi de construcció que consisteix en suprimir els colaterals: es troba en força catedrals espanyoles ab colaterals, y en el Rosselló en la catedral d'Elna (1), que té tres naus. El sistema de nau única no impedia introduir en les iglesies un creuer y donar al cap una amplor suficient pera que'l clericat pogués trobar-hi lloch.

Així, donchs, el plan de les iglesies gòtiques del Llenguadoch és molt racional. Fóra superflu insistir en els aventatges que presenta en quant a la construcció. Elimina la major part de dificultats: fòra pilars, que són de mal tallar y de pitjor equilibrar; fòra voltes complicades en el deambulatori; fòra trifori, fòra arcbotants. Els operaris aixequen uns contraforts interiors prou potents per llur massa pera que no calgui tenir compte de la tria de materials y de la cura de l'aparell. Sobre d'aquests soports llencen les arcades, les nervures de les grans voltes y de les voltes de les capelles, y damunt de totes aquestes voltes hi posen la coberta sens encaballada. És senzill y solid: segons m'ho feya observar M. Corroyer, aquest sistema

(1) Vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 47.

salva de l'intemperie tots els orguens de la construcció, mentres que en les iglesies del Nord els arcbotants, exposats a l'influencia dels agents atmosfèrichs, han d'esser objecte d'una inspecció incessant.

S'ha d'afegir que les iglesies sense colaterals són de bon troç menys costoses: en 1416, quan el capítol de Girona va obrir una enquesta per resoldre com s'hauria d'acabar la catedral, el mestre d'obra de la Seu d'Urgell manifestà que una iglesia d'una sola nau costaria un terç menys que de tres (1).

S'ha de confessar que aquestes consideracions degueren pesar d'un gran pes entre'ls motius que varen determinar als arquitectes meridionals a seguir el plan del qual ens ocupem. Resta pera saber com els pogué venir l'idea d'aquest plan. Els constructors de la fi del segle XIIe tenien a la vista edificis d'una nau ab contraforts interiors: potser prengueren en aquests diversos monuments el principi del tipo que ells varen crear; podria esser també que imaginessin aquest tipo per complert: seguint l'observació de M. Tholin, el plan de les iglesies de l'alt Llenguadoch no era difícil de trobar.

Desde'l principi del período romànich els mestres d'obra rossellonesos havien mostrat una repugnancia constant a servirse dels contraforts, mentrestant que preferien apoyar brancals a l'interior dels edificis. Les iglesies abacials de Sant Andreu de Sureda y de Sant Pere de Rodes és cert que presenten algunes disposicions excepcionals en l'encontrada, però això no impedia gens que'ls arquitectes no s'inspiressin en aquestes iglesies; per altra part, en aquestes iglesies els contraforts interiors són molt desenrotllats; y si llurs voltes de mig canó se substitueixen, en pensament, per voltes d'encreuada d'ojives (fig. 17), s'obté en linies generals el tipo de les iglesies gòtiques de la regió. El constructor que va crear aquest darrer tipo podia haver ben pres l'idea, ja siga en les dugues iglesies que acabo de citar, ja siga en les iglesies de cúpoles del Perigord, o

(1) *España sagrada*, t. XLV, p. 235.

fins potser en construccions dels romans (1); car algunes d'aquestes construccions s'assemblen d'una manera sorprenent a les iglesies urbanes que les generacions del período gòtich aixecaren en el Rosselló (2): entre les thermes de Dioclecià, avuy Santa Maria dels Angels, d'una banda (3), y la colegiata de Sant Joan de Perpinyà per l'altra, les semblances són nombroses y clares. En abdós edificis s'hi troba un vaixell central únich, vorejat a cada banda per una serie d'enfonzaments menys alts de volta, ajudat per uns contraforts bastits entre aquests enfonzaments y més elevats que'l sostre d'aquests últims, y, per fi, iluminat per unes finestres obertes en els murs laterals de la nau central, al damunt de les capelles, a rahó d'una per compartiment. Les disposicions generals són, com se veu, exactament les mateixes.

Les iglesies del Rosselló provehides de capelles laterals es divideixen en dos grupos: en les unes, la nau central és de volta; en les altres, la nau està coberta d'una encaballada; en totes, el cap y les capelles tenen voltes sobre creuades d'ojives.

D'aquests dos sistemes, el primer sembla'l més antigament usat. És així com era compresa, segons el plan primitiu, l'iglesia de Sant Jaume de Perpinyà, que crech que és el primer de data entre'ls monuments del país ont els principis de l'arquitectura gòtica foren aplicats sistemàticament. «Il est hors de doute que l'église Saint-Jacques fut construite par l'initiative du roi d'Aragon (4), comme l'in-

(1) Vegis en Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'Architecture,* les disposicions adoptades pels romans en els quarters militars (t. I, p. 120, figs. 2 y 3), les thermes (Atles, làm. V), els circhs, el Panteó d'Agripa (làm. III y IV): per tot arreu els massius destinats a apuntalar al vaixell central són a l'interior.

(2) Viollet-le-Duc, *Dictionnaire d'architecture,* a la paraula *Architecture,* t. I, p. 224. M. Tholin senyala les iglesies de Monteton y de Saint-Caprais de Marcoux, que són del segle XIIe *(Supplément aux études sur l'architecture religieuse de l'Agenais,* p. 44).

(3) Choisy: *L'art de bâtir chez les Romains,* p. 99.

(4) Jaume'l *Conqueridor,* 1213-1276.

dique d'ailleurs son vocable. Il en est fait mention... dans le testament de Guillelma, fille de Perpenyà Mercer:

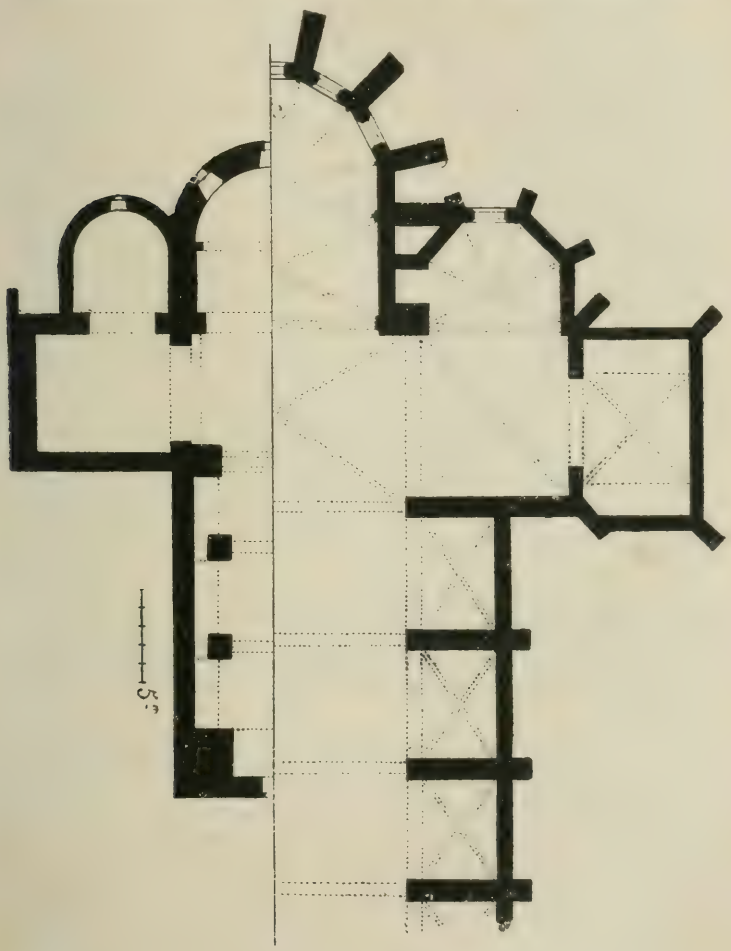

Fig. 17. — Sant Andreu de Sureda y Sant Dominich de Perpinyà

operi Sancti Jacobi de Podio (7 des ides de mai 1244)» (1).

(1) Alart: *Privilèges et titres de Roussillon et de Cerdagne*, p. 171, nota 2.

P. d'Oms, qui féu testament en 9 de Juny de 1279 (1), era rector de Sant Jaume.

Sant Joan de Perpinyà va esser començat en 1324 (2) y termenat en 1510, després de diverses interrupcions: la construcció va esser laboriosa y forces vegades tingué d'estimularse ab concessions d'indulgencies la caritat dels fidels (3). Sobre tot l'edificació de la volta mestra sembla que va anar tirant penosament fins a 1490 (4). Sembla que les dugues primeres capelles de cada costat envers l'est estaven aixecades cap a 1460 (5). Desde 1453, el bisbe Joan Moles de Margarit celebrà missa a Sant Joan. L'iglesia va esser consagrada en 16 de Maig de 1509, y el clericat va pendren possessió'l 9 de Juny de 1510 (6).

S'ignora a quin arquitecte és degut el plan de Sant Joan. En 1415 el mestre d'obra era un català, potser un rossellonès: se deya Guillem Sagrera (7).

Un hom té dret a preguntarse si'l primer plan no va esser modificat, al mateix temps de la represa dels treballs, en 1433. Se dirà que no hi ha res que delati un cambi d'aquest genre. Perquè aquesta objecció fos decisiva cal-

(1) Arxiu dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 10, fol. 68.

(2) Bonnefoy dóna'l text de les inscripcions gravades en la primera y en la segona pedra, en la *Epigraphie roussillonnaise*, números 1 y 2, y en el *Bulletin monumental*, t. XXII, p. 388. Aquí'n va la reproducció:

LAPIS • PRIMUS •
QUEM • ILLUSTRISSIMUS •
DOMINUS • NOSTER • SANCIUS • REX • MAJO
RICHARUM • POSUIT • IN • FUNDAMEN
TO • ISTIUS • ECCLESIE • V • $\overline{\text{KL}}$ • MA
DII • ANNO • DOMINI • M° • CCC° • XX'HIII°

LAPIS • SECUNDUS • QUEM • RE
VERENDUS • DOMINUS • BERENGARIUS • BA
JULI • GRATIA • DEI • ELNEN
SIS • EPISCOPUS • POSUIT • IN •
FUNDAMENTO • ISTIUS • ECCLESIE •
V° • $\overline{\text{KL}}$ • MADII • ANNO •
DOMINI • M° • CCC° • XX'HIII° •

(3) Vegis sobre tot, a l'Arxiu dels Pireneus Orientals, les *Rubriques* d'en Puignau, t. VIII.

(4) *Congrès archéologique de France*, XXXVª sessió, p. 237-240.

(5) *Ibid.*, p. 240-241.

(6) *Ibid.*, p. 243.

(7) *España sagrada*, t. XLIII, p. 5

dria poder afirmar que part de l'edifici remunta més enllà de 1433. Donchs tenim que, per un cantó, no sabem pas lo que va esser fins an aquesta data, y ens és impossible seguir la marxa dels treballs fins envers 1450; per altra banda, importa tenir en compte'l fet de que'l bisbe y els cònsols de 1433 es consideraven (1) com els veritables constructors de l'iglesia.

Lo cert és que si's considera ab atenció, a l'àngol nord-oest de l'iglesia, l'obra d'aprop de la pedra en la qual hi havia gravada l'inscripció de 1433, s'observarà que an aquest nivell les pedres cambien de color y ja no porten els signes lapidaris: aquest doble fet permet suposar que en 1433 els cònsols reprengueren els treballs an aquella alçada, després d'una llarga interrupció.

No m'entretindré en descriure minuciosament Sant Joan, que ja és prou conegut (2), ab els seus set compartiments, el seu absis y ses dugues absidioles poligonals, el seu creuer de braços ab volta.

La llargaria de l'edifici és de 56 metres pera la nau, 14 metres per al cap; el creuer mideix 7'60 metres, y les capelles de 5'77 a 5'88 metres. En amplaria les dimensions són de: 16 metres per al cap, 18'30 pera la nau, 48 metres per al creuer, 5'25 metres de fondaria pera les capelles del sud, y un xich menys pera les del nord (3). Recordo

(1) ... «Apres, a vuyt de martz, l'any M CCCC trenta et tres, lo reverent pare mossen Galceran, bisbe d'Elna, de consell e voluntat del clero de la dita glesia e dels honorables consols e prohomens de ladita villa, muda la forma de ladita glesia e. *la prumera pera processionalment benehita*, en aquella de nou imposa certes indulgencies...» (Arxiu dels Pireneus Orientals, Llibre de la confraria encarregada de la construcció de Sant Joan.) Cf. en Bonnefoy el text de l'inscripció gravada en la primera pedra, de la qual menció és feta en aquesta cita: «Anno Domini MCCCCXXXIII, V idus marcii, reverendus dominus Galcerandus, episcopus Elnensis, cum clero ipsius ecclesie et honorabilibus consulibus hujus ville, *ecclesiam hanc* sub invocacione sancti Johannis Baptiste *edificaverunt*» *(Op. cit.*, n.º 78).

(2) Vegis la planta en el *Bulletin monumental*, t. XXII, p. 389, y t. XXVIII, p. 122, y també en l'*Abécédaire d'archéologie*, 5.ª ed., p. 590.

(3) Aquestes mides les dóna Bonnefoy, en el *Bulletin monumental*, t. XXII, p. 390.

que, pera guanyar la diferencia entre l'amplada del cap y la de la nau, les parets de la nau a l'indret del creuer s'inflecten envers l'eix. És un procediment un xich mesquí; però la deformació's pert en la majestuosa harmonia del conjunt.

La teulada no reposa immediatament sobre'ls ronyons de la volta mestra; varen llençarse uns archs sobre d'aquesta volta, archs que afecten, segons el compartiment, diverses combinacions y porten la coberta. En alguns punts s'han fet entrar unes grans gerres en la mamposteria dels ronyons de les voltes, a fi de disminuirne'l pes y potser ab l'objecte d'augmentar la ressonancia de l'edifici (1). Una part de la coberta està formada de teules de vora aixecada, que han quedat en ús en la provincia molt després de l'època romana.

Malgrat l'interposició dels archs dels quals acabo de senyalar l'existencia, la teulada segueix en son conjunt la forma general de la volta. Lo mateix succeeix respecte als colaterals. En resulta tota una serie de teulats que retallen en altres tants pinyons obtusos els murs laterals de la nau y dels colaterals, lo mateix que solia passar, en el nord, ab les cobertes provisionals de les catedrals (2). S'ha de confessar que l'aspecte de tots aquests teulats de mahons és pobre, comparat a l'efecte de les vastes cobertes de les catedrals franceses; però, també aquí, el sistema és econòmich y no deixa de reunir certs aventatges (3), mentres que's pro-

(1) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture*, al mot *Pot*, t. VII, p. 471-472; Didron: *Annales archéologiques*, t. XXII, p. 294-297; el pare Cochet, *ibid.*, p. 354-355.—Aquesta creencia de l'influencia de la terriça sobre l'acústica de les sales és antiga: vegis sobre tot Charles Garnier, *Le Théâtre*, p. 219; cf. Choisy: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, p. 72.

(2) Viollet-le-Duc, *op. cit.*, al mot *Gable*; t. VI, p. 1 y següents.

(3) No pretench que aquest sistema estiga exemp d'inconvenients (vegis Dartein, *Architecture lombarde*, en l'*Encyclopédie de l'Architecture*, t. V, p. 436): però en els países sechs aquests inconvenients estaven amplament compensats. Per xò'ls enginyers romans, que eren tant pràctichs, no interposaven may encaballada entre la volta y la teulada de llurs edificis. Heus-aquí com M. Choisy descriu

curi practicar en la coberta algunes obertures que permetin d'inspeccionar les voltes y de constatar les goteres al. trament que per les degradacions causades a l'interior (1).

Entre les iglesies de nau de volta haig d'esmentar també l'iglesia de Vinçà, que sembla esser una imitació, bastant desgraciada, de Sant Joan; l'iglesia de Prats de Molló, que és del XVII^en segle (2); l'iglesia d'Eus, del XVIIIe; l'iglesia d'Illa, inaugurada en 1697 (3), en la qual són

les cobertes de llurs monuments ab volta d'aresta: «Qu'on imagine sur chacun de ces berceaux une toiture spéciale et la pénétration mutuelle de ces toitures donnera exactement la forme admise pour l'extrados des voûtes: les noues correspondent extérieurement aux arêtes intérieures: de toutes les solutions c'était à la fois la plus naturelle et celle qui assurait aux eaux l'écoulement le plus libre» (*L'art de bâtir chez les Romains*, p. 99). — Aquesta descripció s'aplica del tot a les cobertes de les iglesies rosselloneses.

(1) Ab motiu de les reparacions fetes a Sant Joan, vegis sobre tot una decisió del Concell sobirà del Rosselló, del 26 de Setembre de 1732: els obrers exposen que desde molt temps fan «travailler aux réparations nécessaires tant aux couverts qu'à la voûte principale de ladite église, à quoy ils ont employé des sommes considérables»; la *Cour* ordena que dins la quinzena els «propriétaires ou usufruitiers» de les capelles les faràn emblanquinar «dans l'intérieur et au frontispice» (Scribania del tribunal de Perpinyà, *Arrêts du Conseil souverain*). L'aspecte d'aquests murs emblanquinats no devia pas esser hermós: de totes maneres s'ha trobat el medi de férnoslos anyorar: en les capelles laterals, extremadament elevades, sens fondaria ni llargaria y fosques, s'hi han pintat quadros de devoció, qual menor defecte és de no esser visibles; la capella on se celebren les misses d'enterrament no estaria malament per una botiga de «blanch y negre», però com a monument religiós no sé que hi hagi res més mesquí, si no són les arcatures de marbre que omplen les parets d'una capella vehina. Heus-aquí, donchs, a quin ús s'empleen veritables fortunes en una iglesia classificada entre'ls monuments històrichs.

(2) El 25 de Desembre de 1676, un mestre d'obra de Perpinyà anomenat Jaume Marial declara «haver treballadas las iglesias de Navata, de Cadaques y de La Selva» y les iglesies de Colliure, Prats de Molló y Morelles (Arxiu dels Pireneus Orientals, serie G, iglesia d'Elna). La primera pedra de l'iglesia de Prats de Molló sembla que va posarse'l 23 d'Abril de 1649.

(3) Arxiu d'Illa, Cartulari, fol. 5 v°.

bastant traçudament combinats els motius d'ornamentació clàssica y els principis de la construcció gòtica; l'iglesia de Tohir, que ha sigut acabada en el nostre segle; l'iglesia de Bula-Ternera, etc.

IGLESIES GÒTIQUES DE NAU SENSE VOLTA

Les iglesies gòtiques de nau sense volta constituïen encara una simplificació sobre'l sistema que acabo de descriure. Els archs torals de la nau principal estaven terminats en pinyó: aquests pinyons portaven uns vigorosos permòdols de fusta que, a la vegada, rebien els cairats.

Aquest procediment va esser empleat per diverses escoles romàniques: són prou coneguts els exemples d'iglesies sirianes (1) o d'iglesies normandes de XI^en^ segle (2), en les quals cairats o caballs reposen sobre'ls archs torals; a Sant Remí de Reims l'encaballada dels sostres laterals a una vessant era posada sobre'ls torals del trifori (3); però de l'adaptació d'aquest sistema de coberta a les naus vorejades de capelles en resulta, si no m'equivoco, un tipo d'edificis ben característich que pertany francament a l'art

(1) Vegis en Vogüé, *Architecture chrétienne de la Syrie centrale*, les seccions de l'iglesia de Rueiha.

(2) Ruprich-Robert: *Architecture normande*, p. 53; Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture*, t. IX, p. 239-243.— La curiosa iglesia de Notre-Dame-du-Pré, al Mans, era coberta així a l'origen (Id., *ibid.*, p. 241; cf. *Bulletin monumental*, ct. XXVIII, p. 63-64).—No obstant, hi ha entre'l sistema norman y el sistema rossellonès la següent diferencia essencial: en el primer els torals alternen ab les vigues simplement colocades sobre unes mitjes columnes. Em sembla que aquest sistema mixte devia esser d'un efecte mesquí; la solució adoptada pels rossellonesos és més franca y més estètica.

(3) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture*, t. IX, p. 239.

rossellonès o, més ben dit, català, perquè se'n troben exemples al sud dels Pireneus (1).

En la major part d'edificis d'aquesta mena, en el curs d'aquest segle, les fàbriques han substituit les encaballades per unes innobles voltes de guix, mal dibuixades y poch sòlides. És una gran falta: aquest tipo de construcció feya honor realment a l'art del país; té l'aventatge d'esser de còmoda execució y de fàcil cura; en fi, la coberta, quan és cuidada, abriga suficientment l'interior y produeix un efecte excelent. La successió dels arquets recorda les voltes; la perspectiva és més grandiosa y l'aspecte més robust que la vista d'una simple encaballada, més elegant sobre tot que no pas la vista dels quadros d'enteixinat, que aixafen la nau. Ademés, la pintura visible dels cairats y de les posts en les quals reposen les teules dóna a l'edifici un calor y una riquesa de tons molt agradable a la vista. És un gran art el de decorar un monument ab l'ajuda dels sols elements de construcció, y és una heretgia el substituir

(1) Les posts de Sant Dominich y del Carme de Perpinyà són modernes. En altres bandes, com en una sala dependent de l'abadia de Vallbona, les teules reposaven sobre canyes. Aquest procediment està ben bé dins del gust y les tradicions del país. Em sembla que hi havien posts sota les teules de la gran sala de l'hospital de Perpinyà, que ha sigut llastimosament destruida fa alguns anys, y qual sistema de construcció era, poch més o menys, el mateix que'l de les iglesies sense volta. La sala comprenia dugues galeries que's trobaven en àngol recte, d'uns 8'60 metres d'amplada; l'alçada sobre del sol de terra actual era de 3'35 metres fins a la naixença dels torals, de 9'25 fins a la clau dels archs. El mur de l'est tenia un gruix de 0'66; el de l'oest, de 1'11. La llargada dels compartiments era de 4'90 entre'ls torals; els torals tenien un gruix de 0'43 y els contraforts exteriors de 0'90, y una eixida de 1'60. El mur de l'oest presentava, al menys en sa part superior, com una mena de gran ninxo, potser una finestra, en cada compartiment; aquesta obertura, quals disposicions primitives era difícil de regoneixer, tenia quasi tota la llargaria del compartiment y es terminava per un oval bastant allargaçat. Els torals reposaven sobre uns culs de llantia treballats: algunes claus presentaven, ademés, unes esculptures senzilles, però de molt bon gust. En un dels culs de llantia s'hi veyen flors de lliri; potser que la sala va esser construida en el XVen segle. Els permòdols de fusta que rebien els cairats eren d'un treball molt bonich.

una ornamentació tant ben entesa per unes voltes fredes y per enganyifes.

Sant Jaume de Perpinyà estava destinat, segons ja hem vist, a tenir volta d'ojives; però aquest projecte no sembla que s'hagi portat a execució: no he vist cap rastre d'arrenchs de les ojives a sobre de les primes voltes de guix que hi han actualment; l'iglesia devia haver sigut coberta per una encaballada aparent.

La Ral, de la mateixa ciutat, és, en conjunt, del segle següent. Una nota manuscrita de Farriol Rossell, qual exactitut m'és impossible de comprovar, marca que aquesta iglesia fou benehida per l'antipapa Benet; el fet no té res d'inversemblable. La tribuna de la Ral s'apoya sobre un arch qual tor nervejat sembla acusar el segle XIVè.

Torno a trobar aquest perfil de bocell ab nervi en diversos archs de l'iglesia del Carme, a Perpinyà, en la qual se treballava en 1345 (1) y que sens dupte degué molt al bisbe carmelita Gui de Terrena (1332-1341). L'iglesia del Carme de Perpinyà és un dels principals monuments de la provincia. Sota'l cap s'extén una cripta de volta d'ojives feta de mahons, que en el seu estat actual no sembla esser molt antiga: s'hi baixa per una ampla escala que parteix de la nau. D'una manera general, els gambatges y els espatllers de l'edifici són de calcari de Baixàs; els torals y les grans arcades són de mahó de cairell, dibuixant una motllura que porta un tor a cada un dels àngols axanfranats. La tribuna va esser afegida, com un hom pot assegurarsen examinant la manera com les seves filades s'ajunten ab les de l'iglesia; és de perfil dit prismàtich, y probablement va esser feta en el segle XVè.

L'iglesia dels Dominicans de Perpinyà (figs. 18 y 19), menys cuidada que la precedent, ha sigut evidentment construida disposant de menys recursos. El bocell nervejat

(1) Del 17 de Novembre de 1345, ordre de pagar als Carmelites de Perpinyà 600 sous, a ells donats pel Rey, «in auxilium fuste emende pro opere ecclesie dicti monasterii» (Arxiu dels Pireneus Orientals, B. 97, fol. 126 vº).

dels archs y de les columnetes del cap y l'estil de llurs capitells denuncien el XIV^en^ segle. Alguns triàngols plens de les voltes de l'absis són construits seguint la moda inglesa: els mahons hi són disposats de tal manera que les projeccions de llurs filades són perpendiculars a les projeccions

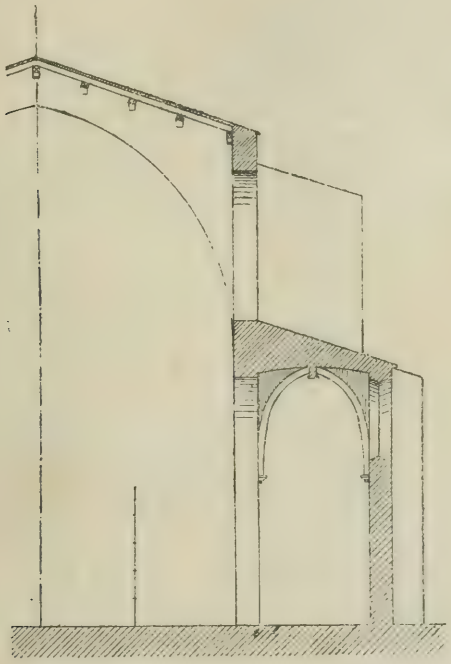

Fig. 18. — Iglesia de Sant Dominich de Perpinyà

de les ojives; en els punts ont això succeeix s'hi han afegit nervures. Aquí, al menys, té la seva rahó d'esser, mentres que no respon a cap necessitat en alguns compartiments de l'iglesia de Sant Joan, ont unes nervures longitudinals ajunten les claus de les ojives ab les claus dels archs torals. Els constructors de Sant Dominich, aparentment, estigueren apurats per l'insuficiencia de llurs recursos: de primer havien format el projecte, com l'arquitecte

de Sant Jaume, d'establir les voltes de la nau sobre creuades d'ojives, y es poden veure'ls senyals dels arrenchs de les ojives en el primer compartiment prop del creuer; en el segon compartiment els constructors minvaren l'alçada de l'edifici. La massa de la construcció és feta de còdols quals llits són separats per filades de mahons; els archs torals són de pedra; lo mateix que al Carme, el mahó és empleat en gran, sobre tot a l'exterior de l'absis. Se pot veure, pel dibuix d'aquesta absis (fig. 19), que l'arquitecte va lligar el cim dels contraforts per medi d'uns archs que porten un camí de ronda; la principal rahó d'esser d'aquests archs és solidar els contraforts y donar rigidesa al conjunt. Aquest mateix artifici va esser empleat a l'iglesia de Sant Dominich de Tolosa (1), qual cap ofereix ab el de Sant Dominich de Perpinyà un aire de familia bastant marcat.

Me limitaré a senyalar, en la classe d'iglesies de que m'ocupo: l'iglesia de Millàs, quals voltes són de 1851-1852 y que és sens dupte del xv^en^ segle, com l'hermosa tribuna colocada al fons de la nau; — l'iglesia de Corbera d'Amont, que és del mateix període; — l'iglesia de Canet, que, segons tota probabilitat, va esser començada en 1510 (2); — Sant Dominich de Colliure, que té un cap aplanat més ample que la nau y que mideix, si fa no fa, 32 metres de llarch dins d'obra y 14'50 metres d'ampla de pilar a pilar; la clau dels archs transversals és aprop de 21 metres sobre'l sol de terra; la nau està vorejada de tres capelles per banda, que no ocupen, de bon troç, tota la llargada de la nau; — Sant Matheu de Perpinyà, benehida en 1671 (3); — l'iglesia parroquial de Colliure, que és del segle xviie; — l'iglesia de Passà, a qual obra va ferse un llegat en 1382 (4);

(1) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture*, t. VI, p. 14 y fig. 7; *Bulletin monumental*, t. XIX, p. 420.

(2) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.° 127.

(3) P. Puiggari: *Catalogue des évêques d'Elne*, p. 154.

(4) Testament de Ferrera d'Elna (Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 172). No tinch un record prou precís de l'iglesia de Passà pera dir si pot remuntarse al segle xive.

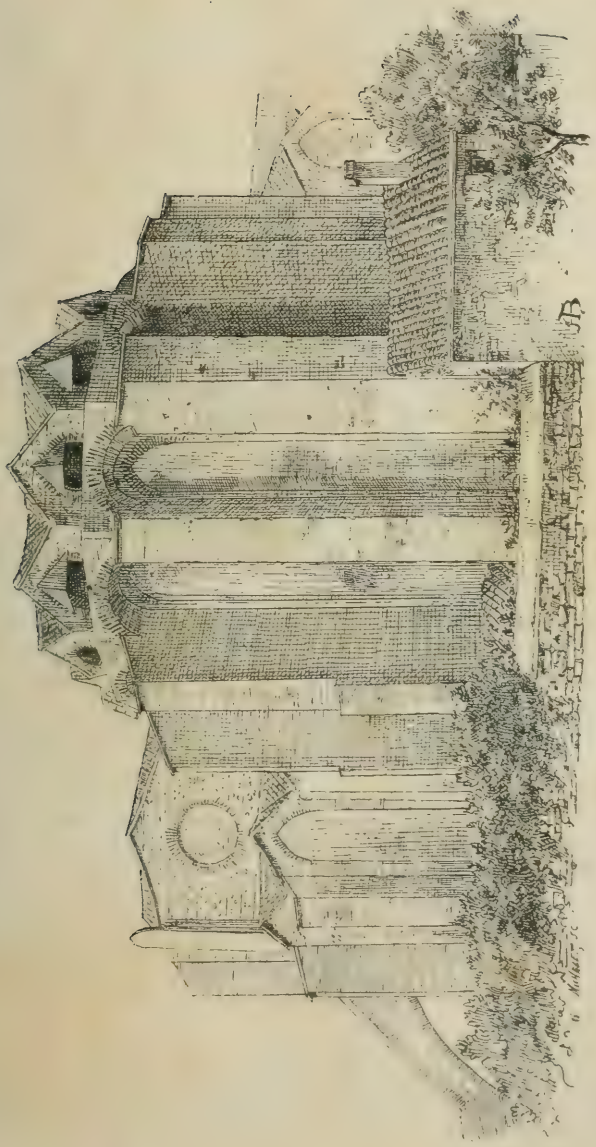

Fig. 19. — Absis de l'iglesia de Sant Domnich, de Perpinyà

—l'iglesia de Camelàs; — les iglesies de Sureda y de Santa Maria la Mar, que potser foren aixecades en el segle passat; — el Riquer, qual disposició actual és resultat d'adobs, etc. (1).

LES PORTES

Se pot dir que no hi havia regla fixa determinant el lloch de les portes en els antichs monuments religiosos de la provincia. En quant a les iglesies rurals, la porta era generalment oberta en un dels murs laterals, lo més sovint al sud. És el cas d'Hix, on la porta toca al mur de l'oest, d'Estavar, Caldegues, Angostrina, Dorres, Iravalls, de Reglella, Vilallonga dels Monts, Sagorra, etc. La porta s'obra al nord a Conat, etc. Se troba a l'oest a les iglesies abacials de Sant Andreu de Sureda y de Sant Martí de Canigó, al Vilar, a l'Esclusa, Sant Joan Plandecors, Sansà, Odelló, la Rodona d'Illa, a la capella de Nostra Dòna de Vida, etc.

Un cert nombre d'iglesies tenen dugues o tres portes (2).

Això succeeix sobre tot en les iglesies servides per un nombrós clericat. Una de les portes era d'ús personal y posava l'iglesia en comunicació directa ab el claustre: així és a Elna, on la portada és a l'oest y on dugues altres portes s'obren, l'una al sud, l'altra al nord, en el claustre; a Espirà de la Gli, on les dugues portes són al sud; al Riquer, a Marcevol, a Sant Genís y a Cornellà de Conflent,

(1) Vegis més amunt.

(2) Dom Martène ha anotat el fet de que a Sant Miquel de Cuixà l'iglesia no tenia sinó una porta, obrintse en el claustre, «ce qui fait voir qu'autrefois les femmes n'y avoient point d'accès» (*Voyage littéraire*, t. II, p. 59).

que tenen una portada a l'oest y una porta més petita al mig-dia.

L'iglesia parroquial de Vilafranca posseeix dugues portes al nord, acostades l'una de l'altra, lo qual és una anomalia.

A l'interior, el march de les portes és molt groixut y sovint surt enfòra del mur de la paret; és una veritable contra-porta qual buid és sovint molt més aixecat que'l buid exterior. S'ha emès l'opinió de que la construcció d'aquestes contra-portes tenia per objecte l'evitar que'ls batents, un cop oberts, fessin nosa pera la circulació. L'explicació és dificilment admissible. En efecte, el remey hauria sigut pitjor que'l mal; és més senzill rebotre'ls batents contra la paret, y en tot cas fan menys nosa que aquells dos enormes espatllers. La rahó d'esser d'aquestes contra-portes és, si no m'erro, la següent: els batents se mantenien tancats per una barra travessera cavalcant en el mur; calia, donchs, preveure'l cas en que la porta sofriria un assalt y hauria de resistir xochs violents; era, donchs, necessari deixar enrera de la barra un cert gruix d'obra, y com que l'enquadrament exterior de l'obertura ocupava gaire bé tota la fondaria del mur, varen recórrer a uns matxons o espatllers interiors. No deixa d'esser interessant el posar de costat aquest procediment ab l'usat en els portals de les ciutats y viles.

En algunes iglesies de la Cerdanya y del Conflent, com és ara a Odelló (1), hi ha cavada una fossa davant de la porta y coberta d'una reixa, de manera que'ls animals no puguen entrarhi quan és oberta la porta. Aquesta antiga costum no ha desaparegut. He trobat una fossa d'aquesta mena en l'iglesia nova de Sansà. S'en troben també en el país basch, on l'ús n'és potser (2) prescrit per les constitucions sinodals.

(1) Vegis la porta d'Odelló en *La Cerdagne française*, per Emm. Brousse, p. 280.

(2) Les constitucions recomanen el fer reixes a l'entrada dels cementiris: podria esser que's tractés dels reixats verticals ordinaris.

LES FINESTRES

Per regla general les finestres són rares en les iglesies de l'encontrada. Se veu manifestament que'ls arquitectes havien temut deixar entrar la calor junt ab la claror. No obstant, aquesta rahó no és la única: l'obscuritat no sempre era intencionada, y un dels motius pels quals va adoptarse'l plan de la catedral de Girona fou perquè havia de donar més llum a la nau (1). Crech que'ls constructors economisaren les obertures en els murs pera no debilitar la construcció: perxò les finestres són més nombroses a l'època gòtica. Es útil afegir que forces obertures han sigut cegades després de fetes pels immensos retaules ab els quals s'han enfarfegat els altars y embraçat les iglesies.

Siga la que's vulga d'aquestes causes, el fet és que l'interior dels monuments religiosos de la regió és fosch y mal orejat. La claror arriba per la finestra o les finestres de l'absis, y per finestres obertes siga en els murs laterals, siga en la fatxada oest. Dom Martène va senyalar l'ausencia de finestres laterals a l'iglesia de Cornellà de Conflent (2) y l'obscuritat de Sant Joan de Perpinyà. Aquesta última iglesia, diu, «est trés belle, grande, large et élevée, mais peu éclairée, quoiqu'il soit facile de luy donner du jour. Il est vray que dans le Roussillon et en Espagne, où les illuminations sont fort en vogue, on affecte de rendre les églises obscures pour les faire paraître» (3).

Les finestres de l'absis són en nombre senar, una o tres, més freqüentment una, al menys a l'època romànica, y

(1) *España sagrada*, t. XLV, p. 6.
(2) *Voyage littéraire*, t. II, p. 60.
(3) *Id., op. cit.*, p. 58.

això adhuc en les iglesies importants (1). En quant als edificis gòtichs, tenen un cap presentant més obertures, que és, en general, bastant clar.

Les absidioles solen estar desproveïdes de finestres. En tenen, no obstant, les de Marcevol, Sant Andreu de Sureda, del Vilar, d'Elna, de Cornellà de Conflent, etc. Les finestres de les absidioles de Cornellà, lo mateix que les finestres del cap aplanat d'Espirà de la Gli, són fetes com a sageteres, llargues y extremadament estretes; y com de fet, devien haver sigut destinades a batre les proximitats del cap de l'iglesia, al mateix temps que donaven una mica d'aire y de claror a l'interior.

L'ús d'un ull-de-bou practicat en el mur vertical que lliga l'arch triomfal a la volta és tant extès, tant constant en les iglesies romàniques del Rosselló y de la Provença, que jo'm pregunto si no respon a costums litúrgiques (2) o bé al menys a antigues tradicions (3). En alguns edificis, com a la Rodona d'Illa, sembla que s'hagi procurat una diferencia de nivell entre la volta y l'arch triomfal, ab el sol objecte d'obrirhi aquest *oculus*. Ara, donchs, cal ben regoneixer que una obertura de dimensions tant reduïdes no illumina gaire la nau. Potser que aquests *oculi* estan destinats a decorar la superficie del mur en el qual són oberts. En aquest cas, haurien ocupat el lloch dels medallons de mosaich que estan dibuixats en aquest indret en les basiliques llatines.

Aquests ulls-de-bou se troben alguns cops, però molt

(1) Excepcionalment hi ha dugues finestres en l'absis d'Hix, una al mig y l'altra al sud. De les tres finestres de l'absis d'Arles, dugues han sigut tapades.

(2) Una obertura practicada en la volta de Sant Joan lo Vell de Perpinyà servia pera tirar estopes inflamades y pera engegar coloms durant la representació del misteri de la Pentacosta; alguns canonges, un d'ells imberbe, s'estaven sota d'aquesta obertura figurant la Verge y els apòstols.—Cf. Ruprich-Robert: *La cathédrale de Séez*, p. 25; Gaufreteau: *Chronique bordelaise*, t. I, p. 325; *Annales archéologiques*, t. X, p. 98, y t. XI, p. 15.

(3) Vegis en Lenoir: *Architecture monastique*, t. I, p. 148, la secció d'una basílica

rarament, en nombre de dos, com a l'antiga iglesia de Corçaví y a Costojes. Encara altres vegades estan substituits per veritables finestres: així com a Arles y en les tres naus de Sant Martí de Canigó.

Les finestres de la banda de l'oest quasi sempre han sigut refetes després de llestes, com a Elna, a la Rodona, que acabo de citar, a Hix. Però també poden datar de la construcció de l'iglesia: a Dorres, a Cornellà de Conflent, a Sant Martí de Canigó, etc. En les abacials de Sant Martí de Canigó y de Vallbona, aquesta obertura de l'oest és un gran *oculus*. A Marcevol hi ha una finestra oberta a través del mur occidental en l'eix de cada una de les tres naus. A Arles, tres finestres donen a la nau central.

Ignoro si la curiosa finestra practicada en la fatxada oest de Sant Andreu de Sureda és contemporania de l'iglesia o si ha sigut feta posteriorment ab l'ajuda de materials antichs. Lo mateix que la porta, no té biaix y és de forma quadrada, ab un arch de descàrrega. L'obertura està enquadrada de brancals de marbre blanch cobert de singulars esculptures.

En l'època gòtica, aquestes finestres de l'oest prengueren dimensions més considerables. És sobre tot per llurs obertures que penetrava la llum de la tarda.

No hi ha una sola iglesia rossellonesa que tinga un rosetó comparable als grans rosetons del nord de França; l'única tentativa que puch citar en el genre és el rosetó ab menells de la capella del castell real de Perpinyà.

Sobre'l nombre y el lloch de les finestres laterals, no hi ha regla fixa. L'única constatació general que's pot fer és de que, en les iglesies romàniques, en les quals són rares aquestes obertures, se troben preferentment a la banda del sud. Tal edifici té una finestra al nord, com Conat, o bé al sud, com Hix, la Reglella, Nostra Dòna de Vida, Sagorra.

En les iglesies gòtiques de capelles, la llum entra sobre tot pels finestrals de l'absis y de l'oest; les finestres de les capelles no illuminen sinó dèbilment la nau, y les obertures de sobre de les arcades estan colocades massa

The Institute of Me[illegible]
LIBRARY

amunt. Aquestes darreres obertures són generalment de forma d'ull-de-bou: era'l millor medi per treure partit de l'espay baix en el qual havien de trobar lloch.

Les finestres són biaixades, sobre tot en les iglesies romàniques, ont aquesta disposició està exigida per la gruixaria dels murs. L'apertura normal, perpendicular als plans dels paraments, denuncia una època no gaire llunyana; convindria tenir en compte aquesta observació pera datar el pòrtich de l'iglesia de Costojes y la capella de l'hospital militar de Perpinyà. Les finestres antigues són, donchs, més estretes cap al mig del gruix del mur y més amplament obertes en els paraments, tant d'alçada com d'amplada; perquè'ls ampits són generalment en talús. El biaixat pot esser obtingut de dugues maneres: per l'oblicuitat del quadro de la finestra o per medi de ressalts. El primer procediment és el generalment empleat, excepció feta de les finestres del cap de l'iglesia. Per aquestes últimes s'ha adoptat el sistema de ressalts, que's presta més pera l'ornamentació. En les finestres romàniques ornamentades, l'ampit sol esser horitzontal: així procuraven evitar les dificultats que presenta la penetració d'espatllers complicats en un ampit atalussat. L'obertura és estreta, llarga y ben senzilla; la decoració està en l'enquadrament.

EL CAMPANAR. LA SAGRISTIA

Les campanes podien estar colocades, ja siga en un veritable cloquer, ja en unes obertures practicades en el gruix d'un mur terminat en pinyó y posat damunt de l'iglesia. Aquest mur podia consistir en una sobrelevació del mur de la fatxada de l'oest o bé estar construit sobre la volta de la nau. El primer cas és, de bon troç, el més freqüent.

Aquests campanars adicionats eren de construcció poch costosa y trencaven feliçment les linies massa uniformement horitzontals de les construccions. Perxò's troben sovint en les iglesies rurals: a Castell Rosselló, a Iravalls, Angostrina, Càldegues, Estavar, Bellpuig, a l'Esclusa, a Vilella, a Calmella, a Taulis, a Eus, al monastir de Marcevol, a Sant Joan Lacella, al Vilar de Reinés, etc.

Més rarament, aquest campanil se troba reportat cap a l'oest, damunt de la nau: a Santa Leocadia, a Sant Pere de Riuferrer, etc. Aquesta disposició tenia sobre tot la seva rahó d'esser en les iglesies conventuals y catedrals ont el chor ocupava una part de la nau; allavores se posava una campaneta a sobre del chor, de manera que la corda fos avinent a la mà del clergue encarregat de tocarla. A Cornellà de Conflent hi han dos forats rodons oberts a la volta a l'indret del primer y del segon pilar, que devien haver servit pera deixar passar la corda. A Elna, el forat per la corda subsisteix, lo mateix que'l campanilet enfilat sobre la teulada.

Els campanars propriament dits poden repartirse en dos grupos: l'un, en que'l campanar s'aixeca de terra, en que és, no separat, sinó distint de lo restant de l'edifici, desde'ls fonaments fins al cim; l'altre és aquell en que'l campanar està colocat damunt de l'iglesia sense que res l'anuncii en les linies del monument. Aquest darrer grupo és molt poch nombrós: a Vilallonga dels Monts, a Hix, a Sant Joan Pladecors, el campanar, de forma quadrada, va a cavall sobre l'esquena de la coberta de l'oest; a Serrallonga està en l'àngol sud-oest, de manera que dos dels seus costats reposen sobre'ls murs de l'iglesia; a Montboló, dos campanars, l'un a l'est, l'altre a l'oest, ocupen tota l'amplàda de la construcció.

Pels campanars del primer grupo no hi ha lloch fixat: pot dirse solament que en general són fòra de l'obra. Per altra part, els aixecaren en tots els punts: al sud-oest a Cornellà de Conflent, ont el cloquer cavalca'l darrer compartiment del colateral, y a La Roca;—al sud-est a Costojes, a la Ral de Perpinyà;—al nord a Sant Martí de Ca-

nigó, a Sagorra, a Taurinyà;—al nord-oest y endarrera de l'iglesia a Espirà de la Gli, ont el campanar flanquejava a la vegada les cares nord y oest de la Colegiata, y a Serrabona;—a l'oest, endavant de la fatxada, com era molt probablement el campanar, fondament retocat, de Sant Joan (fig. 20), consagrat en 1025;—al sud de la nau y en la cara oest del creuer, a Sant Andreu de Sureda;—o adhuc sobre l'encreuada del creuer, a Sant Genís. L'abadia de

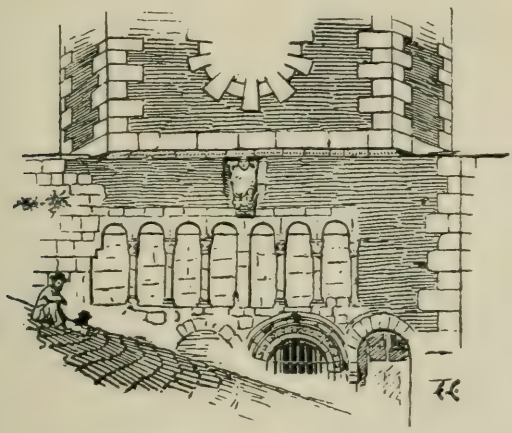

Fig. 20.—Campanar de Sant Joan lo Vell a Perpinyà

Sant Miquel de Cuixà tenia dos campanars, l'un al nord, l'altre al sud, que és l'únich que subsisteix. Els dos campanars d'Elna estàn damunt del darrer compartiment dels colaterals a l'oest. A Sant Joan de Perpinyà'l cloquer puja sobre la capella que ocupa l'àngol sud-oest de l'edifici.

Però si l'emplaçament dels campanars varia, llur forma no cambia gaire. Són sempre unes torres quadrades, macisses, presentant l'aspecte potent de torres d'homenatge o de forteses. Y, en efecte, el campanar rossellonès era l'últim reducte, el refugi suprem quan l'enemich havia forçat

el recinte emmurallat. En 1339 va nombrarse un castlà o comandant militar del cloquer de Costojes (1).

Les obertures dels campanars són, donchs, rares y estretes, al menys en els pisos inferiors; els pisos superiors estan alleugerits per obertures geminades. Aquestes obertures són practicades a àngol dret: era superflu de ferhi biaixos destinats a obtenir més aire y més claror. Les cares exteriors són aplom, del cim fins al peu; el campanar és tant ample a dalt com al nivell de les filades inferiors, y és per la part de dintre que'ls murs s'aprimen pujant (2). Aquestes cares exteriors s'extenen en dos plans verticals: el pla del mur ple y el pla de panys enfonzats d'alguns centímetres sobre'l precedent. El mur ple, sense motllura, sense decoració de cap mena, exceptuant algunes linies de dents de serra, està retallat en arquets, en matxons o espatllers destinats a rebre aquests archs y que estàn colocats als àngols y algunes vegades al mig de cada cara. Aquestes faixes y arcatures *llombardes*, absolutament planes, repeteixo, surten més que'ls panys del fons, en els quals estan practicades les obertures. Aquesta ornamentació, que's diria obtinguda ab l'ajuda d'un gegantesch trucador, és, dech convenir-hi, un xich monòtona; però és severa, és imponent pel poder de la massa y la grandor de linies: de totes maneres és d'un bell estil.

Aquestes construccions vigoroses generalment han resistit bé: resta un bon nombre de campanars en la provincia.

El campanar del sud és l'únich que s'hagi acabat en la catedral d'Elna: el basament està decorat per unes arcatures que cauen alternativament sobre una cartela y sobre un espatller. A partir del nivell en que'l campanar se separa de la fatxada, s'hi compten quatre pisos, tenint cada un, sobre cada cara, quatre obertures, algunes de les quals són

(1) Vegis el meu *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen âge*, p. 37.

(2) Ab tot y això, a Sant Feliu d'Amont, el campanar s'estreny, pujant, d'alguns centímetres, per medi de dos ressalts. Vegis més enllà lo que diem del campanar d'Elna.

cegues; un darrer pis ple està coronat pel merletatge. Aquests pisos estan separats per cornisès, o millor ràfachs, y cada un d'ells, contrariament a la regla, és uns quants centímetres més estret que'l pis inferior. El pès enorme del campanar causà desperfectes, als quals s'hi posà remey en 1415, per medi de dos rengles de tirants de fusta y d'un bastant bonich sòcol de pedra picada (1).

El campanar de Sant Martí de Canigó (8 metres d'ample per 20 metres d'alt) (làm. 15) no té d'antich sinó'l basament: sense cap dubte la part de sobre dels ressalts de l'obra, molt visibles, va esser refeta després del terratrèmol de 1429, que va esfondrar aquesta torra (2); és un dels exemples més curiosos de la persistencia de l'estil romànich a través de l'època gòtica. El campanar dibuixa en planta un quadrilàtere molt irregular; en el basament hi ha practicat el portal de l'abadia, que té damunt un recambró lleugerament sortit enfòra. La part més recent de la construcció comprèn dos pisos: el primer té a cada cara dugues finestres senzilles; el segon té dugues obertures geminades; els dos pisos estan separats per medi de una linia d'arquets. El tot està coronat per un merletatge.

El campanar de Sant Miquel de Cuixà (fig. 21, lam. 16) ofereix, com la part més moderna del precedent, tres faixes verticals a cada cara, a saber: una a cada àngol y una tercera, més estreta, al mig. El baix del campanar està proveit d'un sòcol d'aparell diferent, afegit en una època desconeguda; a sobre, vénen, a cada costat, dugues finestres cimejades per una linia d'arcatures y un doble rengle de dents de serra; després, dugues altres finestres y una linia d'arcatures; més amunt, dugues dobles obertures; lo mateix a sobre; quatre obertures baixes y atuïdes en mig punt; per últim, una darrera serie d'arcatures que porta'ls merlets.

(1) Vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 42 y p. 89-91.

(2) P. Puiggarí: *Notices sur l'ancienne abbaye de Saint-Martin-de-Canigó*, p. 39. En tota l'alçada d'aquest basament, en la cara oposada a l'iglesia, hi ha una esquerda.

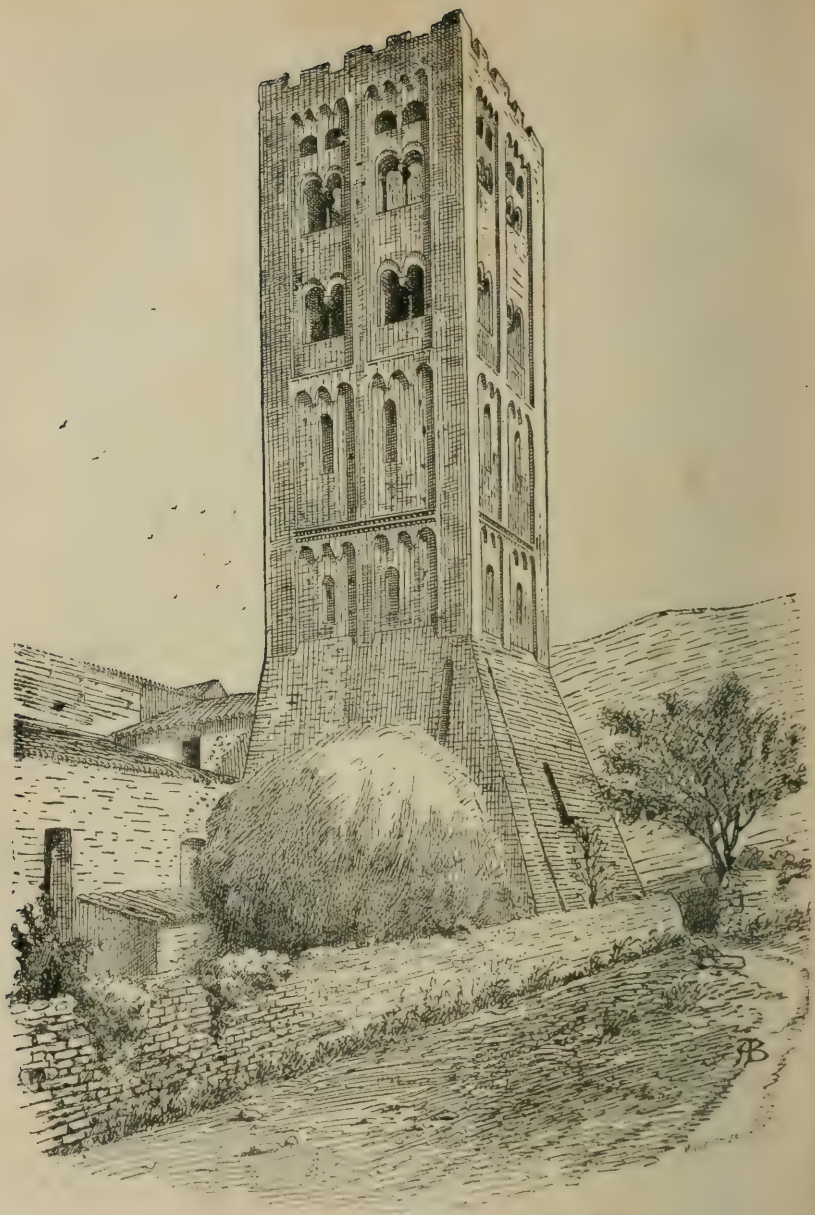

Fig. 21. — Campanar de Sant Miquel de Cuixà

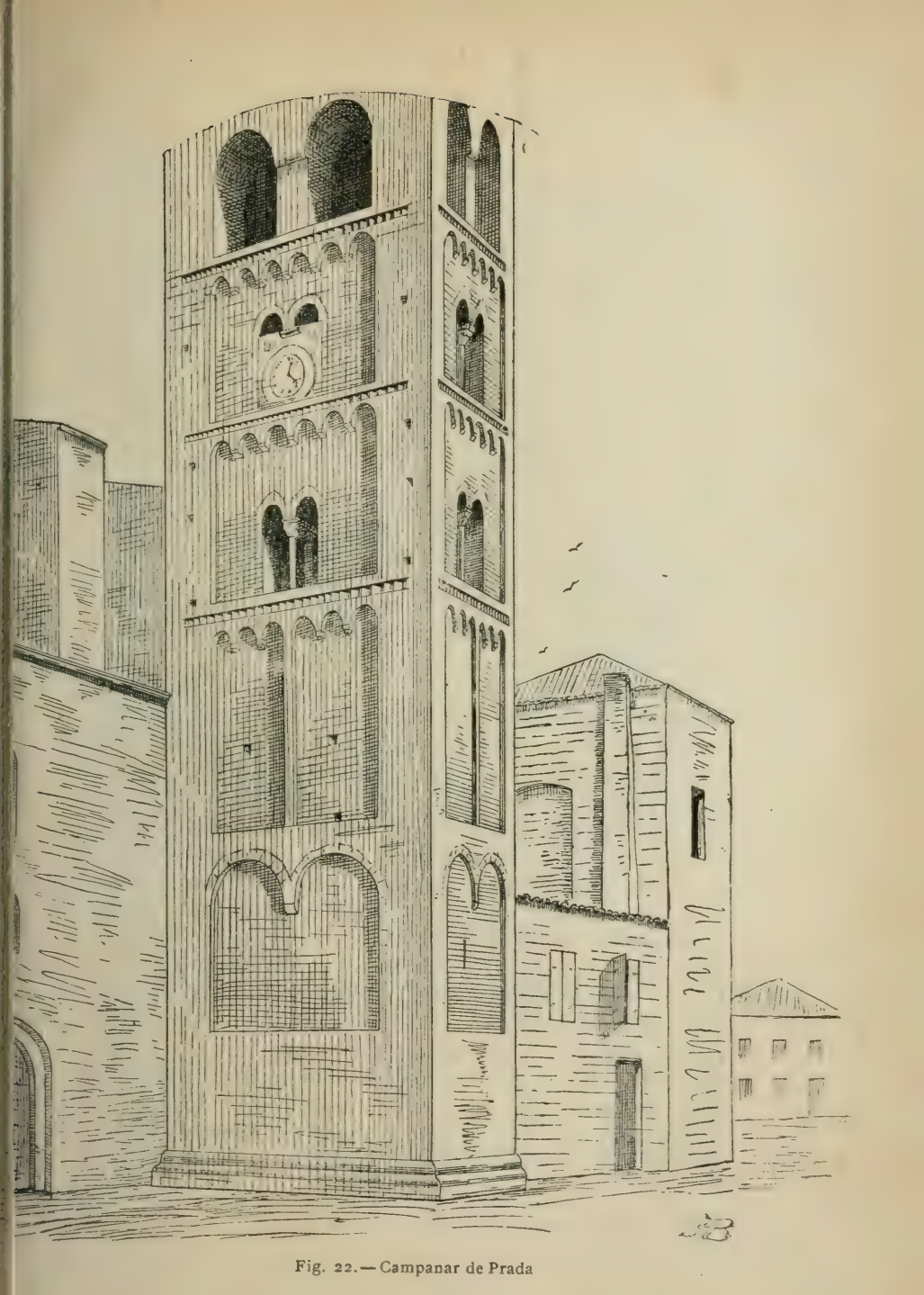

Fig. 22.—Campanar de Prada

El campanar de Prada (fig. 22) té un pis inferior decorat ab una falsa arcatura de dos archs, després una linia de sis arquets que reposen en quatre permòduls y, a les extremitats y al centre, en unes pilastres; un xich més amunt corre un cordó de dents de serra; segueixen dos pisos semblants l'un a l'altre, cada un dels quals té unes obertures geminades y un coronament de sis archs y d'una linia dentellada; l'últim pis té dugues obertures amplament practicades. En les finestres d'aquest campanar, el soport central en el qual s'apoien les arquivoltes de les obertures bessones està. format d'un grupo de dugues columnetes posades l'una darrera l'altra y qual fust és ventrut. És una doble excepció: en les obertures dels cloquers del país, aquest soport consisteix ordinariament en una sola columneta cilindrica, y el capitell s'allarga desmesuradament pera trobar l'abach, el qual té tot el gruix del mur.

Entre'ls grans cloquers que subsisteixen en el país, me acontentaré d'enumerar: el campanar de Costojes (23 metres d'alt per 5'10 o 5'90 d'ample, segons els costats) (1), que s'eleva tot d'una peça (làm. 25) ab dugues finestres superposades, una obertura geminada, una linia d'archs y de dents de serra, y, per últim, merlets; — el campanar de l'abadia d'Arles (32 metres d'alt y 8'40 d'ample), que per tota ornamentació comprèn a cada cara cinch rengles de dugues o tres finestres y un merletatge de fantasia; — el campanar de Sant Salvador, de la mateixa vila, que té a cada cara dugues finestres bessones superposades; — el campanar de Cornellà de Conflent (fig. 23) (23'50 metres per 5'50), que presenta a cada costat tres panys deprimits: l'un ab una espitllera, el segon ab dugues finestres biaixades, qual arch té un ull normal, mentre que lo restant de l'obertura's redueix a una ranura; el terç té una ampla obertura de mig punt; — el campanar de Millas, qual part baixa està entapiçada d'arcatures cegades; — el campanar d'Espirà de la Gli, que té dos renchs de finestres d'arch apuntat, y qual coronament ha sigut refet; — el campanar

(1) De Noèll, *op. cit.*, p. 132

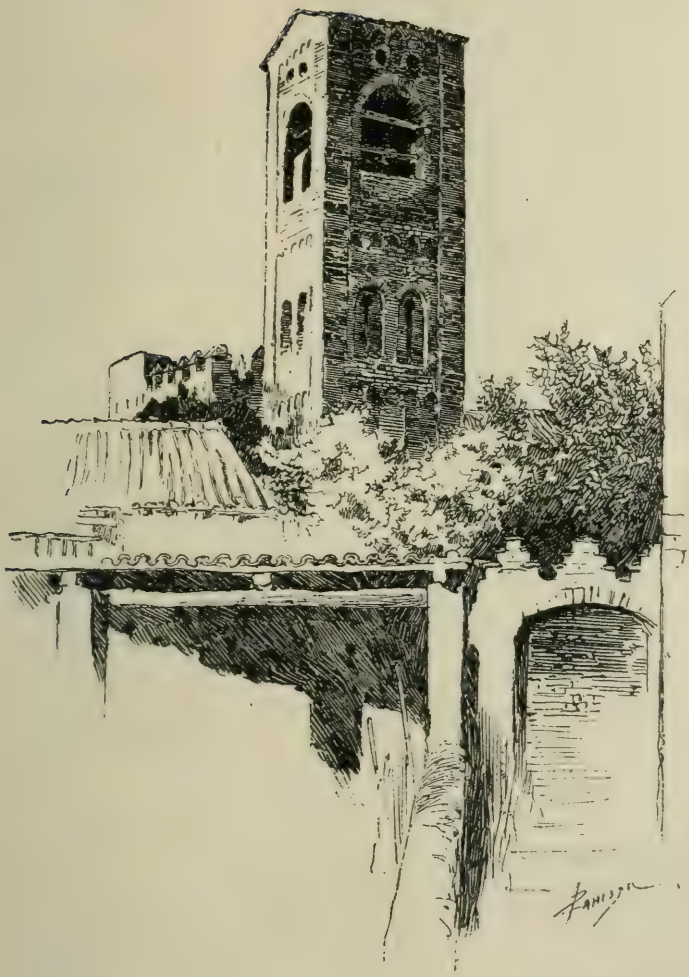

Fig. 23. — Campanar de Vilafranca de Conflent

fet de mahons de Vilallonga de la Salanca, que està datat (1508), y qual ornamentació difereix dels exemples descrits;—el campanar de Clairà, que té una semblança de familia ab el precedent, etc.

Per últim, altres campanars, sempre quadrats, però més dèbils, recorden els campanars de les valls andorranes, dels quals M. Vuillier ha donat el dibuix (1). Bastant menys ornats que'ls precedents, són campanars rurals, bastits sense gasto; s'hi troben finestres úniques o bessones, però poques arcatures y rarament merlets. En aquesta classe, qual delimitació és un xich arbitraria, hi coloco els campanars de Sagorra (fig. 24), de Taurinyà, de Reinés, el campanar de Serrabona, que és bast, sens ornament y quasi sens finestra fins a la part superior, ont hi han dugues obertures a cada cara pera permetre l'emissió del sò; el campanar d'Argelers, al qual se treballava cap a la meitat del segle XIVè (2).

Tant si pertanyen a l'un com a l'altre dels grupos de que acabo d'ocuparme, els campanars may tenen agulles: la piràmide disforma que deshonra'l campanar de Prada és de construcció recent. Els més grans campanars, els que són emmerletats, són coberts d'un terrat, o al menys el teulat no és més que aparent. No obstant, a Costojes y a l'abacial d'Arles, el campanar està cimejat per un teulat de quatre vessants, que pot ser antich. Els campanars de dimensions més modestes se terminen habitualment per un teulat de dugues vessants: així era a Serrabona (3), ont

(1) *Tour du monde*, any 1888, p. 88-89, etc.

(2) El 7 de Maig de 1341, els cònsols d'Argelers demanaren al procurador reyal l'autorisació pera emplear l'ajuda del pa als treballs de llur campanar (Arxiu dels Pireneus Orientals, B. 95, fol. 121 v°).

(3) Aquest campanar de Serrabona me sembla ben bé que pertany al XIIèn segle: sens dupte pot assegurarse lo mateix respecte al de Cornellà de Conflent. Ja és sabut que les teulades a dugues vertents són molt rares en els monuments d'aquesta època: Caumont dupta que aquesta hagi sigut usada durant el período romànich (*Archéologie religieuse*, 5.ª edició, p. 225): Viollet-le-Duc no'n coneixia cap exemple tant antich (*Dictionnaire d'architecture*, t. III, p. 399: cf. Virey: *L'architecture romane dans le diocèse de Mâcon*, *Bulletin de la Societé éduenne*, 1889, p. 303).

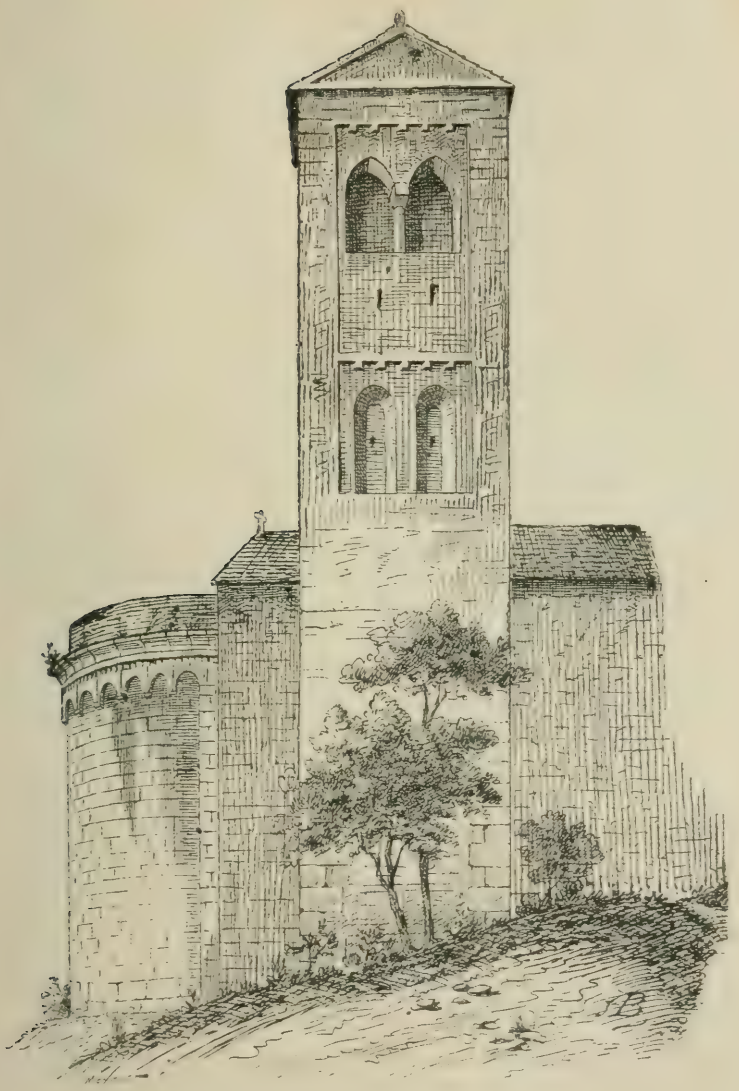

Fig. 24.—Campanar de Sagorra

el teulat ha desaparegut, a Sagorra, a Reinés, a Cornellà de Conflent (1), etc.

Els arquitectes moderns han modificat lleugerament el tipo del campanar rossellonès, y d'això n'han resultat algunes families noves: els campanars acusats ab fortes motllures horitzontals que corren per la basa de cada pis; s'en troben en la vall mitjana de la Tet: a Illa, a Vinçà, a Marqueixanes, y fins a Nefiach;—els campanars cimejats d'un emmerletat d'*opera comica,* molt més alt en els àngols: a Sant Genís, a Vilallonga dels Monts;—els campanars que porten una torreta a cada àngol, en la vall baixa de la Tet: a Vilallonga de la Salanca, a Clairà, a Sant Jaume de Perpinyà. Malgrat aquestes variants, el tipo no ha pas mudat en les seves linies generals. Però, ¿no's tracta també d'omplir d'agulles alguns dels hermosos campanars del Rosselló? Aquest projecte és igualment contrari a l'art y al bon sentit, a l'estètica y a l'historia; si la destinació militar dels nostres campanars y el paper que han representat en els temps alterats de l'Edat Mitjana protesten contra aquesta desfiguració, llur forma no la rebutja ab menys d'energia. L'agulla gòtica de l'Illa de França és portada per les linies de la torra que li serveix de basa; és el final, la resolució harmònica d'aquests càntichs de pedra; posar aquestes agulles aeries damunt dels nostres campanars macissos y pesants seria tant ridícol com acabar ab refilades joioses un cant d'iglesia ple d'austeritat y de rudesa. Conservem an el campanar rossellonès el seu caràcter; a l'aspecte banal d'una agulla com s'en troba per tot arreu, sapiguem preferir la bellesa mascle d'aqueixes torres emmerletades que són al mateix temps el producte d'un art original y els testimonis d'una gloriosa historia.

La planta de les antigues iglesies del Rosselló no comporta sagristia. Ja és sabut que, d'una manera general, és

(1) Ja's veu que s'ha de portar una restricció a lo que diu M. Anth. Saint-Paul sobre les torres acabades ab teulada a dugues vertents, «rares dans le centre de la France, *inconnues dans le midi» (De la forme des clochers,* en la *Revue de l'art chrétien,* 1878, t. II, p. 436).

una adjunció moderna. Devien, no obstant, existirne, no siga sinó excepcionalment, desde'l segle XIIe: les constitucions de pau y treva de Déu de 1173 ordenen respectar, ab les iglesies, llurs cementirs y sagristies: «los cimiteris de ellas e sacraris de cascuna esgleya entorn stablits» (1).

FORTIFICACIONS DE LES IGLESIES

La major part de les iglesies de la plana rossellonesa eren fortificades. L'iglesia romànica, ja forta per la gruixaria dels seus murs, estava tota indicada pera servir de reducte. N'hi ha prou ab alguns cossos afegits pera transformar en fortalesa aquesta construcció d'una resistencia purament passiva. S'ha d'anotar que aquests treballs de defensa són quasi sempre de data posterior a l'edifici.

A Molitg l'absis està cimejada per una torra que flanqueja les cortines adjacents. L'absis de Vilamolach és, lo mateix que l'anterior, sobraixecada a manera de torra. Lo mateix passa a La Tor-baix-Elna y a Canet; el vell castell de Canet prové d'adobs fets en una iglesia, qual absis ha rebut damunt la defensa principal del castell (fig. 25).

Més sovint la defensa's troba colocada sobre'l teulat: els va bastar continuar en alçada'ls murs laterals y obrir-hi espitlleres, com a Montboló, a Illa, a l'iglesia de Banyuls dels Aspres, quals murs són, ademés, traspassats per llargues sageteres, etc. A Reglella'ls murs laterals són molt sobraixecats (làm. 18): doblen y encara passen de l'alçada de l'edifici, potser pera poder batre'ls entorns del monastir, que estava voltat per un recinte; el coronament està retallat en merlets, foradat cada un per una espitllera quadrada. Queden encara merlets a sobre del teulat en un dels costats de l'iglesia de Llauró.

(1) *Constitucions de Cathalunya*, primera part.

La fortificació de l'iglesia de Ropidera recorda'ls treballs anàlechs de l'iglesia de Reglella ja citada; solament que a Ropidera, on les obres de la nau són de mala qualitat, temeren de carregar massa'ls murs; va voltarse, donchs, l'iglesia d'una muralla que li és adherent; en la part superior d'aquesta muralla, que s'eleva uns 10 metres

Fig. 25.—Castell de Canet

més que la construcció primitiva, és on s'hi va practicar un emmerletat. Ademés, un cos rectangular protegeix els costats est y sud de l'edifici, del qual està separat uns 4 metres a l'est y 10 metres a mitjorn (1).

(1) Dech aquestes noticies sobre l'iglesia de Ropidera a l'amabilitat del Sr. Cornet de Bosch, de Roders, a qui considero un dever de regraciar.

A Terrats la defensa està instalada entre la volta y l'encaballada que, ab aquest objecte, ha sigut aixecada uns 2 metres; els murs laterals porten un cinturó d'espitlleres de poca alçada y uns forats bastant grossos. Aquests forats donen a unes eixides ab barbacanes; an aquestes eixides no s'hi passava y no protegien sinó la part alta del còs dels defensors, mentres que aquests tiraven, pels forats de que hem parlat, els projectils sobre'ls assaltants que havien arribat al peu del mur.

A Sirach, més amunt de Prada, hi ha també entre la volta y l'encaballada un pis de defensa comunicant ab el campanar, que és emmerletat. Unes espitlleres quadrades guarneixen els murs d'aquest pis.

L'absis de Santa Maria la Mar, que és poligonal, té a cada àngol y al mig de cada cara una cartela formada de tres filades en entrada. Aquestes carteles, arrenglerades al mateix nivell, estaven probablement destinades a dur galeria eixida de fusta.

Però'l punt dèbil de l'iglesia, el quin s'havia de fortificar ab més compte, era la porta. Varen pendre tota mena de mides pera consolidar interiorment els batents per medi de fortes barres; ademés, se feren obres pera protegir els encontorns. A l'iglesia parroquial de Marcevol y Ropidera la porta està precedida per un porxo fort. A Espirà de la Gli el constructor va fer un passadiç en el gruix del mur prop de la porta; aquest corredor s'obria a l'interior per una poterna, a l'exterior per dugues sageteres; l'edifici estava defensat així: al sud-est, per aquestes sageteres; a l'est, per les finestres-sageteres ja esmentades; al nord y a l'oest, pel campanar que batia les dugues cares; al sud-oest, per les construccions claustrals enganxades a l'iglesia.

El procediment habitual pera defensar la porta consistia en edificar a sobre un matacà; així van ferho a Sant Feliu d'Amunt, a Montboló, a Vilamolach, a Taixó d'Avall, a La Roca de l'Albera, etc. La porta de l'iglesia de La Roca de l'Albera està oberta en una paret de 2'40 metres de gruix; no fa gaire que encara hi tenia'ls sechs per on baixava'l rastell. A Elna, potser en el segle XIIè, arrasaren

el cim del pinyó de la fatxada oest, pera lligar els dos campanars ab un emmerletat horitzontal. La fatxada de la colegiata de Cornellà de Conflent és també terminada per una linia de merlets (fig. 23) més recents que la construcció.

Algunes iglesies estaven especialment organisades pera la defensa; s'acostumen a trobar en la linia de les murades, com a l'Esclusa, o bé en un àngol del recinte, com a Banyuls dels Aspres y a Molitg. A Cornellà y a Serrabona les absidioles estan preses en el gruix del mur, que a l'exterior és llis y en el qual l'absis ressurt com una torre en una cortina de fortificació; les finestres de les absidioles són, en aquestes dugues iglesies, així com a Espirà de la Gli, estretes lo mateix que sageteres. A la capella del castell de Perpinyà, a Vernet, a l'Esclusa, a Banyuls dels Aspres, a Espirà de la Gli, a Montboló, el cap és quadrat a l'exterior. És un fet prou singular que'ls rossellonesos, que construhien en les murades de llurs fortificacions torres semi-cilíndriques, hagin suplert, en llurs iglesies fortificades, les absis y absidioles rodones per caps d'iglesia plans. A Ropidera l'intenció és manifesta: l'iglesia primitiva tenia un absis en hemicicle; quan volgueren fortificar l'iglesia, la varen doblar exteriorment, com ja hem vist, ab un nou gruix d'obra; solament a l'indret de l'absis aquests murs afegits no segueixen el semicèrcol: formen un absis quadrat. No deixa d'esser interessant observar que'ls Creuats adoptaren un partit semblant en les iglesies sirianes fortificades: a Kalaat-el-Hosn, a la capella de Castell-Blanc, a Tortosa, a Cesarea, a Sant Hilari de Xipre, etc. (1).

Per últim, quan l'arquitecte tenia l'intenció de bastir una iglesia fortificada, obria ben poques finestres y les feya molt estretes: a la Roca, per exemple, no hi ha més que una finestra a l'est, una altra a l'oest, y ha calgut obrir la volta pera portar una mica de claror dintre la nau.

(1) Cf. Rey: *L'architecture militaire des Croisés en Syrie*, p. 89, 90: làm. II, IV, VIII, IX, XX, XXII, XXIII, y de Vogüé: *Syrie centrale*, p. 59, làms. LXIX y següents.

ELS CLAUSTRES

El Rosselló ha conservat diversos claustres que presenten tots algun interès y alguns dels quals són notables.

El claustre de Sant Miquel de Cuixà avuy està completament fet malvé y les runes han sigut dispersades per tot el departament y fòra d'ell, fins a Espirà de la Gli y fins a Aniane (Hérault); diverses arcades han estat reconstruides en el pati d'un establiment de banys de Prada (làm. 19). Era un claustre sense volta, ab una teulada d'una pendent; les arcatures, més lleugeres de lo que ho són generalment les arcatures dels claustres de l'encontrada, eren sostingudes per columnetes senzilles, reforçades de tard en tard per pilans que impedien que les arcatures se desviessin al pes de la coberta (1). El claustre, quals galeries medien si fa no fa 4'60 metres de llargada, és de marbre roig de Vilafranca; els fusts són polits; en quant als abachs, a les dovelles y el mur baix de pedra que soporten les columnetes, se contentaren de picarlos. Em recordo d'haver trobat entre la runa un sòcol quadrat, una basa y un troç de fust, tot plegat d'una peça, que s'enganxaven al fust per medi d'un pern de ferro.

El claustre de Sant Genís les Fonts està ben desfigurat: la major part dels soports estan demolits o ofegats entre l'obra. Els archs són de mig punt; les columnes, una mica xates; y les bases, altes. Crech que'l claustre data del segle XIIè: alguns capitells són d'aspecte arcaich; altres semblen menys antichs. Les galeries debien estar abrigades per un senzill teulat. Durant el periode modern les han cobert

(1) Vegis en Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture*, al mot *Cloître*, t. III, p. 434, uns fragments de la planta y de l'alçat d'aquest claustre.

de voltes en forma de nansa, fetes de mahons de pla. Als quatre àngols, el compartiment comú a les dugues galeries adjacents té una volta d'arestes de la mateixa data y obrada de la mateixa manera que les precedents.

El claustre d'Elna (1), començat envers 1175, arruinat en gran part pels Creuats de 1285 (2), va ser reaixecat len-

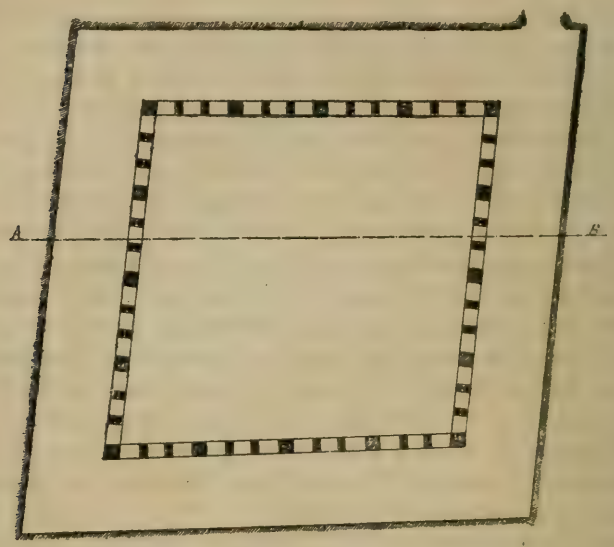

Fig. 26. — Planta del claustre d'Elna

tament en el segle que va seguir an aquest desastre. És un quadrilàtere irregular (fig. 26), tenint a cada costat quatre

(1) Vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 51 y següents.

(2) Invasió de Catalunya per Felip l'*Atrevit*. En la seva obra sobre les *Relations de la France avec le royaume de Majorque*, Lecoy de la Marche s'esforça a reduir l'importancia del desastre causat al claustre pels Creuats: sa opinió no correspon ni al text dels documents ni a l'estat de l'edifici. Pera no mourem del darrer argument, no crech que's puga explicar altrement que per una destrucció seguida de reconstrucció la barreja dels estils en les diverses galeries.

compartiments, sens comptar els dels àngols. Les galeries eren de dos pisos, seguint una costum que podria ben bé haver sigut importada d'Orient y que és usual a Espanya. El pis superior ha sigut derruit fa poch. Cada compartiment dóna al pati per tres obertures de mig punt (fig. 27), separades per uns grupos de dugues columnetes colocades l'una darrera l'altra y ornades ab fullatges, entrellaços, acanalats en espiral, escates, etc. Entre'ls compartiments hi han obrats uns pilans cúbichs. L'arch, qual secció és d'àngol dret, té un xich menys de gruix que'l mur; en resulta una arquivolta formada per un xanfrà que enquadra l'obertura y que's troba també en els claustres romànichs de Catalunya (1). Primitivament

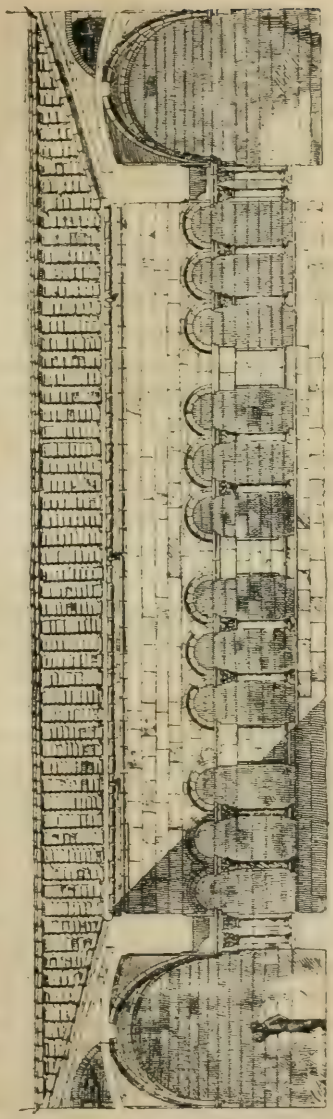

Fig. 27. — Claustre d'Elna. Secció per A B de la planta de la fig. 26

(1) Viollet-le-Duc dóna la planta y la secció d'un compartiment, en el volum més amunt citat, p. 435 y 436. — Vegis igualment el *Congrès archéologique de France*, XXXVª sessió, p. 178, y el *Bulletin monumental*, t. XXIII, p. 165. La planta donada en aquest derrer volum

el claustre devia ser de volta de mig canó; després de la destrucció, varen referlo començant per la galeria de l'oest, en la qual emplearen de nou els enderrochs utilisables y la cobriren ab una volta establerta sobre vigoroses creuades d'ogives. Aquestes ogives eren portades, de la banda oposada al pati, per uns culs-de-llantia. El sistema de voltes és el mateix en quant a la galeria del nord, que fou refeta immediatament després que la de l'oest, y en la qual els capitells daten de l'època de la reconstrucció. En la galeria de l'est les ogives ja no reposen sobre culs-de-llantia, sinó que s'enfonzen en lo macís dels murs; els capitells són del XIVèn segle. La galeria del sud sens dupte va ser respectada pels destructors; els restauradors no tingueren de tocar les arcades: se limitaren a llevar la volta y a reconstruirla en el mateix estil que la volta de l'est.

Els autors de la reconstrucció del claustre d'Elna respectaren el plan primitiu, l'ull de les obertures, la forma dels archs: llur obra no's distingeix de l'obra dels primers artistes no més que per la factura de les voltes y de les esculptures, el genre dels capitells, la forma dels estragals, y encara sovint és difícil d'evitar la confusió.

El claustre és de marbre blanch venat de blau, provinent dels encontorns de Ceret; els càlits reflexos d'aquests materials de luxo y llur perfecte estat de conservació, la multiplicitat dels soports, l'homogenitat y «l'admirable élégance» (1) del conjunt y l'infinida varietat de detalls (2), y, per fi, l'extremada riquesa de l'ornamentació, fan potser

(p. 170) és inexacta: les galeries no's topen formant àngol dret. Dech els dos dibuixos reproduits aquí a l'extrema amabilitat de M. Rapine, arquitecte dels Monuments històrichs.

(1) Mérimée: *Voyage dans le midi de la France*, p. 411.

(2) Vegis en Viollet-le-Duc *(op. cit.*, al mot *Colonnette*, t. III, p. 499) els dibuixos dels fusts de dugues columnetes.—Taylor va publicar diversos croquis bastant exactes.—Vegis també Revoil, *op. cit.*, t. III, làm. LXVI: el pilar representat en aquesta lamina és més hermós en realitat: l'ornamentació té menys relleu y cobreix millor els fondos sense deformar-los.—Es poden comparar els fusts de les columnetes d'Elna ab els fusts d'Autun, de Modena y d'Otricoli *(Bulletin monumental*, t. VII, p. 16, 26, 86 y 122).

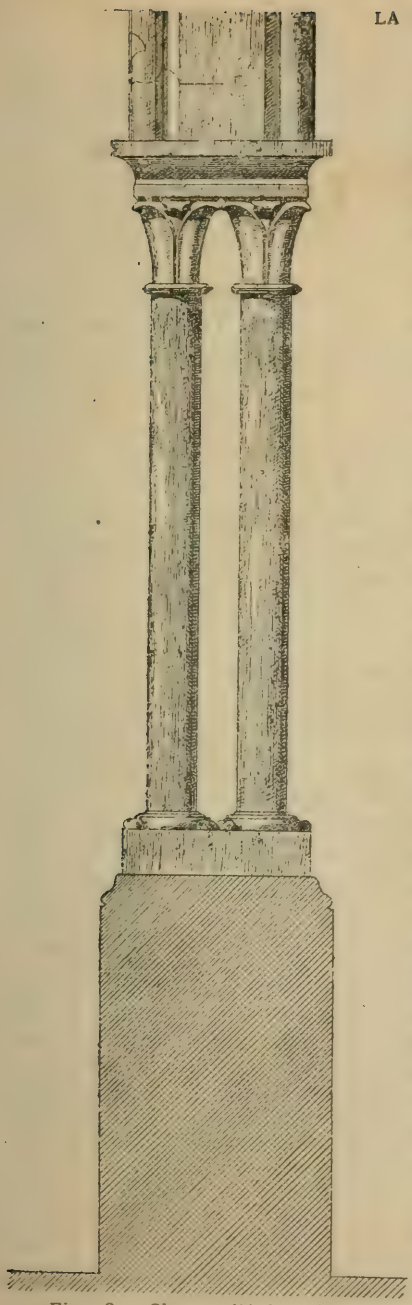

Fig. 28. — Claustre d'Arles del Tech

d'aquesta superba construcció'l més hermós claustre romànich de França.

El claustre d'Arles del Tech va ser aixecat per l'abat Ramon Desbach, entre'ls anys 1261 y 1303 (1). Lo mateix que'l claustre de Sant Miquel de Cuixà, està cobert ab teulada d'una pendent; però les columnetes són dobles (fig. 28) com a Elna. Es cert que són més esbeltes y que les volades no són reforçades per pilars; però també s'han inclinat, al menys d'un costat. La planta és un quadrilàtere irregular: les galeries, que tenen quatre metres de amplada, donen al pati per setze arcades al nord, quinze a l'oest, setze al sud y solament tretze a l'est. Les arcades són apuntades. Els archs són emmotllurats; llurs àngols interior y exterior tenen buidada una gorguera en qual fons ressurt un

(1) Bonnefoy: *Epigraphie roussillonnaise*, n.° 246.

tor nervat. Els capitells són senzills y tots reprodueixen el mateix model, que és molt graciós y que sembla tenir un origen francès. Els abachs són alts y comuns a abdugues columnetes bessones, lo mateix que a Elna. En cambi, a Elna cada columneta té'l seu socolet, mentres que a Arles cada acoblament de columnes no té sinó un sòcol.

En la galeria de l'est y prop de l'àngol nord, a la vora de la porta lateral de l'iglesia, hi ha l'entrada de la sala capitular. Es un troç d'arquitectura ben bonich pel país: la porta està flanquejada per dugues finestres ab menells y traceries. Aquesta entrada, lo mateix perxò que tot el claustre, sembla ser obra d'un arquitecte francès.

El claustre d'Arles del Tech (làm. 21) mereixeria ser més conegut. Pot, sens gaire deventatja, sostenir la comparació ab les construccions anàlogues més alabades. Si s'examina, per exemple, el claustre justament cèlebre del Mont Saint Michel (departament de la Manche), s'hi sent la rebusca de l'efecte en la tria dels materials, en la profusió de les esculptures, en la disposició de les columnetes. L'arquitecte del claustre d'Arles va arribar sens esforç, sens excés d'ornamentació, per la sola harmonia de les linies, a produir una obra d'una gracia y d'una elegancia infinides.

El claustre del Monastir del Camp (làm. 22) és de l'any 1307, segons ho mostra una inscripció (1). Aquí també la planta afecta la forma d'un quadrilàtere irregular. «On y compte vingt sept arcades portées sur des colonnettes simples» (2). Les galeries no tenen volta. Les obertures estàn esmortuides per un arch apuntat en el qual hi ha inscrit un trilòbol. El constructor va escotar el caire comprès entre l'extrados dels dos archs successius y la cornisa que reuneix les claus d'aquests archs. Les vuit columnetes més acostades als àngols són de planta poligonal; totes tenen capitells senzillament tallats, sense esculptures, abachs groixuts ab múltiples motlluretes sens fondaria,

(1) Id.; *op. cit.*, n.° 181.
(2) Id., *ibid.*

bases altes. Els soports colocats als àngols del pati són bastant curiosos: imagíninse dos pilans de secció rectangular reunintse gaire bé en àngol dret y quals àngols sortits s'han tots rebaixat.

El claustre del Monastir del Camp (1) és un ensaig desgraciat d'estil gòtich per un arquitecte que no'l comprenia: les obertures són massa grans; els soports, massa curts; els capitells són aixafats y sense vigor; per últim, y sobre tot, el traçat de les arcatures té unes pretencions que no justifiquen ni la pesadesa de les linies, ni la pobresa de l'ornamentació, ni la sequedat del perfil de les arcades grollerament escantonat.

El claustre del Carme de Perpinyà, aixecat de 1333 a 1342, va ser transportat al departament de l'Aude, a Villemartin, pel baró Alexandre Guiraud. Es de dimensions considerables: 35 metres per costat, dins d'obra; les galeries medeixen 3'90 metres d'amplada; les arcatures tenen 108 metres de llargada. Les columnetes són senzilles; els pilars dels àngols donen, en planta, un triàngol. L'alçada de les arcades desde sobre la barana és de 3'90 metres. L'arch és de mig punt y conté un arch apuntat trilobat (2).

El claustre dels Dominicans de Perpinyà (làm. 23) està format de varies parts de dates diferentes: algunes columnes disseminades çà y enllà són més robustes; els capitells són molt senzills y les bases molt altes; el perfil de l'astragal presenta una aresta. Aquests soports me semblen datar del segle XIIIè. En la galeria est, el compartiment ad-

(1) Pot veures, en la *France pittoresque*, de Taylor, una vista d'aquest claustre, menys fantasiosa de lo que ho són en general els dibuixos d'aquella obra.

(2) He pres totes aquestes indicacions d'una comunicació de M. de Bonnefoy al *Congrès archéologique*, XXXVª sessió, p. 216-217. Les noticies proporcionades pel baró Alexandre Guiraud difereixen un xich: «Le cloître tel que je l'ai rétabli, aprés trois ans de travaux de tout genre, forme un quadrilatère de 23 mètres de long sur 17 mètres de large. Tous les arceaux des plus longs côtés sont en marbre blanc, et ceux des autres côtés en marbre gris uni; ceux-ci sont au nombre de quarante-quatre, et les autres au nombre de vingt-deux.»

jacent a la galeria sud ha conservat dos grupos de columnetes aparellades, en les quals els capitells són aixatats, coberts d'una esculptura pomposa, poch fonda y marcada ab grosses costelles. Els abachs són plans; els dos abachs y els dos capitells, esculpturats en un sol bloch; la barana és poch alta; les arcades són apuntades y cap al mig de llur gruix un tor dibuixa un trilòbol d'un efecte bastant mesquí. Aquesta part, que ha conservat les voltes sobre creuades d'ogives de l'època, sembla remontarse al XIVèn segle o potser als començos del XVè. En el segle XVIè varen esser refetes les voltes de gran part dels compartiments. Les armes del bisbe Pere Coma (1568-1586) figuren en una clau de la galeria de l'oest; sabem, per altra banda, que aquest prelat pagà una part de les despeses, y ens ha arribat un compte de *cabasses* a ell entregades en Febrer de 1578 «per la obra de Preycadors», «per tira rajola a Predicadors» (1). Les voltes d'altres compartiments varen esser fetes en el segle XVIIè, y són aixafades. Totes aquestes voltes modernes són de mahons y sobre creuades d'ogives; el mahó de les ogives és de perfil ornamentat; els mahons dels triàngols de menussall són posats de pla (2), y en alguns punts són posats seguint el sistema anjoví, és a dir, que'ls junts són perpendiculars a l'ogiva. El claustre va rebre durant aquests treballs, sens dubte al segle XVIIè, una galeria superior formant un primer pis. En 1837 el cos d'enginyers militars va vendre un cert nombre d'arcatures (3). Les galeries mideixen de 4 a 4'25 metres d'amplada; cada una té vuit compartiments, exceptuant la galeria de l'oest, que no'n té sinó set.

(1) Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 49.

(2) A propòsit de les voltes fetes de mahó de pla, diu Rondelet: «Cette manière de construire les voutes... nous vient du département des Basses Pyrénées *(sic)*, ci-devant Roussillon, où elle est en usage depuis un temps immémorial» *(Traité de l'art de bâtir*, any XIII-1805, t. III, p. 362). No puch citar en el Rosselló voltes així construides sinó pel període modern.

(3) Se veuen restos del claustre de Sant Dominich al Mas Vesiàn, prop de Tolojes.

Del claustre de Vallbona no'n queda gaire altra cosa que un pilar d'àngol; aquest pilar soportava un arch en diagonal que rebia l'àngol entrat de la teulada de les dugues galeries. El claustre de Vallbona no tenia voltes; tenia una teulada d'una pendent qual vessant ha deixat algun rastre en l'un dels murs vehins. Aquest claustre no devia tenir més que dugues galeries: l'una, contigua a la fatxada nord de l'iglesia; l'altra, la galeria est, donava a la deliciosa vall que baixa envers Colliure y a la mar.

El claustre dels Dominicans de Colliure està cobert d'una teulada; els abachs groixuts y la manera d'esser traçats els fullatges de costelles que ornen els testos dels capitells recorden el claustre dels Dominicans de Perpinyà. L'astragal és rebaixat; els fusts són rodons o poligonals. Columnetes y archs són de marbre blanch. Tots els archs són ajustats segons el mateix traçat; cada un d'ells comprèn, a més dels carreus d'arrench comuns a dugues arcades, quatre dovelles. Se troba, donchs, un junt al cim de cada arch. De les galeries del claustre, una sola'n subsisteix: la que és adjacent a l'iglesia; les arcades en són tapiades y la galeria està transformada en taller de salar peix.

El claustre de Sant Martí de Canigó ha sigut estudiat pel meu amich Sr. Massó Torrents en un treball sobre aquest monastir (1). Aquest arqueòlech ha retrobat vint y un capitells, vuit fusts y tretze bases. Les columnes mideixen 1'60 metres d'alçada, y el Sr. Massó Torrents suposa que rebien directament la coberta, en altres termes, que no portaven arcades. L'aria del claustre és un quadrilàtere molt irregular, qual costat més llarch té 13'50 metres. Els capitells són ricament ornats; alguns abachs són cisellats ab cert art; la major part de bases tenen esculptures o grifos; alguns fusts són de secció poligonal. Aquest claustre, que remuntava al XII^èn^ segle y quals restes han

(1) Extret del *Bulletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, números 118-20 (Barcelona, 1888, 24 p.). Aquest interessant estudi va esser traduit en la *Revue des Pyrénées* de 1890, p. 873-891.

sigut dispersats, estava establert damunt del claustre primitiu. Aquest estava format per galeries d'arcades obertes al pati, que subsisteixen a Sant Martí (1).

El claustre de Cornellà de Conflent apenes mereix una menció. Consisteix en «une simple terrasse couverte par un appentis que soutiennent, de loin en loin, des piliers carrés, sans caractère» (2). Aquest claustre, que, segons crech, va esser esfondrat, no tenia ni'ls mèrits de l'antiguetat: se remontava aparentment a la segona meitat del segle XVIIIè (3).

¿És el reste d'un claustre lo que's veu a Espirà de la Gli, prop de la porta petita de l'iglesia? Una arcada geminada del XIVèn segle, amagada entre l'obra, està practicada a través del mur perpendicular an aquesta fatxada de la colegiata; l'arcada està presa en el montant de la porteta de l'iglesia, per una part, y per l'altra, l'obertura més alta y més ampla d'una altra porta, avuy tapiada. Hi ha tanta analogia entre aquesta construcció y l'entrada a les sales capitulars d'Arles, de Sant Dominich de Perpinyà y altres, que un està inclinat a atribuir an aquests fragments la mateixa destinació: devia esser la porta y la finestra del capítol y no fatxada de claustre donant al pati. Hauria sigut tant anormal com contrari a la costum de sempre obrir la porta lateral de l'iglesia a la part de fòra de les galeries del claustre. El claustre s'extenia endavant dels archs de que'ns ocupem: pot seguirse, en la fatxada de la colegiata y tot el llarch del mur mateix en el qual hi han aquests archs, la linia dels modillons de pedra d'ont arrencava sa teulada d'una pendent.

Convé recordar aquí lo que hem dit (pàg. 25) sobre les arcades de Serrabona.

Algunes iglesies parroquials tenien també un claustre o, més exactament, un *campo santo*. La destinació princi-

(1) *Op. cit.*, p. 23. El traductor va ometre aquest passatge.

(2) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 283.

(3) Una assamblea dels habitants va tenir lloch el 19 d'Abril de 1778 «aux cloîtres nouveaux» (Arxiu dels Pireneus Orientals, C. 1067).

pal d'aquestes construccions era de rebre les despulles dels parroquians. Les estudiaré més endavant en el capítol reservat a les sepultures.

EDÍCOLS DIVERSOS

Comprench en un capítol únich els monuments destinats a objectes molt diversos, que no tenen una importancia suficient pera consagrar a cada un un capítol especial.

Se conserven encara alguns raros exemples de *conjuradors*. Són uns edícols quadrats, oberts a quátre vents y colocats aprop de les iglesies. El capellà hi pujava pera conjurar el mal temps (1). El conjurador de Conat està enrunat; el de Serrallonga no data de gaires anys. El meu colega M. Desplanque, qual estada massa curta a Perpinyà ha sigut tant fructuosa pera l'historia de la provincia, va senyalar la construcció d'un conjurador a Tohir en 1616 (2).

Se troben encara, al llarch de les carreteres, un cert nombre d'oratoris tancats no més de tres costats: la cara que dóna a la carretera algunes vegades està protegida per un porxo y tancada per una senzilla reixa montada sobre

(1) El 13 d'Octubre de 1566, la Bassa haventse desbordat y tirat a terra algunes cases, dèu o dotze capellans anaren en processó cap al lloch de l'inundació «pera conjurar lo temps» (Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 236). Recordo haver vist, en un registre de la Biblioteca de Perpinyà, un ordre privant als rectors d'ausentarse durant un período de l'any, de Maig a Setembre, si no m'equivoco, a fi de que estiguin presents, en cas de tempestat, pera conjurar el temps. El sagramentari d'Elna imprès per Rosembach a Barcelona, en 1509, conté algunes fórmules de la *Benedictio contra tempestatem*.

(2). *L'enseignement élémentaire en Roussillon*, p. 71, nota 4.

un pany de paret en el qual hi ha obert la porta. Aquests oratoris no són generalment orientats: el cap, que és quadrat, ocupa'l costat oposat al camí. No crech que existeixi en el departament ni un oratori d'aquesta classe que remonti a l'Edat Mitjana, exceptuant potser una capella que's troba prop de Tohir, entre aquesta població y Perpinyà. Aquesta capella, que sembla datar del xvèn segle, si'l meu record és exacte, potser havia sigut primer un oratori (1).

Més freqüentment se troba a la vora dels corriols y dels camins antichs uns edícols sense caràcter que consisteixen en un macís d'obra y ninxo contenint una imatge de devoció. No hi ha res que permeti determinar l'edat d'aquests monuments arcaichs, alguns dels quals, desde fa bastants segles, presenten llur Mare de Déu a la veneració dels vianants.

Les creus de barri y de cementiri no són tant nombroses com se podria creure. La creu d'Illa és coneguda: Taylor la va donar en un dibuix bastant dolent. Aquesta creu, per la refecció de la qual féu una liberalitat un tal Pere Torada en 1447 (2), reprodueix els motius de les creus processonals del país, ab llurs ganxos y llurs principals ornaments, tant com és possible reproduir en una pedra molt dura'ls ornaments d'orfebreria.

La bonica creu del cementir d'Ur (fig. 29) me sembla força més ben compresa: la creu és de ferro forjat, posada en un sòcol de pedra de bon dibuix. Aquesta creu y la precedent pertanyen gaire bé a la mateixa època.

Per últim, senyalaré, traientho de M. de Bonnefoy, dugues creus de ferro del segle xvièe: l'una, de 1590, aprop d'Arles del Tech (3); l'altra, de 1592, al cementir de Camelàs (4).

(1) M. Desplanque senyala, igualment aprop de Tohir, un altre oratori anàlech. Aquestes dugues capelles, y una tercera avuy arruinada, han sigut retocades, si no reconstruides, envers 1415 (*Inventaire sommaire des archives de Thuir*, introducció, p. xxv).

(2) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 314.

(3) Id. *Op. cit.*, n.º 259.

(4) Id. *Op. cit.*, n.º 173.

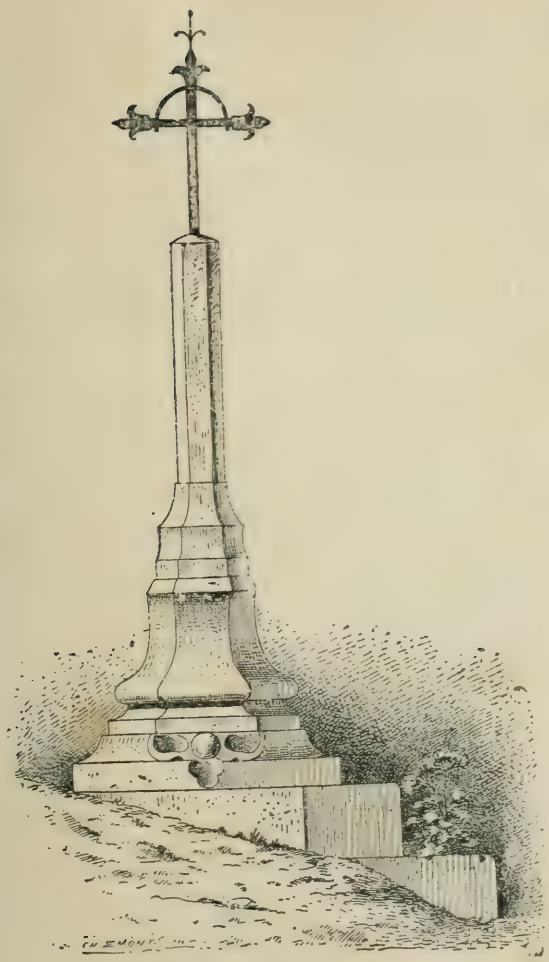

Fig. 29.—Creu en el cementiri d'Ur

SEGONA PART

L'ORNAMENTACIÓ

CONSIDERACIONS GENERALS

Ja he tingut ocasió de fer constar que'ls rossellonesos d'altres temps eren més aviat artistes que constructors; eren més hàbils en ornar un edifici que no pas en assegurarne l'estabilitat.

Se pot formular tot seguit una observació sobre'ls procediments de decoració empleats per aquests antichs mestres, y és que tenien un estil civil y un estil religiós, qual distinció era més sensible que no pas en les provincies del nord de França: les portes de mig punt, ab brancals senzills y ab enormes dovelles, pertanyien a l'arquitectura civil; lo mateix succeeix sobre certs tipos de capitells y de soports: vull parlar d'aquelles columnetes de pedra dura o bé de marbre extremadament primes que semblen de ferro colat (1) y que alguns constructors les han agrupat a manats tant graciosos com quan estan isolades, però menys

(1) El fust de les columnetes de la *Deputació* de Perpinyà, prop de la Casa de la Ciutat, té 2'20 de llarg y un diàmetre inferior 0'07.

trencadiços (1). No'm toca an aquí descriure les varietats de capitells civils; però n'hi ha una, molt freqüent en el xv^èn^ segle en tots els països catalans, del qual haig de dir alguns mots (2): és un capitell bastant acampanat, qual part inferior porta, cap a mitja alçada, un rengle de ganxos de forma especial, formant una corona continua, quasi tant ample com l'eflorescencia superior; l'abach, molt alt y quadrat, està ornat, en el xanfrà, de florons de relleu plà y lleugerament concavos. Excepcionalment se troba aquest capitell civil en els monuments religiosos, com en algunes columnetes del claustre d'Arles (3).

L'art rossellonès se distingeix per la persistencia de certs motius, que li donen un aspecte arcaich y fa semblar que algunes obres siguen molt més antigues de lo que realment són: els cordatges, els entrellaçats varen estar en ús en plena època gòtica; els imatgers del país continuaren, al menys fins al fort del segle xiv^è^, obrant capitells historiats, esculpturant monstres y quimeres; les varen seguir conservant, durant tota l'Edat Mitjana y el període modern, perfils d'una extrema senzillesa (4). La conseqüencia d'aquest fet és que és molt fàcil equivocarse sobre l'edat dels monuments rossellonesos, sobre tot si un hom se guia en les regles, per tot arreu un xich facticies, de l'arqueologia clàssica. Existeix a la porta de Marcevol un cordó compost d'una faixa y d'un bisell a qual juncció hi corra un inglet: un arqueòlech de poch alcanç consulta Cau-

(1) Per exemple, en el pati de casa Julià, a Perpinyà: en els baixos d'una casa ont està instalat ara el despaig del servey hidràulich, prop de la Ral, en la mateixa ciutat. Poden veures finestres civils en l'abadia d'Arles, al monastir del Camp, al castell de Castellnou, ont han sigut dutes, sinó m'erro, desde un convent d'Illa, etc. Aquest estil civil se retrova, sense diferencies apreciables, a Catalunya.

(2) Se trobaràn exemples d'aquest tipo en el Museu de Perpinyà.

(3) Sembla que l'empleu d'aquests capitells ha sigut freqüent en els claustres de Catalunya, sobre tot a Barcelona (Vegis Piferrer y Pi Margall: *Cataluña*, t. I, p. 174, 226, etc.). S'en troben exemples en el claustre de Ripoll.

(4) Vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 29.

mont y en conclou que aquest perfil és característich del segle XIIè; donchs jo he trobat aquest mateix perfil, exactament reproduit en una porta datada de Rigardà, la qual ès de 1648 (1). Una vegada vaig sometre a un arqueòlech molt distingit la fotografia d'un pilar del claustre d'Elna (2): aquest erudit va estimar que l'esculptura era tot lo més tard del XIèn segle; donchs se continua en l'altra cara del pilar y cobreix els modillons destinats a rebre les ogives: data, donchs, de la refecció del claustre, és a dir, tot lo més aviat de la fi del segle XIIIè.

L'APARELL

Els elements de la decoració podien ferse en el tall y la disposició dels materials, feta abstracció de llur relleu, en el color d'aquests materials, y per últim en el relleu que se'ls podia donar per medi de motllures y d'esculptures.

L'aparell era, en general, tant pobre que, per poch que'ls carreus fossin ben picats, ja donaven a la construcció un aire de riquesa. Perxò no empleaven l'aparell cuidat sinó ab l'intenció de decorar els paraments, més que no pas pera consolidar les obres; la prova està en que'l trobem usat quasi sempre en l'absis sola, que és, al mateix temps que la part noble de l'edifici, aquella qual estabilitat està més facilment assegurada.

(1) M. Desplanque ha marcat la construcció d'aquesta iglesia de Rigardà en el segle XVIIé (*L'enseignement élémentaire en Roussillon*, p. 26, nota), y mossèn Torreilles va publicar una serie de curiosos articles que resumeix en una memoria de l'època sobre aquesta construcció (*La Croix de Perpignan*, any 1896).

(2) Aquesta fotografia reprodueix la cara oest del penúltim pilar a l'oest en la galeria nord; l'esculptura representa tres cavallers.

És essencial afegir que la regularitat y el luxo de l'aparell no s'acosten sinó molt rares vegades a lo que ara exigim als constructors moderns; els rossellonesos comptaven més sobre la riquesa dels materials que no pas sobre l'habilitat dels operaris. Baix aquest punt de vista, llurs obres denoten una negligencia, anava a dir una poca traça, de la qual dificilment pot fersen idea. La primera vegada que vaig veure una porta de marbre en el país, vaig creure que havia sigut feta de runa aprofitada: tant desiguals n'eren els carreus. Més tard he pogut constatar que aquesta irregularitat era freqüent, y consigno aquí l'observació pera evitar als arqueòlechs estrangers a la provincia un error en el qual cauen facilment.

En la construcció de les iglesies del Rosselló s'ha adoptat quasi invariablement l'aparell mitjà. No obstant, dech senyalar en el timpà d'algunes arcatures de l'absis d'Elna l'existencia del aparell menut reticulat: és una reminiscencia dels procediments romans (1).

L'idea de juxtaposar els materials de diferents colors era tant natural que fins se troba aquest artifici en les escoles més remotes (2). Durant el periode romànich se'n tantejaren alguns ensajos en el Rosselló: en el cloquer d'Elna una linia de pedres negres enquadra'l dovellatge d'algunes obertures; lo mateix succeeix en la finestra de les absis de Cabestany y de Vilallonga de la Salanca, ab

(1) El pinyó de la fatxada a la capella de Santa Elena, prop de Sant Pere de Rodes, ofereix un aparell semblant, format de petits carreus cúbichs de terra cuita de o'oö metres de costat.

(2) Viollet-le-Duc senyala l'empleu de dovelles de colors diferents en la construcció d'archs a Borgonya, a Auvernya, en el Migdia. He constatat aquest mateix ús a Normandia, en la disposició de les filades del Châtelet al Mont-Saint-Michel, en la creuada d'ogives del creuer de la catedral de Lisieux; a Bretanya, en la part romànica del castell de Vitré, etc. Ja és sabut que l'aparell de dos colors està molt en ús en algunes provincies d'Italia (vegis Quicherat, *Mélanges, Archéologie du moyen âge*, p. 446). Cf. el dibuix del campanar de Puissalicon, en Revoil *Architecture romane dans le midi*, v. II, làm. XXXIX. En el ple de les voltes de Westminster hi han disposats regularment uns rengles de dovelles de color de burell.

la diferencia de que a Vilallonga les pedres són d'arenisca roja (1). Durant l'època gòtica, aquest gènero de decoració policroma va esser aplicada sistemàticament a certes portes (2): cito més avall y descrich somerament les portes de marbre roig y blanch del claustre d'Elna y de la capella del castell dels reys de Mallorca a Perpinyà. Però'l monument en el qual aquest procediment va esser empleat en més gran escala és la colegiata d'Espirà de la Gli: un revestiment de marbre blanch y negre cobreix a l'exterior les parets de quasi tot lo que no era amagat per les construccions claustrals (3).

ORNAMENTACIÓ EN RELLEU

Aquestes tentatives de decoració policroma may varen extendres sinó a un curt nombre d'edificis, y poden esser considerats com excepcions (4). El medi més generalment posat en execució consistia en obrar jochs d'ombra y de llum servintse de combinacions de relleus: ressalts, motllures, esculptures.

Me sembla que les motllures propriament dites són més rares en el Roselló que en la major part de les demés provincies franceses: m'en vaig donar compte realment, un dia, per la veritable sorpresa que vaig sentir enfront de

(1) Vegis més endavant lo que's diu de la porta de l'iglesia conventual de Marcevol.

(2) També's troba alternades les filades de dos colors en algunes portes civils, sobre tot, a Perpinyà, en la casa de l'advocat Sr. Julià.

(3) Les dovelles de la porteta de la mateixa iglesia són blanques y negres.

(4) Els arquitectes moderns han fet entrar bastant sovint en l'ornamentació dels edificis rossellonesos unes rajoles esmaltades: no penso que la provincia posseeixi res d'això per l'Edat Mitjana.

l'absis de Calmelles, qual basadura estava relligada a lo restant de la construcció per tres linies de bocells y de faixes. Una de les raons d'aquesta diferencia és, sense dubte, que'ls troços cuidats dels edificis rossellonesos eren molt sovint fets de materials durs y trencadiços, que s'escantonen facilment ab el tallant, però que no's poden enfondir gaire sense perill de que's trenquin. A les motllures rodones, que exigeixen pera produir efecte un important relleu, els artistes preferien ressalts quadrats, ornaments d'arestes vives més susceptibles de produir efectes de llum. Qualsevol que hagi fotografiat ornaments d'aquest gènero ha pogut remarcar lo facilment que prenen, perquè una cara està fortament il·luminada mentres que l'altra està a l'ombra.

Cal reconeixer que l'aspecte seria sech y monòton si's procedís constantment per plans, sense modelat, sense corbes: els nostres vells artistes comprengueren aquest inconvenient y ordinariament l'evitaren. És perxò que a les portes van introduirhi'ls fusts rodons de les columnes y aquells enormes tors de secció circular, que són una particularitat de l'escola catalana, estries buidades en semicèrcol, algunes gorgueres, etc. Però no és menys cert que tenien predilecció pels ornaments en els quals l'ombra y la llum topen ab violencia: les faixes, els bitllets, les motllures planes, amples y de poca lleva y les arcatures dites lombardes; les dents de serra que solen acompanyar les arcatures lombardes. Els àngols sortints d'aquestes dents de serra són projectats horitzontalment sense passar de la cara de la paret; aquest ornament s'obté per la juxtaposició de pedretes o de rajols posats en àngol. Quan empleen una gorguera o un bisell, els mestres d'obra de la provincia quasi may deixen de subratllarla ab un inglet.

Els ornamentistes romànichs devien tenir a la vista ruïnes de l'antiguetat. Un dels fets curiosos de l'arqueologia rossellonesa és aquesta extremada raresa, o, millor dit, aquesta carencia absoluta de monuments de l'antiguetat en un país que va estar en poder dels romans per l'espay de més de cinch segles. Segurament, en els segles XIe y XIIe,

subsistien en la plana algunes *vil·las* avuy desaparegudes, alguns temples que ara estàn amagats sota'ls vinyars; aquests edificis restaven com models pera imitar y perpetuaven les tradicions de l'art romà. Així s'explica, sense necessitat de recórrer a l'influencia provençal, l'introducció de certs motius molt antics en l'ornamentació rossellonesa.

La porta de Sant Joan el Vell (làm. 12) presenta uns montants estriats que tenen alguna semblança ab les pilastres de l'antiguetat, y algú hi ha hagut que no ha deixat de servirse d'aquest argument pera atribuir a la porta una edat fabulosa. Donchs uns montants estriats anàlecs sostenen la llinda de la porta en les iglesies de Marcevol, que és d'envers 1140, y de Sant Pere de Riuferrer, que va esser consagrada en 1159; també trobo estries en la cara interna del gruix de l'arch y en l'enquadrament de l'hermosa porta d'Espirà de la Gli (làm. 9), que data de la fi del XIIèn segle o del començ del XIIIè, y a la porta de Pollestres, que encara sembla més recent (1).

Un altre motiu de decoració que'ls rossellonesos havien emmanllevat a l'art ornamental antich és la fulla de llorer: uns rengles de fulles de llorer posats de costat estàn figurats en l'arquivolta de Brollà (làm. 8), de Serrabona y potser de Llo, per últim en la gorguera que enquadra'l timpà de les portes de Cornellà de Conflent (làm. 10), d'Eus y de la porta petita de Vilafranca.

L'examen meticulós de l'art decoratiu rossellonès no deixa de tenir interès pera la solució d'un problema recentment agitat entre'ls arqueòlechs: me refereixo a l'art visigòtich, els seus caràcters, la seva influencia. Si aquests caràcters y aquesta influencia s'ha de marcar en alguna

(1) No insisteixo sobre'l fet de que'ls fusts estriats hagin estat en ús durant l'època gòtica, com en el pòrtich nord de la catedral de Chartres, en les magnífiques columnes pariones de l'absis de Bayeux, etc. Vegis, en l'obra que'l Sr. Francisco Monsalvatge acaba de publicar sobre la *Geografía històrica del condado de Besalú*, la vista de la porta de l'iglesia de Sant Joan les Fonts. També's troben fusts estriats en la portada de Canovelles, en el Vallès.

part de França, ha d'esser ben bé en aquesta provincia ont els visigots estigueren llarg temps, en aquesta acròpolis d'Elna, ont hi tingueren un bisbat. Donchs ja poden interrogarse als monuments del Rosselló: ni un sol manifesta un art particular visigòtich. L'únich troç que's podria ab certa versemblança—no dich pas ab certesa—atribuir a l'època visigòtica és un fragment de llindar de porta depositat en el Museu de Perpinyà: representa un geni pagà, un àliga y uns entrellaços perlats de rich efecte. Encara cal observar que l'àliga ha subsistit en l'iconografia de l'Edat Mitjana: se troben àligues d'estil tot a l'antiga en alguns capitells del portal de Santa Marta a Tarascó (Provença). De la mateixa manera'l tipo dels genis pagans va durar molt temps (1). Siga la que siga sa data, si alguna influencia d'art barbre se barreja a l'art clàssich en aquest llindar, res autorisa a assegurar que aquest art barbre és visigòtich y que no és franch o borgòndich. D'una manera general, la freqüencia de cables perlats, d'entrellaços y d'altres ornaments barbres prové, sense dubte, de que les tradicions han persistit més temps en aquest país del Rosselló, que estava quasi tancat a l'acció de l'art decoratiu francès.

Entre les esculptures de la regió en les quals hi figuren aquests motius de decoració arcaichs, una de les més interessants és, sense contradicció, el marbre palimsest fixat a la fatxada de l'iglesia del cementir, a Pezillà de la Ribera, en el qual vaig trobar la meva primera inscripció romana (2). És una llosa de marbre de 1'05 metres d'alta per

(1) Leblant: *Sarcophages chrétiens de la Gaule,* Introducció, pàgina IV.

(2) Veginse les meves *Notes sur deux inscriptions romaines,* y Sacaze, *Inscriptions antiques des Pyrénées,* p. 34. — Se'm permetrà que'm planyi de que, en les indicacions bibliogràfiques relatives an aquest marbre, J. Sacaze hagi omès una nota que no obstant coneixia y que la Societat agrícola dels Pireneus Orientals havia publicat en els diaris de Perpinyà, precisament per pendre data d'aquesta troballa. Se podria creure, llegint l'article de Sacaze, que, al revés, soch jo que m'he aprofitat del seu descobriment.

1'19 de llarga y alguns centímetres de gruix: porta magníficament gravada—la ratlla superior medeix poch més de 0'20 d'alçada—els caràcters següents:

HICI FIL
XV CO
[Part]hici fil[io]
[tribunicia potestate] XV co[nsul].

Si s'admet la lliçó que jo proposo, aquest marbre deuria remontarse a l'any 131 o 132 de la nostra era. Donchs, envers al segle XIe sense dubte, un artista torna a aprofitar aquesta llosa pera cisellarhi en relleu pla una especie de chrisma, una creu de quals braços pengen l'*alpha* y l'*omega,* com, per exemple, en la creu del baptisteri de Pontien publicada pel P. Martigny (1). La creu de marbre de Pezillà està voltada y enquadrada de motius de quatre fulles, de cordatges y d'altres ornaments d'un gust bastant barbre.

ESCULPTURA ORNAMENTAL Y ESTATUARIA

Els tallistes d'imatges rossellonesos varen treure partit dels motius que són de totes les escoles: fullatges y flors, animals reals y fantàstichs, personatges.

(1) Cattaneo, en el seu llibre *L'architecture en Italie,* ha publicat unes creus en les quals també s'hi troba aquesta particularitat. Vegis, sobre tot, la p. 53 de la traducció francesa.

La flora ornamental romànica és quasi tota d'imaginació; els esculptors gòtichs, al contrari, es guiaven més en l'imitació de la naturalesa; aixís és que alguns fusts y alguns abachs sortits de llurs mans estàn entapiçats de fulles de figuera, de pàmpols, etc. En l'escola rossellonesa, quan se tracta d'obtenir un relleu molt baix destinat a decorar una superficie llisa, la flora gòtica és generalment inferior a la flora romànica: els fullatges regulars d'aquesta última, els seus florons circulars y els seus quadrifolis geomètrichs cobreixen la pedra, y per llur mateixa multiplicitat produeixen més efecte. En la galeria oest del claustre d'Elna s'en poden veure superbs exemples (1). Com ja veurem, el cas és tot diferent quan la fulla ha de separarse de la superficie que adorna y concòrrer a dibuixar el gàlib d'un capitell. Aquests fullatges romànichs són un xich sechs, ab plans rectilinis, formant sobre cada fulla com una mena de canaló ab arestes molt vives; són tractats en aquell «style serré, plat, en façon de gravure» (2), que és costum atribuir a una influencia oriental y que sembla provenir, aixís com el perfil de les motllures rosselloneses, de la naturalesa dels materials y de l'inexperiencia dels artistes (3).

Els imatgers romànichs solien encertar els monstres de llurs capitells: en la pica d'aigua beneita de Sant Andreu de Sureda, al claustre de Sant Miquel de Cuixà, a les portes de Brollà, Vilafranca, etc., alguns monstres són vigorosos, ben musclats y convenientment colocats. Desgraciadament, no pot dirse lo mateix en quant als personatges.

Del començament del XI^èn^ segle tenim esculptures

(1) Révoil: *Architecture romane dans le midi de la France,* v. III, làm. LXVI. Aquest dóna als ornaments més relleu del que tenen en realitat, lo que'ls hi fa perdre'l caràcter.

(2) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture,* v. VIII, p. 204.

(3) La pica d'aigua beneita de Sant Andreu de Sureda està coberta d'esculptures de la mateixa factura, però quals motius són barbres (vegis més endavant, a la tercera part, el capítol destinat a beneiteres).

datades en el llindar de la porta de Sant Genís (làm. 1), que és de 1020–1021, com ho prova l'inscripció:

ANNO VIDESIMO QUARTO REENNANTE ROTBERTO REGE, WILIELMUS GRATIA DEI ABA

ISTA OPERA FIERI JUSSIT IN ONORE SANCTI GENESII CENOBII QUE VOCANT FONTANAS (1).

Aquest llindar medeix 2'20 metres de llargada; és sensiblement més alt a la dreta; representa un Déu de magestat entre una aureola sostinguda per dos àngels, y al costat, sota d'uns archs de ferradura, sis personatges. Sembla que l'esculptor hagi emmanllevat l'idea general d'aquesta disposició a uns iboris, y potser millor a unes caixetes-reliquiaris (2). El relleu és pla y el dibuix molt defectuós: l'esculptor havia proporcionat les diverses parts del còs segons les dificultats dels detalls que tenia de tractar, y d'això en va resultar una serie de ninotets ab uns caps enormes y unes mans desmesurades.

Poden posarse, per son arcaisme, al costat d'aquestes produccions de l'estatuaria rossellonesa en els seus principis, les dugues efigies d'apòstols que ornen els brancals de la porta exterior a Sant Miquel de Cuixà. Aquestes efigies són d'una factura tant primitiva en l'anatomia dels còssos, en el dibuix y en el modelat dels drapatges, que

(1) Caumont va donar un dibuix bastant dolent d'aquest baix relleu, en sa *Architecture religieuse*, 5.ª edició, p. 373. Aquest dibuix me sembla tret, no del natural, sinó d'una litografia del *Bulletin de la Société agricole des Pyrénées Orientales*, v. VIII. — Bonnefoy va publicar aquesta inscripció en el número 222 de la seva *Épigraphie roussillonnaise;* dom Martene havia donat una mala lectura en son *Voyage littéraire*, v. II, p. 61. Jo he copiat el text d'en Bonnefoy.

(2) Vegis, per exemple, la caixeta dibuixada per Viollet-le-Duc en son *Dictionnaire du mobilier*, article *Reliquaire*, fig. 1. Aquest reliquiari deu pertanyer a un tipo bastant antich: no és ella mateixa d'una època molt reculada, seguint a M. Molinier, *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie, Ivoires*, p. 165.

transporten l'esperit al segle XIè, a l'època de l'abat Oliva (1009-1047), qui tant féu pel monastir. No és tant la conclusió d'un rahonament com l'efecte d'una d'aquelles impressions que tants erros fan cometre en arqueologia: si's mira de més aprop, se veu que'ls ornaments estan més

Figs. 30 y 31. — Estatues dels brancals de la porta exterior a Sant Miquel de Cuixà

ben tractats que no pas els personatges. El Sr. Massó Torrents va més enllà: per comparacions y per mides preses, creu que'ls dos troços en qüestió (aislats avuy y que no aguanten cap arch) devien pertànyer a la bella porta del palau abacial (que careix de brancals de l'època), la qual és versemblantment del segle XIIè y encara avançat. Siga lo que's vulga, és lo cert que'l xanfrà que enquadra

aquests apòstols porta unes fulles de llorer ab sos grans, no en branca, sinó com en les arquivoltes ont he senyalat aquest motiu d'ornamentació, posades una al costat de l'altra. En les figures l'esculptor recorregué al filabarquí pera acusar les nines, els àngols dels ulls, les comissures dels llavis, els forats del nas, y per tot arreu pera marcar un buid profon. Se va recòrrer al mateix procediment pels capitells del pronaos de Serrabona: les figures d'aquests capitells tenen tres cops de broca a cada ull, dos al nas, un a la boca.

En resum, la figura humana està tractada sense trassa durant el periode anterior al segle XIIIe: el relleu és baix y mal distribuit, els drapatges són interpretats ab uns tochs indicant el seg dels plecs més que no pas per medi del modelat; no cal afegir que aquestes obres informes pequen per l'entercament y per la sequetat.

Sembla que pels volts de 1200 va produirse un moviment de renaixença en la provincia: els esculptors renunciaren a les fórmules d'un art de pura convenció, y s'interessaren a mirar la naturalesa; al mateix temps que imitaven la flora local, s'ensajaren a reproduir el còs humà segons models. El claustre d'Elna posseeix dugues tombes (1) firmades per R. de Bianya y executades pera per-

(1) Fa alguns anys, un savi alemany, M. Vögel, va pretendre que les portades meridionals del tipo de Sant Trofim d'Arles y de Sant Gil havien inspirat les portades del Nord, com la de Chartres. Se li va fer observar que abans de sostenir aquesta tesis calia conèixer la data de les unes y de les altres portades. Ab aquesta ocasió s'entaulà una controversia del més gran interès sobre la qüestió de saver fins a quin punt l'esculptura meridional de França estava en retraç respecte a la del Nord. El claustre d'Elna, ab les seves lloses tombals datades, dóna sobre aquest punt uns elements d'apreciació importants. Perxò que, si estich ben informat, aviat se parlarà en aquesta discussió de les obres de R. de Bianya: si no ho tinch mal entès, la data d'aquestes obres serà contestada y fins l'existencia mateixa de R. de Bianya. La data és certa per lo que toca a la llosa sepulcral provinent de l'Eula: el personatge havia mort en 1203, segons mostra l'epitafi, y la pedra és tot lo més aviat d'aquella època. En quant a l'estatua de bisbe, la data resulta, primer, de la comparació ab l'es-

sonatges morts en 1202 o 1203 (1). Aquestes dugues pedres, de valor ben diferent, potser a causa de la desigual duresa dels materials, són versemblantment retrats; al menys són tallades a imitació d'aquell tipo que's troba freqüentment pels carrers de Çaragoça o en les montanyes de Catalunya y del Rosselló: cap quadrat sobre espatlles amples, nas dret y curt en el sentit de l'alçada, ulls acostats, barba curta y poblada; les vestidures són de plegets fins y apretats. L'estatua sepulcral de Guillem Gaucelm († 1211), a Arles del Tech (làm. 46), està concebuda en el mateix genre. De bona gana classificaria entre aquestes obres les quatre estatues colocades en els matxons de la porta de Sant Joan el Vell (làms. 13 y 24), y el Crist benehint que ornava aquesta mateixa porta y que avuy dia està encastat en el campanar, damunt de la teulada (fig. 32): de les quatre estatues, Sant

tatua precedent; en segon lloch dels arguments històrichs evidenciats per Alart en el v. XIX del *Bulletin de la Société Agricole... des Pyrénées-Orientales*, pp. 205-206. L'existencia de Ramon de Bianya és quasi innegable: les dugues firmes conegudes d'aquest artista, que estàn precisament en les tombes d'Elna, són fosques, si's considera cada una aisladament; però'l nom ressurt ben clarament posant de costat l'una y l'altra firma. Aquest nom se troba algunes vegades en la regió: un «R. de Biaya», de Camprodon, figura en una acta del 23 d'Agost de 1273 (Arxiu dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 4, f. 37). Considero cosa sapiguda que la vall de Bianya se troba entre la vall alta del Ter y la plana d'Olot, y és tota atravessada de llarch a llarch per l'antiquissim camí (anomenat *camí de Conflent*) que va de Camprodon a Olot pel Capçacosta.

(1) Poden compararse útilment aquestes efigies sepulcrals ab els baixos relleus historiats que decoren els capitells de la galeria sud, que són del XII^èn^ segle.—En un d'aquests baixos relleus jo hi vaig veure, després del coronel Puiggarí, el *Domine, quo vadis;* s'ha pretengut que aquesta escena no havia sigut tractada sinó desde fa poch temps: se'm permetrà de recordar que en l'iglesia de Sant Pere de Saumur ne tenia abans una representació (Celestí Port, *Dictionnaire de Maine-et-Loire*, al mot *Saumur*), y que al menys, desde'l segle XVI^è^, una de les galeries del claustre de Sant Joan duya'l nom de *Domine, quo vadis*. En 1565 va esser fundat un servici que devia esser celebrat en la tomba de Margarida Mescarós, «qui és en la crausta de *Domine, quo vadis*, denant St Johacim y Sta Anna, toca lo campanar» (Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 236).

Joan y Sant Pere, més esbeltes y d'una execució més cuidada, són realment de bell estil. En quant al Crist benehint, crech que constitueix, malgrat ses imperfeccions y a pesar

Fig. 32.—Crist benehint, procedent de la porta de Sant Joan lo Vell avuy en el campanar de la mateixa iglesia

d'un tradicionalisme encara massa aparent, el troç més hermós de l'estatuaria romànica del Rosselló.

Un dels caràcters distintius d'aquesta segona època de l'art estatuari és la disposició geomètrica d'alguns plechs

inferiors de la vestidura, que recorda'ls drapatges de les estatues gregues eginètiques. Els personatges pequen encara massa sovint pel dibuix; així, per exemple, a Espirà de la Gli, el bisbe benehint del capitell col·locat entre les dugues absis té una mà fenomenal; en l'un dels capitells que ornen la porta de la mateixa iglesia una escena està tractada a despit de tota proporció. Però aquests exemples mateixos testifiquen que'ls còssos prenen veritat y vida. Si'l grupo de la Verge ab el Jesuset del timpà de Cornellà de Conflent és més hieràtic, l'actitut dels àngels que aguanten l'aureola està ben trobada y el conjunt de la composició omple feliçment la superficie que ha de decorar. S'ha de fer constar, no obstant, que en aquest cas particular aquestes qualitats potser no han d'esser atribuides a l'esculptor: l'execució és tímida, les figures són planes malgrat el gruix del relleu: aquella Verge podria ben esser reproducció mediocra d'una bona miniatura o d'una tauleta d'ibori.

El XIVèn segle ha deixat en el claustre d'Elna y en el retaule de Cornellà de Conflent escenes molt hermoses, en les quals la puresa del dibuix, el vigor y el moviment dels còssos, l'amplor y la gracia dels drapatges són igualment notables. L'estatua de Sant Mateu, en l'àngol sud-est del claustre d'Elna, el Devallament de Jesucrist als Llims, la Deposició al Sepulcre, la Resurrecció, en la galeria sud, són peces de primera classe.

No s'ha de creure, perxò, que una esculptura, pel fet d'esser dolenta, no pot pertànyer an aquesta època: algunes lloses sepulcrals del XIVèn segle que hi han a Sant Genís, per exemple, ofereixen representacions grolleres. Qualsevol que siga'l medi en el qual s'és produida, l'obra se ressent, primer de tot, del talent del seu autor; fins en el mateix temps de Fidias no'n tenia prou un atenench ab agafar un cisell y un martell pera estar al punt de fer una obra mestra.

Algunes voltes les esculptures eren pintades: els capitells del claustre d'Elna y els de la capella del Castell, a Perpinyà, porten rastres de color. Pera imitar la natura-

lesa ab més vident veritat, també incrustaven ploms en els ulls de les figurines. Aquest procediment va esser empleat en cert nombre de capitells y de modillons del claustre d'Elna, en les columnetes d'un altar antich de Cornellà de Conflent, en uns caps esculpits en la pica de Tallet, en les efigies més amunt descrites que decoren la porta exterior de Sant Miquel de Cuixà, en les figures de la fatxada de la casa abacial del mateix monastir, en els capitells del pronaos de Serrabona, etc. Aquestes taques negres en uns ulls esllanguits y morts no'ns diuen res avuy; però quan el plom era nou y la pintura era fresca, el llampegar de les nines de metall en les cares de carn devia produir un efecte estrany.

En la disposició dels diversos elements de decoració que acabem de passar en revista, l'escola rossellonesa no procedeix com l'escola de Poitiers y la de Saintonge, que apilonaven les esculptures, que's pot dir que no deixaven lloch on poder reposar l'esguard y quals monuments causen més sorpresa que admiració. Si s'exceptuen les arquivoltes de la porta de Costojes, que no pertany a l'art rossellonès, y la porta de Serrabona (1), les construccions del país, fins les més ornades, se recomanen per una savia distribució de les esculptures, per una sobrietat veritablement estètica. És un dels principals mèrits de les belles portes que'm tocarà aviat estudiar: l'artista, ab molta solta, desembraça'l suport accessori, la columna, que serveix de *substratum* a l'ornamentació, de la massa de la construcció contra la qual aquest suport està col·locat. An el claustre d'Elna, per exemple, qual decoració és d'una riquesa inaudita, l'albardilla, els murs, les arquivoltes, són apenes reaixecades per uns xanfrans molt senzills. Se-

(1) S'hi ha d'afegir la porta de la casa abacial de Sant Miquel de Cuixà, que no pertany ben propriament a l'arquitectura religiosa y que presenta sorprenents analogies ab el pronaos de Serrabona: «Quiconque a vu le *pronaos* de l'église de Serrabona croit le retrouver à Saint-Michel de Cuixà. Mêmes motifs, mêmes reliefs. On dirait que le sculpteur s'est amusé à copier son œuvre» (L. de Bonnefoy, *Épigraphie roussillonnaise*, n.° 272).

gurament que hauria sigut més racional limitar els ornaments a les parts volades y conservar an els suports unes linies y unes formes estrictament en consonancia ab llurs funcions: així procedien els grechs, sobre tot en l'ordre dòrich. Però l'excepció que senyalo en les obres dels antichs arquitectes rossellonesos no deixa d'esser molt apreciable.

LES COLUMNES

D'una manera general, el capitell romànich rossellonès deriva del capitell corinti; conserva, modificantles, les volutes col·locades als àngols superiors, y els tres daus que produeix l'abach primitiu surten en l'abach barbre ab que l'han capçat. Les volutes desaparegueren aviat: eren rares a la fi del segle XIIè; els daus persistiren, y bastant sovint, pera lligar el test al dau central, modelaren un capet sota aquest dau, seguint una tradició que's remontava a l'època galo-romana (1). El fust és cilíndrich, algunes vegades inflat, com al campanar de Prada y en algunes columnetes del claustre d'Elna, on l'inflor és apenes perceptible y a Sant Martí de Canigó (2). La basa ve de la basa antiga y presenta dos tors superposats separats per una gorguera.

Tal és el tipo clàssich de la columna en l'estil romànich del Rosselló; però cal comptar ab les influencies exteriors, ab la fantasia y l'iniciativa individuals. Els fusts poden esser prismàtichs, quasi semblants a basaltes, o en-

(1) Charles Blanc: *Grammaire des arts du dessin*, éd. 1867, p. 208. Cf. Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture*, art. *Sculpture*, fig. 1.

(2) Prench aquest darrer exemple de M. Victor Mortet, *Observations comparées sur la forme des colonnes à l'époque romane*, en la *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1898, p. 581.

tortolligats en espirals o coberts d'esculptures: el claustre d'Elna té una hermosa col·lecció d'aquestes columnes. En les columnes de la cripta de Sant Martí de Canigó l'astragal pertany al fust, que fins puja un xich més amunt (1). També és a Sant Martí que's troben els capitells més antichs de que m'haig d'ocupar; baixos, molt acampanats

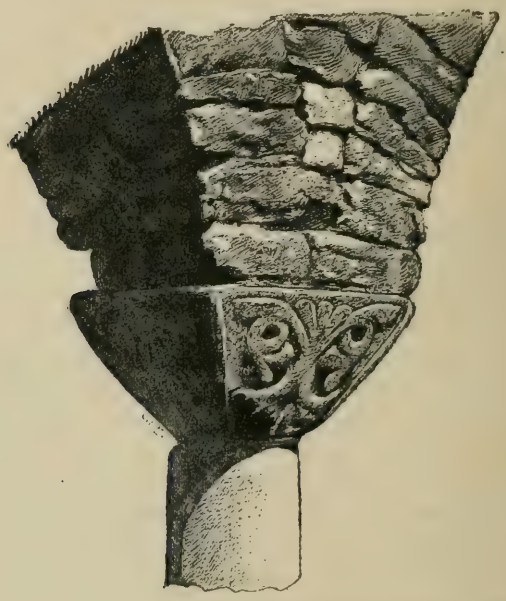

Fig. 33.—Capitell de Sant Martí de Canigó

de baix a dalt, llurs cares són quasi planes y gravades de fullatges sense relleu (fig. 33). El campanar de Sant Joan lo Vell porta en la cara oest (fig. 32) una renglera d'arcatures quals bases y capitells són d'una factura sumament gro–

(1) Recentment he notat aquest mateix tipo de fust entre les ruïnes de Sant Miquel de Cuixà. Se troben columnes anàlogues fòra del Rosselló; n'hi han, per exemple, en la cripta de la catedral de Bayeux.

llera. A Enveig, a Eus, Angostrina, Calmelles, etc., s'hi veuen capitells que difereixen enterament del tipo corinti degenerat.

En el XIIIèn segle, aquest tipo va modificarse: el test va tornarse més baix, y el seu gàlib, més inflat, va esser més graciós y més robust al mateix temps; els daus cúbichs foren definitivament eliminats; tot prenent més relleu, els ornaments deixaren de formar còs ab el capitell; se desenganxaren millor del test, y l'ull pogué seguirne'l perfil en tota sa alçada. L'astragal, que fins allavores havia sigut rodó y sovint esculpit, va esser sempre unit, però d'un perfil més complicat, ab una gorguera a sota, un voladiç destinàt a impedir que l'aigua regalés en el fust. L'abach, algunes vegades circular o poligonal, era generalment capçat per un fals abach quadrat y molt groixut. En quant a la basa, va seguir les mateixes modificacions que en l'arquitectura francesa: el tor inferior va aixafarse, el tor superior va perdre la seva importancia; la gorguera va disminuir y acabà per desaparèixer completament. El sòcol, que s'havia tornat poligonal, va aixecarse.

Algunes columnes degudes als esculptors rossellonesos del segle XIVè són del tot notables: en el claustre d'Elna, n'hi ha que tenen un capitell que és una meravella de força y d'elegancia (làm. 20). El cap y la porta del Carme, l'iglesia del Castell real de Perpinyà (làm. 4) posseheixen també bons capitells d'aquesta època.

Del XVèn segle, resta entre altres, la socalada d'un cap gòtich començat a la catedral d'Elna: la secció dels pilars, la disposició complicada de les bases y dels sòcols pertanyen a l'estil francès. Lo mateix pot dirse dels soports de la capella de Sant Benet, aixecada a Sant Joan lo Vell pel bisbe Jeroni d'Ochon (1410-1425) (1). El claustre de Sant Dominich (làm. 23) y la capella de Sant Joan Evangelista, avuy dia capella del Gran Seminari, a Perpinyà, tenen capitells y modillons d'un estil particular: els fullatges que

(1) Les despulles van ser depositades al Museu de Perpinyà.

les cobreixen son embotornats, séns moviment y marcats ab grosses costelles. Aquestes esculptures, les darreres que puch esmentar de l'escola rossellonesa de l'edat mitjana, fan anyorar les hermoses obres del segle precedent.

DECORACIÓ DELS INTERIORS DE LES IGLESIES

LES PINTURES

L'interior de les iglesies és molt poch ornat: els pilars cúbichs se presten poch pera la decoració, per més que algunes vegades s'hagi intentat d'esculpir els xanfrans o les motllures de quart de cèrcol, com a Torrelles y a Marcevol.

Restava an els arquitectes el recurs de la pintura: sembla que l'usaren poques vegades pera la decoració de les parets interiors. Les pintures que l'abat Oliva havia prodigat pera la decoració de Sant Miguel de Cuixà (1) han desaparegut.

Ja he descrit en altre lloch (2) les escenes de Sant Martí del Fonollar, que són del XII^èn^ segle. Representen, enquadrades en unes composicions decoratives, escenes de la Nativitat, els vells de l'Apocalipsis, un Pare Etern, una Mare de Déu y els Evangelistes. El trajo dels personatges està compost, pels homes, d'una sotana llarga y d'una túnica ordinariament més fosca y sempre més curta. Els Tres Reys porten un vestit ajustat, una especie de gonella apretada, de color verd, calces vermelles colants, unes sabates de cama ampla y fent rebava que està retin-

(1) Vegis la carta del monjo Garsia, *Marca Hispanica*, c. 1079.

(2) *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1886, pàgs. 443 y següents.

guda al tormell per un lligam com una lliga-cama. Porten, ademés, un mantell vermell cordat a l'espatlla y una corona. En el trajo de la Mare de Déu no trobo altra cosa pera senyalar sinó un vel blanch que, enquadrant la cara, deixa'l coll descobert y tapa les espatlles y la part alta del bust. Els vells porten una lligadura d'un dibuix estrany, tant aviat cilíndrica com cònica; deu esser una corona en el traçat de la qual el pintor degué entregarse a estudis poch encertats de perspectiva.

El dibuix és bastant defectuós: els còssos són esprimatxats, rigits; les poses són forçades y encongides; algunes figures, sobre tot les que estàn assegudes, són desmesuradament allargaçades. ¿Caldrà dir que les mans atenyen, devegades, unes proporcions les més capritxoses?

És més difícil fixar un judici sobre'l colorit. Però haig de senyalar la manera digna de nota com són tractades les cares: el color local, el fons, per dirho així, és bistre; els clars, les parts on la llum hi pren, com el nas, les parpelles aclucades y el llavi superior, són de color blanch; els obscurs són obtinguts per medi d'una capa vermella, realçada ab traços negres; aquests traços negres també serveixen pera acusar el contorn de la barbeta y segueixen les dugues linies del rictus, de tal manera que tots els personatges semblen tenir una barba naixent y bigotis caiguts. En els ulls, que són molt grans, la nina és negra y entelada. La cabellera y la barba són tractades d'una manera ben primitiva: un fons francament vermell y algunes ratlles negres indicant els pèls. Les gradacions de tintes eren desconegudes al nostre artista. Procedia per capes planes successives; devegades obtenia'l modelat per medi de ratllats vermells, y separava generalment dos colors juxtaposats ab un perfil negre. Els plechs dels vestits estan marcats per una ratlla blanca o negra. Els colors no són gaire variats: hi manca'l color de burell; per això, séns dubte, que la cabellera és, no castanya, ni roja o rossa, sinó vermella. També és el motiu pel qual les ombres de les cares són vermelles: el negre hauria sigut massa fosch y el groch massa clar sobre'l fons bistre.

Els colors dominants són el groch y el vermell. El verd és rarament empleat. El blau de cel se troba aplicat una sola vegada, com a fons en l'aureola del Pare Etern; el crech obtingut per medi del cobalt, potser barrejat ab blanch, encara que'm sembla poch probable aquesta barreja. Els fondos són quasi sempre foscos, al revés dels de Saint-Savin, y el to general, sobre tot en les parets laterals, és calent, sostingut y agradable a la vista.

L'arreboçat, molt dur, que aguanta la pintura, s'ha bufat y escrostonat en més d'un lloch. La descomposició química dels ciments y dels colors s'és feta a l'acció de l'humitat, y en resulta una tinta de conjunt bruta y terrosa. Però'l mal és més aparent que real; que's tregui la polç y que's renti lleugerament, y els tons reviuen tot seguit, les figures se dibuixen y les fileres de personatges semblen resucitar y formarse en una fantàstica processó en els murs de l'antich oratori.

En resum, malgrat les injuries del temps y d'irreparables mutilacions, les pintures de la capella de Sant Martí de Fonollar són un dels espècimens més complerts y més curiosos que'ns resten de la decoració pictòrica del XIIèn segle.

A Sant Martí de Canigó subsisteixen, tant a l'iglesia com al campanar, unes pintures bastant antigues: unes roses vermelles disposades en quadro, un escaquer blanch y violat, un altre de blanch y vermell, unes faixes verticals dels mateixos colors, uns personatges gaire bé esborrats, etc.

El quart d'esfera de l'absis central de l'iglesia de l'Esclusa està cobert de pintures que no deuen esser menys antigues que les de Sant Martí de Fonollar.

Durant la meva última visita a l'abacial de Sant Andreu de Sureda, vaig adonarme d'un color sota la capa de calç, que vaig fer saltar ab un ganivet: vaig descobrir una Crucifixió del segle XIIé en la cara oest d'un dels pilars del nord: aleshores vaig remarcar rastres de pintures en diversos punts de l'iglesia.

En les excavacions de Sant Joan lo Vell descobrírem un trocet de morter desprès de la volta d'un absis: la cara, lleugerament cóncava, duia un fragment d'inscripció pin-

tada de negre y d'enquadrament negre, vermell y groch; la data aproximativa era versemblantment la mateixa que per les diverses pintures que acabo de senyalar. Tots aquests ensaigs són d'un aspecte barbre, que's ressent, sobre tot, de l'excessiva pobresa de la paleta de llurs autors.

El dessota de les voltes de la tribuna de Sant Joan lo Vell era pintat: les nervures eren cobertes d'una capa d'ocre roig, y uns traços del mateix color ribetejats en el fons groch brut dels compartiments de les voltes, dibuixaven els junts d'un aparell mitjà. Les ruïnes d'una capella o d'una sala que dóna a la galeria est del claustre d'Elna porta un aparell dibuixat quasi per l'estil (1).

El cap de la capella baixa del Castell, a Perpinyà, presenta encara a l'interior algunes pintures: una faixa formada principalment per un meandre de colors llampants y, en les falses finestres que guarneixen les superficies angulars de l'absis, una decoració grisa y vermella que imita'ls vidratges.

En l'absis de Malloles les intemperies no han arribat a esborrar enterament una decoració del segle XIVè, que és d'un efecte feliç: representa un cortinatge en l'estil de convenció adoptat en l'edat mitjana per les pintures murals (2). Les fusteries de l'hermosa tribuna del Carme foren reforçades al segle XVè per uns tochs brillants blaus y vermells.

LES FATXADES

A l'exterior, la principal ornamentació ha recaigut quasi exclusivament en dos punts: l'absis y la porta. Les cares laterals són descuidades; és ben bé excepcionalment que tinch de senyalar, en els colaterals de l'iglesia

(1) Vegis la meva *Monographie de l'église et du cloître d'Elne*, p. 52.
(2) Cf. Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture*, v. VII, p. 96.

de Santa Eulalia de Follà, unes arcatures lombardes que reposen sobre uns permòduls y, de tant en tant, en una pilastra séns relleu; a Conat, el cordó dels arquets que decora l'absis s'extén en el costat nord; a Hix, la cornisa lateral és sostinguda, en part de la cara sud y potser de la cara nord, per uns modillons treballats. Però també aquestes iglesies, sobre tot les dugues darreres, tenen en el país una anomenada d'elegancia que no deixa de causar alguna estranyesa als arqueòlechs estrangers.

En quant a la fatxada principal, la fatxada de l'oest, ja és sapigut de quina nuesa és quasi sempre. A Elna, les linies rampants de frontó estaven abans decorades ab una arcatura que en gran part fou trencada pera donar lloch a un merletatge (1). Una arcatura, anàloga a la de les cares laterals, entapiçava la fatxada principal de l'iglesia de Santa Eulalia de Follà. Si l'arquitecte de l'abacial d'Arles tragué partit, prou feliçment, de les arcatures, algunes de les quals enquadren les finestres, el mestre d'obra de Sant Andreu de Sureda no va lograr rompre, malgrat els cinch archs geminats disposats horitzontalment a la part superior de la construcció, la monotonia d'aquesta trista paret. De totes maneres, això són magnificencies rares, y fins durant el período gòtich—Sant Joan de Perpinyà n'és la prova massa eloqüent—les fatxades de les iglesies rosselloneses, descarnades per les intemperies que posen al nuu les miseries de llur aparell, són d'una pobresa desoladora.

L'ABSIS

Els procediments pera la decoració de l'absis eren, apart del tallat més regular dels paraments, una més gran riquesa en l'enquadrament de les finestres y, en fi, la com-

(1) El dibuix d'aquesta fatxada donat en l'*Architecture monastique* de Lenoir, v. II, p. 56, és bastant inexacte.

binació dels suports que sostenen la cornisa o l'eixida del teulat. Aquesta cornisa podia reposar sobre modillons o estar establerta sobre un rengle d'arcades, les quals venien a caure sobre uns permòdols o espatllers.

A Lló, Estavar, Hix, Serrabona, la cornisa, en la composició de la qual entren dents de serra retallades horitzontalment, és portada per uns petits permòdols esculpturats. La cornisa de l'absis de Vilallonga dels Monts reposa en un gran nombre de modillons de petites dimensions. L'empleu de modillons és bastant raro; la regla és ornar ab arquets la part alta de les absis cuidades. La capella de Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó, presenta dos rengles d'arquets superposats; els arquets inferiors van montats en unes pilastres grolleres; els altres, el centre dels quals és a l'alçada de la clau dels primers, s'apoyen en unes molt boniques columnetes que's lligaven a les esmentades pilastres (1) y que quasi han desaparegut del tot. A Enveig, a Calmelles, a la Rodona d'Illa, els arquets cauen alternativament en un cul-de-llantia y en una semi-columna. A Bellpuig no hi ha sinó pilastres. A Elna, on no existeix cornisa, una arcatura damunt de pilastres mesquines no té altre ofici que'l d'embellir l'absis. A Sant Andreu de Sureda, on la funció de l'arcatura és la mateixa, a Montesquiu, a l'abacial d'Arles, a l'absidiola de Malloles, a Castell-Rosselló, a l'iglesia parroquial de Marcèvol, etc., etc., pilastres y permòdols són empleats uns y altres pera portar l'arcatura. En les absis de Sant Martí de Canigó (làm. 15), Angostrina, Sagorra, Conat, Cornellà de Conflent (fig. 34), als Angles, etc. (2), els archs estan col·locats en la linia de les cònsoles; en les tres darreres, l'arquitecte ha interposat

(1) Els fusts d'aquestes columnetes eren col·locats a contrallit y mantinguts per uns tambors del mateix perfil; la part posterior dels quals penetra en el mur; els fusts han caigut, resten els tambors sols. Aquest procediment de construcció és una de les particularitats que denoten l'origen estranger de l'arquitecte qui bastí Sant Julià.

(2) Aquesta iglesia dels Angles està demolida: se'n conserva un croquis entre'ls papers de P. Puiggarí.

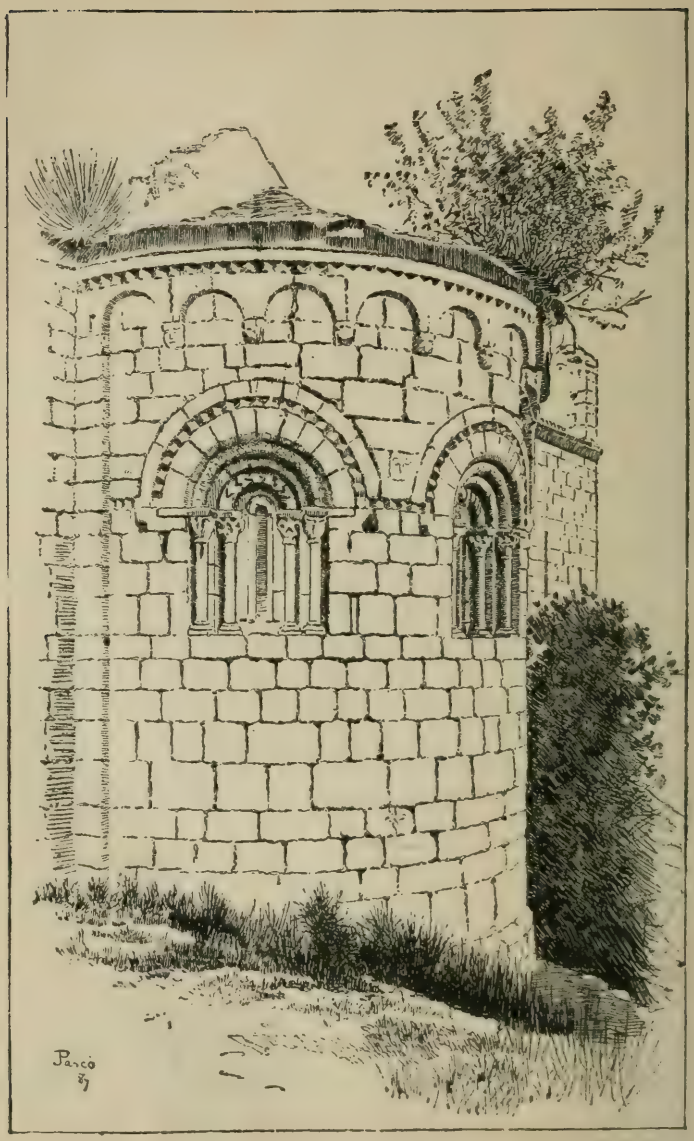

Fig. 34. — Absis de Cornellà de Conflent

entre'ls archs y la cornisa una cintura de dents de serra retallades horitzontalment. En això també l'iglesia de Costojes (làm. 25) se distingeix de les iglesies rosselloneses y s'assembla a construccions d'altres encontrades (1): el carquinyol comprès entre dos archs successius és buidat; a més, en la semi-circumferencia limitada per cada arcatura hi ha buidada una ranura ampla y profonda. No deixaria d'esser útil la comparació de les absis d'aquesta familia, y d'una manera general les d'edificis a plata-banda y arcatures lombardes que's troben escampats en el litoral desde Italia fins a Catalunya: l'anàlisi minuciós de la decoració y de la construcció y el recull dels signes lapidaris permetria potser de veure si, com se pretén, aquests monuments han sigut edificats per colles de *Comacini* que viatjaven d'una obra a l'altra obra. Siga com se vulga, aquesta variant de la cornisa de l'iglesia de Costojes no és feliç: prefereixo molt més el motiu adoptat a Conat y a Cornellà de Conflent. Aquest motiu és senzill, facil d'executar y d'un aspecte vigorós. Crech que'l Rosselló pot ajuntar-se an aquelles provincies del centre de França, on Viollet-le-Duc pretén «qu'il faut aller chercher des corniches d'un grand caractère et bien combinées» (2).

LES PORTES

Els arquitectes de la provincia portaren una gran cura a l'ornamentació de les portes. Fins en les iglesies rurals

(1) M. de Dartein ha publicat en la seva *Architecture lombarde* el dibuix de l'iglesia de Sant Thomas in Limine, prop d'Almeno, en la qual la cornisa està feta seguint la mateixa idea. En l'absis de Sant Cristòfol de Baget, que s'ha publicat recentment en la *Geografía histórica del condado de Besalú* de M. Monsalvatge, la cornisa presenta igualment analogies ab la de Costojes: el constructor va obrar un buit entre'ls archs.

(2) *Dictionnaire d'architecture*, vol. IV, p. 326.

no és cosa rara trobar portes d'aspecte rich, algunes vegades construides de marbre. Aquestes portes difereixen de lo restant de l'edifici, tant per llur estil com per la naturalesa dels materials, y no sempre diuen ab el conjunt: poden tenir a voltes l'aire d'una afegidura. A Vilafranca de Conflent y a Banyuls de la Marenda, per exemple, on les portes han sigut realment afegides; al Voló (làm. 11) y a Brollà (làm. 8), l'enquadrament de l'obertura forma un veritable petit monument, un tot complert, una sortida d'uns quants centímetres sobre la fatxada, y coronat ab una cornisa. A pesar d'aquest defecte (que també's troba en les hermoses portes de la Provença, com a Sant Throfim d'Arles y a Santa Marta de Tarascó), la porta de les iglesies rosselloneses és una peça sempre interessant, sovint bonica, algunes vegades notable.

Les portes belles comprenen ordinariament un o diversos ressalts, una llinda y un timpà. La porta de Serrallonga (làm. 3) és, en aquest genre, perfectament compresa: les cinch arcades reposen sobre altres tants matxons; el matxó o espatller interior és monolit; l'arcada exterior està enquadrada per un tor y una doble renglera de bitllets; una faixa aixanfranada corre horitzontalment a l'alçada de la naixença de les arquivoltes; un senzill bisell marca la basa dels quatre matxons exteriors. L'aparell, de pedra d'atmetlla, contribueix a l'efecte general, que és realment bell com força y com severitat.

La porta oest de Marcèvol està construida, si fa no fa, de la mateixa manera; però'ls materials hi són més richs; els quatre espatllers aixecats a cada banda y les arcades són de marbre blanch y rosa; el timpà, de marbre blanch, y la llinda, de granit roig. L'espatller interior porta tres estries, dos de les quals estan en la cara que forma el gruix d'obertura: l'arcada exterior està enquadrada per una linia de dents de serra.

Tornen a trobarse aquestes dents de serra en la porta de Sant Feliu d'Amont (làm. 7): aquí'l llindar va sostingut per uns permòdols de quart de cèrcol, coberts d'una esculptura poch fonda y molt fina. El timpà és ornamentat:

dos àngels, enquadrats en els fullatges, sostenien una efigie avuy desapareguda.

A Camelas, on crech que'l portal fou refet servintse de materials antichs ajustats sense traça, y a Castellnou, l'idea general és la mateixa: brancals y arch no comprenen sinó dos ressalts d'àngol recte; però l'execució està simplificada: se suprimiren tots els ornaments exceptuant la faixa aixanfranada de l'imposta y, a Camelas, una creu en relleu esculpturada en el timpà.

El tipo de les portes que acabo d'enumerar és ben rossellonès: estava talment en les costums dels constructors del país que va persistir fins a l'època moderna. Així, la porta de l'iglesia de Rigardà, que's podria creure romànica y que és de 1648, reprodueix els caràcters d'aquestes portes amunt descrites: el timpà és unit, els matxons estan cimejats per una faixa de xanfrà ab un unglet corrent entre-dos.

En les portes més luxoses, el constructor hi enclohia columnes. Aquestes columnes, col·locades en els brancals en l'àngol entrat dels ressalts, soportaven uns enormes bocells ornats d'espirals o d'entrellaços y conduhits en semicèrcol en els àngols entrats de les arcades. No obstant, en alguns casos, aquests tors groixuts alternen ab altres motllures.

La porta petita de Vilafranca y la porta de Brollà (làm. 8) tenen una columna a cada costat y un tor cobert d'entrellaços. Aquestes dugues portes són realment molt gracioses y mereixen esser citades com a models del genre.

La porta gran de Vilafranca (làm. 6), l'estil de la qual és tant estrany, té dos parells de columnes: les columnes interiors reben la caiguda d'un tor llaborat en espiral; les altres aguanten un animal fantàstich que remata un petit ressalt motllurat.

La porta de Tologes, de la qual se'n donà un mal dibuix en el *Voyage pittoresque* d'en Taylor, té igualment dos parells de columnes; el timpà està ornat ab un dragó; dels dos tors formant arquivolta, el més acostat del centre és completament separat de l'arcada vehina, a la qual està lligat en tres punts per uns caps plans. És, ab més hardi-

ment, el sistema adoptat en la cèlebre porta lateral de la catedral del Puy (1).

La bonica porta de l'iglesia antiga d'Eus ha perdut ses columnetes; però ha conservat el bocell d'entrellaçats y el ressalt motllurat que aquests soports sostenien.

Les tres portes més belles que l'edat mitjana ha deixat en el Rosselló són les d'Espirà de la Gli (làm. 9), de Cornellà de Conflent (làm. 10) y de la capella del Castell real de Perpinyà (làm. 4). La porta d'Espirà no és tant gran com la de Cornellà; té'l mateix nombre de columnes, tres per banda, però té de menys que la de Cornellà una arcada y els brancals corresponents. El basament a Espirà no és tant alt; l'aspecte, menys imponent y també menys estrany, no sé si potser és més harmònich. El xanfrà dels abachs està enriquit ab fullatges y ab diverses esculptures. El tor interior està estriat en espiral, y algunes d'aquestes estries són gravades y esculpturades; la segona columna porta un ressalt; en la terça hi va a parar un tor, al voltant del qual uns entrellaços formen una xarxa de malles que enquadren estrelles de vuit puntes.

A Cornellà (làm. 10), la faixa de xanfrà esculpturat que arriba fins a perfilar els abachs de les columnetes, corre en tota l'amplada de la porta. El timpà presenta una Mare de Déu, asseguda dins d'una aureola elíptica sostinguda per dos àngels. El primer tor és d'entrellaços y de rosetonets; el segon, d'estries en espiral molt ricament decorades; la columneta exterior reb la caiguda d'un ressalt quadrat qual àngol sortint està, segons la costum, enfondit ab una gorguera.

La porta de la capella del Castell de Perpinyà (làm. 4) es veu dibuixada en el *Voyage pittoresque;* però s'ha de desconfiar d'aquesta representació, que és infidel. El timpà sembla que és unit; dich «sembla», perquè'l timpà està tapat per un horrorós rètol de fusta verd-bronzo, ab inscripció destinada a recordar que aquesta porta dóna a una sala

(1) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'architecture*, art. *Ètrésillon*, fig. 2: y Caumont, *Architecture religieuse*, 5.ª edició, p. 166.

d'armes. Si'l reglament militar de la ciutadela s'oposa a que's destrueixi aquest rètol, seria de desitjar que'l col·loquessin al costat, de manera que no's desfigurés una de les obres més boniques del país. Aquesta porta, construida de marbre, quals filades y dovelles són alternativament roges y blanques, està enquadrada per una columneta ab un nervi que porta una arquivolta del mateix perfil. Les tres altres columnetes, cilíndriques, van montades damunt de bases altes. En quant als capitells, són una notable mostra de l'esculptura rossellonesa.

Existeixen en el país altres portes, algunes de les quals són realment hermoses; aquestes portes estan concebudes apart del tipo ordinariament adoptat, que té'ls següents caràcters: brancals ab ressalts séns ornament, ab columnes o sense; llindar groixut, col·locat més baix que'ls salmers dels archs y portat per dos matxons interiors monolits o al menys formats de pedres posades a contrallit y elevades; timpà dividit per una motllura concèntrica a l'arquivolta, en dugues parts, una, més groixuda, enquadrant l'altra, que forma'l timpà propriament dit y que està deprimida cosa d'alguns centímetres.

La més curiosa de les portes concebudes fòra d'aquests datos és la de Costojes, de la qual el Sr. Noell ha dibuixat la part més interessant. Aquesta porta no pertany a l'art rossellonès: a sobre del nivell dels capitells, timpà y arcades, tot està cobert d'una ornamentació apretada y sense fondaria.

La porta del Carme de Perpinyà s'assembla singularment, en planta, a la porta de la Capella del castell; però té un arch apuntat y no té timpà.

La porta principal de l'abacial d'Arles té un llindar qual linia superior descriu un àngol molt obtús obrintse cap a baix: aquest bloch té, donchs, quasi bé la forma d'un frontó quals dugues extremitats fossin tallades. L'arch de descàrrega està enquadrat per una faixa aixanfranada, el xanfrà de la qual està cobert de palmetes. En el timpà hi ha un Crist benehint, de marbre blanch, tancat dins d'una gloria, al voltant de la qual s'hi troben els

símbols dels Evangelistes disposats en forma de creu, que són també de marbre blanch.

La porta que va del claustre a la catedral d'Elna és de carreus de marbre blanchs y rojos alternats. El perfil dels brancals y de l'arch està complicat ab tors, gorgueres, contra-corves, etc. Malgrat el caràcter rossellonès dels capitells, l'aspecte general d'aquesta porta d'arch apuntat, sense llindar ni timpà, recorda més aviat les portes franceses.

Lo mateix diré de la porta de Ceret, que és datada (1398) (1). El perfil dels jambatges està compost de corves y de contra-corves y de tors nervats: ni timpà ni llindar.

L'hermosa porta de Voló (làm. 11) ja entra més en el genre rossellonès; però no té sinó un arch portat per una columna a cada banda; l'obertura d'aquest arch és menor que la distancia dels matxons; les columnes van col·locades en un sòcol alt; la faixa aixanfranada posada a l'alçaria dels abachs està ornada ab gotes en forma d'escaquer; el timpà, contra la costum general, és unit y sense motllures; la cornisa del coronament reposa sobre un fris historiat, portat ell mateix per set carteletes. En aquest fris se desenrotllen, de dreta a esquerra, escenes de la Nativitat. S'hi veu l'Infant envolcat segons la costum de certs països, els braços ajustats al còs y ficats dins dels volquers. Una altra escena ofereix un particular interès: és el Bany de l'Infant Jesús. Ja és sapigut que aquest assumpte, freqüentment tractat pels bisantins (2), ha sigut representat rares vegades en l'Europa occidental; el fris del Voló pot esser sumat als pochs exemples ja senyalats (3). L'Infant està ficat en

(1) Bonnefoy, *Épigraphie roussillonnaise*, n.° 194.

(2) Se'n pot veure un exemple en l'obra de M. Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*, p. 221.

(3) P. Cahier: *Nouveaux mélanges d'archéologie*, p. 140; Crosnier: *Bulletin monumental*, 1848, p. 130: Julien Durand: *Bulletin monumental*, 1888, p. 532; Rupin: *Bulletin archéologique du Comité*, 1891, p. 456 y següents. En la galeria est del claustre de Saint-Trophime d'Arles, una esculptura representa la Nativitat: una dòna renta l'Infant. — Sobre aquest assumpte en l'iconografia de l'edat mitjana, vegis E. Mâle, *L'Art religieux du XIIIe siècle en France*, p. 275 y següents.

una pica en forma d'olla llargaruda, qual aspecte recorda a la vegada les fonts baptismals de l'encontrada y els cossis de que se serveixen les dònes en els masos pera passar bugada. Les dugues llevadores renten l'Infant agenollades una a cada costat del cubell. Potser aquestes esculptures donarien lloch a observacions interessants de detall sobre'ls Evangelis apòcrifs.

No puch descriure una a una totes les portes de la provincia: la de l'oest, a Elna, de marbre blanch; la de Pollestres, del Vilar, del Monastir del Camp, fetes dels mateixos materials; la de Serrabona, sense timpà ni llinda, ab dos ressalts y un parell de columnetes portant un bocell enorme cobert d'entrellaços; les portes de Llo y d'Odelló; les portes de Montferrer y de Calmelles; la d'Oms, qual biaixament és de tres ressalts ab basa y abach en els espatllers, però sense timpà; la porta de Bolaternera, que's troba avuy en el jardí de la rectoria, etc., etc. Dech esmentar, no obstant, les dugues portes de Sant Joan lo Vell.

La porta més antiga de Sant Joan lo Vell (làm. 12) pertany a l'iglesia de 1025 y avuy està englobada en la nau del sud, sota'l campanar (1). És de pedra esmoladora vermella, y séns dubte deu a la poca resistencia d'aquesta pedra fullosa l'haver tant sofert. Brancals y arch eren practicats a dos ressalts; el segon espatller era estriat; l'espatller interior ha desaparegut, havent sigut retallat el mur. La primera arcada està ornada ab motllures concèntriques a l'obertura; la segona té una serie d'estries acostades convergint envers el centre, després un cordatge y una doble renglera de bitllets; la terça presenta a l'extradós una arquivolta en forma de xanfrà ab unes rosetes.

La segona porta (làm. 13) és de marbre, y es troba en la banda sud de l'iglesia; és d'un ressalt, sense columnes. El matxó exterior ofereix, a cada costat, dugues estatues, acostades l'una ab l'altra, enterques en llurs vestits que fan molts pleguets. La tradició diu que'l timpà estava decorat ab el Crist benehint que avuy se troba en la cara oest

(1) Vegis més amunt, p. 47, fig. 11.

del campanar y del qual ja he tingut ocasió de parlar (fig. 32, p. 144); aquesta vegada la tradició sembla tenir rahó; aquest timpà porta'l rastre d'havèrseli arrencat quelcom que'l decorava; el llindar aparellat, que està grollerament picat en el mig, y la direcció de la motllureta que porta, marquen ben bé que l'obertura era trencada abans per un entrepany en el qual devia haver-hi'l Crist.

Hi ha, per fi, un darrer genre de portes, molt més senzill que les precedents y sense ressalt: a Taixó d'Avall, a la Trinitat de Bellpuig (làm. 2), a Sant Andreu de Sureda, a Sant Genís. En aquests darrers exemples, l'obertura és quadrada y la llinda està aliviada per un arch de descàrrega. La llinda de Sant Genís (làm. 1) és prou coneguda; la de Sant Andreu està inspirada evidentment ab la precedent. L'empleu d'aquestes portes séns ressalts, ab arch de mig punt, se generalisà en els ultims temps: va tendirse a l'adopció del tipo de porta civil que ja he senyalat, ab sos brancals senzills y ses dovelles desmesurades, que també's troben en els països bascos y a Navarra (1). Algunes vegades, sobre tot en el xv^èn segle, s'ornamentaren aquestes portes per medi d'una arquivolta motllurada enquadrant la cintra y acabant en culs-de-llantia, com en la porta de Betlem de l'iglesia de Sant Joan de Perpinyà, a La Roca de l'Albera, etc.

ELS BATENTS DE LES PORTES

Els batents estaven freqüentment armats ab ferramentes de bell efecte. Les més notables són al monastir de

(1) Vegis la porta de la Deputació de Perpinyà en el *Bulletin de la Société agricole... des Pyrénées-Orientales*, en el *Congrès archéologique*, Sessió XXXV^a, p. 160, per ultim el *Dictionnaire d'architecture* de Viollet-le-Duc, al mot *Maison*, vol. VI, p. 262, fig. 24. En aquest darrer dibuix no s'han guardat les proporcions: el personatge que passa és de bon troç massa gran.

Marcevol (làm. 14); però n'hi han de completes a Sant Feliu d'Amunt (làm. 7), a la Trinitat de Bellpuig (làm. 2), a Palaldà (1), a Vilallonga dels Monts, a Prats de Molló, a Serrallonga (làm. 3), a Camelàs, a Castellnou, a Cornellà de Conflent (làm. 10), etc., y en queden fragments a Vinçà, a Costojes, al Vilar, a Prunet, al Vilar de Reinés, etc.

El dibuix d'aquestes obres de cerralleria és quasi sempre'l mateix: una barra de ferro bastant prima y estriada se parteix a sa extremitat, y cada una de les dugues parts, també estriada, se retorça en voluta; la peça s'aplica en el batent estant les volutes torçades cap al mig de l'obertura; altres volutes, semblants a les primeres, se forgen després y s'apliquen en la barra estriada, d'aon sembla que surtin. Cinch, sis o més barres, així treballades, se claven a cada un dels batents, que són literalment coberts d'aquesta ferramenta. El dibuix pot presentar algunes variants: branquetes en forma de S, de X, de flors, de ferradures, etc.; les volutes poden anar a parells o girades l'una de cara a l'altra. Però'l tema's repeteix constantment.

No més que'l nombre de ferramentes que subsisteixen ja basta pera demostrar que no totes se remonten tant enllà com el llur arcaisme podria fer suposar. Crech que les més antigues se distingeixen en que les tiges y els branquillons porten l'estria de que he parlat y en la qual hi van marcats els forats destinats a rebre'ls claus, mentres que en les cerralleries més modernes, faixes y branquetes són llises y planes; les primeres són més abundants y més riques; les més recents són menys prodigades y de menor efecte: així són a Cornellà de Conflent, a la porta del claustre d'Elna, etc. El meu amic Sr. Salsas ha trobat en l'arxiu de Prats de Molló documents relatius a una restauració, efectuada en 1648, dels ramatges de ferro de la porta de l'iglesia d'aquella població. Per altra part, en aquells ramatges, algunes volutes són unides, sense estries y més primes: se

(1) Vegis un dibuix dels ferros de Palaldà, en el *Bulletin monumental*, vol. XXXI, p. 89, y en l'*Architecture religieuse*, de Caumont, 5.ª edició, p. 361.

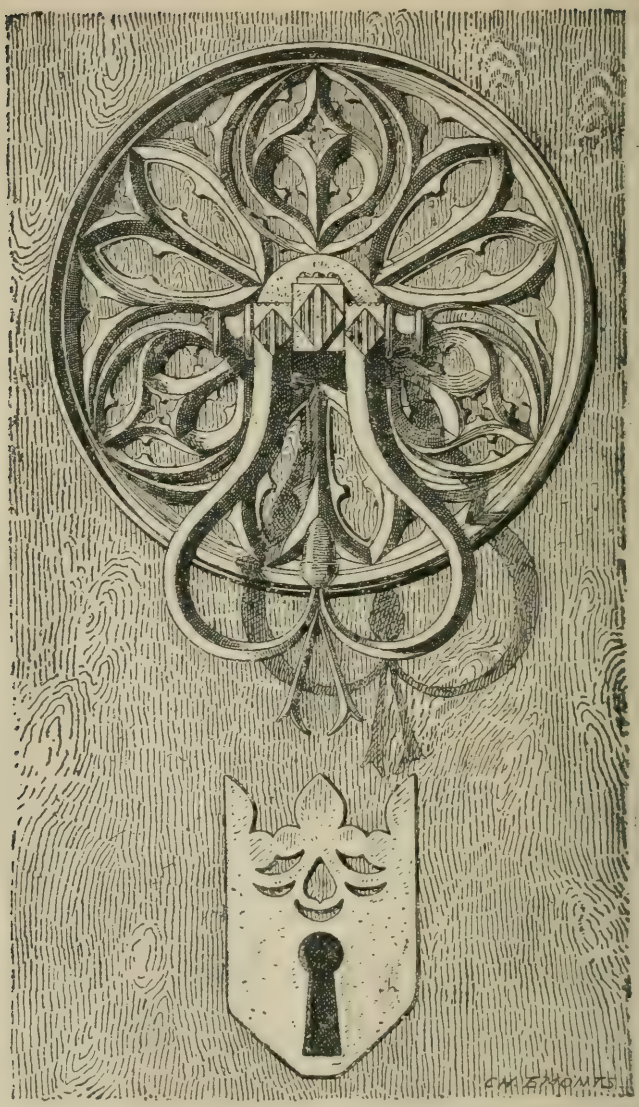

Fig. 35. — Pica-porta de la Ral de Perpinyà

pot creure que daten del segle XVIIe. Així mateix, algunes volutes són planes en els bonichs ramatges de la porta d'Odelló, de la qual havia perdut el record y que'm torna a la memoria una fotografia del mateix Sr. Salsas. Els ferros de l'iglesia de Cosprons, que porten la data de 1784 (1), són senzillament uns barrots dobles grollerament aixafats ab el martell, quals extremitats són partides y recargolades de manera que dibuixen dos parells de magres volutes.

Subsisteixen encara alguns pica-portes de ferro treballat: a la Ral, de Perpinyà (fig. 35), porteta interior al nord, prop de l'absis (2); a Sant Joan de la mateixa ciutat, absidiola del creuer nord y paret oest del mateix creuer. El pica-porta de la Ral s'assembla una mica al que'l P. Martin va dibuixar a Pamplona (3).

FINESTRES

Els procediments d'ornamentació de les finestres recorden els que s'efectuaven en les portes: un o dos parells de columnetes sostenen uns bocells decorats ab petites esculptures; algunes vegades, una arquivolta de dents de serra segueix l'extradós de l'arch exterior.

Les finestres romàniques més boniques són les de l'absis de Cornellà de Conflent (fig. 34); tenen dos parells de columnetes a l'interior y el mateix nombre a l'exterior, ab una linia de dents de serra que corre a l'alçada dels salmers tot l'entorn de l'absis y enquadra l'arch de les finestres. En la finestra de l'oest, en la mateixa iglesia, l'ornamentació

(1) Aquesta data la proporcionen dos ramatges, un a la dreta, l'altre a l'esquerra, semblants als altres ferros de la mateixa porta.

(2) El dibuix que donem del pica-porta de la Ral no és del tot complet: el cèrcol d'enquadrament exterior se complica d'un ornament retallat que'l dibuixant va oblidar.

(3) *Nouveaux mélanges d'archéologie*, p. 319.

exterior és anàloga, però ab un sol parell de columnetes. La finestra de l'absis de Costojes no té tampoch sinó dugues columnetes. De les dugues finestres de l'absis d'Hix, l'una té dos parells de columnetes y l'altra un sol; l'àngol sortit dels matxons porta una gorguera. En la finestra de Llo, que està desprovehida de columnetes, l'àngol del ressalt exterior té també una gorguera decorada ab motius d'ornamentació. La finestra d'Enveig y la d'Espirà de Conflent s'han d'esmentar ab llur parell únich de columnetes. En la fatxada de Marcevol, la finestra principal reprodueix l'ornamentació de la porta; les dugues altres finestres, col·locades més baix y en l'eix dels colaterals, estan lligades per una motllura que enquadra llur mig punt y, passant sota l'apoy de la finestra central, segueix l'edifici en tota sa amplada.

En els monuments gòtichs, l'idea de la construcció de les finestres és la mateixa que en les provincies franceses del Nord; els menells estan conduhits gaire bé seguint el mateix dibuix. No obstant, el perfil n'és més senzill. L'enquadrament de les finestres també és menys complicat, y no crech que may, en el Rosselló, hagin fet concórrer an aquest enquadrament els soports dels formers y de les ogives.

TERÇA PART

EL MOBILIARI

Si l'estudi de les construccions religioses del Rosselló és instructiu, l'inspecció de les sagristies és potser més fructuosa encara, car el mobiliari n'és, devegades, dels més interessants. Crech útil senyalar ràpidament un cert nombre d'objectes curiosos, tot insistint sobre les particularitats d'estil que caracterisen aquestes produccions de l'art rossellonès.

FUSTERIA

Els treballs de fusteria antichs són raros. Viollet-le-Duc (1) va dibuixar un treball de fusteria fet d'abet que sembla que existia en 1834, a Sant Joan de Perpinyà, d'ont

(1) *Dictionnaire d'Architecture*, al mot *Menuiserie*, vol. VI, pàgines 354-356.

ha desaparegut. El mateix autor (1) ha donat dugues vistes de la superba caixa d'orga de la mateixa iglesia, la qual està col·locada en la paret de la nau de la banda de l'Evangeli, seguint la costum encara adoptada a Espanya (2); sobre aquesta orga hi venien dos grans batents pintats que formaven ab la mateixa caixa de l'orga una especie de tríptich (3). El tot és de la fi del xv^en^ segle o de principis del xvie.

L'iglesia de Vernet (Conflent) guarda'ls restes de les antigues cadires de chor de Sant Martí de Canigó, que són d'estil del xv^en^ segle. A Espirà de Conflent s'hi conserva una bonica caixa o cofre de la mateixa època.

Les cadires de chor de Sant Genís y de Cornellà de Conflent, aquestes sobre tot, no m'ha semblat que presentin altre mèrit que'l d'una respectable antiguetat; deuen remontar-se a les darreries de l'edat mitjana. Les cadires de Vilafranca de Conflent són més belles: tenen, sobre tot, dos braçals de cap de renglera coberts de bon decorat.

Alguns detalls m'inspirarien dubtes sobre l'autenticitat d'una porteta gòtica que hi ha dintre de la sagristia, a Serdinyà, si'ls falsificadors haguessin pogut arribar fins allí.

Un treball considerable de fusteria és l'hermosa trona del Carme de Perpinyà, ab dugues cònsoles de roure esculpturat d'estil gòtich flamejant.

La trona de Millars no està tant ben conservada; però és de la mateixa època y concebuda en la mateixa idea que la precedent; el seu aspecte és bastant rich (4).

(1) *Dictionnaire d'Architecture*, al mot *Buffet*, v. II, p. 254. Vegis, sobre tot, Taylor, *Voyage pittoresque*.

(2) Aquesta costum era devegades admesa a França; en la nau de la catedral de Bayeux s'hi veu un soport que passa per haver servit de sosteniment a l'orga. En l'iglesia, avuy esfondrada, de Sant Miquel de la Réole, hi havia un'orga en el costat del chor. (*Inventaire des archives de la Gironde*, suplement E, 2912). La col·locació actual de les orgues al fons de la nau té'l gran inconvenient d'obstruir els rosetons.

(3) Aquests batents se conserven en la capella lateral del sud, ont hi ha oberta la porta anomenada de Betlem: són dibuixades en el *Voyage pittoresque* de Taylor.

(4) Sobre aquesta tribuna heus aquí un document que'l confrare

CERRALLERIA

Els treballs de cerralleria no són gaire més freqüents, fòra de les ferramentes que ja he senyalat en els batents de les portes. La junta de l'obra de Costojes va tallar en dos

M. Palustre, arxiver dels Pireneus Orientals, ha tingut l'amabilitat de copiar pera mi:

«Die XI[a] junii [M. CCCC. XLII] et intus ecclesiam beate Eulalie de Miliariis.

»Cum super aliquibus operibus fiendis in pinaculo sive truna noviter fieri incepta in ecclesia Sancte-Eulalie loci de Miliariis, ratione picturarum in trabibus, boquets, sarralls, aletes et parafulls in solerio et ejus pertinenciis coloribus diversis et necessariis atque debitis ponendarum, fuerint facta et firmata inter Bartholomeum Capdevila, pictorem ville Perpiniani, ex parte una, et Petrum Comitis, operarium operis seu fabrice dicte ecclesie, ex parte altera, capitula sequentia:

»Capitols fets e fermats entre En Barthomeu Capdevila, pintor de la vila de Perpenya, d'una part, En Pere Comte, del loch de Millars, axi com obrer de la obra o fabrica de la glesa de madona sancta Eulalia del dit loch, d'altra

»Primerament, es convengut e concordat entre les dites parts que lo dit Pere Comte, obrer que dessus, haia donar e pagar al dit Barthomeu Capdevila per quascuna biga e sos boquets que metre e posar se deuran al soler de la truna novellament en la dita glesa començada setze sols en bona moneda en aquestes terres corrent, d'aquelles empero bigues e boquets que la dita obra pagar haura e no en altra manera, cum alcunes singulars persones mogudes per devocio haien promes certa quantitat de peccunia pagar al dit pintor per sengles bigues per ell pintadores.

»Item, haia donar e pagar lo dit obrer al dit pintor per quascuna cana de sarralls, quatre sols; item, per quascuna cana de aletes, dos sols; item, per quascuna cana de parafulls, dos sols; item, per los boquets de quascuna bigua que altres persones per devocio o en altra manera volran e hauran accordat pagar les pintures en aquella fahedores, sex sols nou diners. E tota la dita moneda s'aia e deia pagar lo dit obrer en moneda en les terres de Rossello corrent e vulgarment recebent.

l'hermós reixat de ferro forjat (1) que tancava'l santuari. Aquest reixat està concebut dins del mateix gust que les ferramentes de la porta: els brins conduits en volutes composen uns taulers separats per uns montants plans, qual extremitat s'expandeix en flors forjades al martell. Baix el punt de vista de l'execució, és notable la diferencia entre aquest reixat y les ferramentes estudiades més amunt: en aquestes, les parts revingudes són formades per una sola barra plana, y aquesta barra ha sigut partida en ses extremitats en dugues tiges que s'han retorçat en volutes. En el reixat, les volutes són descrites per uns ferros que són igualment prims en tota llur llargaria y que s'han agrupat y reunit per medi de gafes.

L'iglesia de Bages posseeix un reixat d'estil més modern, en el qual les flors són tractades ab art. És un d'aquells reixats alts com tants s'en veuen a l'entrada de les capelles en les catedrals espanyoles.

Els forjadors rossellonesos havien fruït, en les provincies catalanes, d'una reputació merescuda: un forjador de Colliure és qui va fer els reixats de ferro d'una capella construida en l'oratori del Palau real, a Barcelona; el 30 d'Abril de 1401 va lliurà rebut de les 37 lliures y 2 sous que li foren pagades per son treball (2).

»E lo dit Barthomeu Capdevila pintor promet les dites pintures be e degudament fer ab aquelles bones e degudes colors que necessaries seran e la obra d'aquent fahedora requerra.

»Item, lo dit Barthomeu Capdevila promet que haura meses e en bon stat posades les dites bigues al dit soler de la dita truna per daçi a tot lo mes de juliol primer vinent.

»Item, lo dit Barthomeu Capdevila promet que totes les obres que ell axi com pintor jadit haura affer en la dita truna haura fetes be e degudament per daçi a tot lo mes d'agost primerament accostant, fet primerament ad ell per lo dit obrer secors o accorriment de ço que costaran les colors en les dites obres necessaries».

(Arxiu dels Pireneus Orientals, *Manuale Joannis Morer*, 1441-42, Notaris E. 1266, fol. 34 v°).

(1) Vegis el dibuix al final de la *Notice sur l'église de Coustouges*, pel Sr. de Noëll, en el *Bulletin de la Société... des Pyrénées Orientales*, vol. XXX.

(2) Arxiu dels Pireneus Orientals, B. 176, f.° 23 v.°

RETAULES Y TAULES

Els retaules són nombrosos en el Rosselló. Molt aviat se'ls hi donà dimensions importants. L'altar que's veu figurat en una miniatura (1) sortida envers 1200 de Sant Martí de Canigó no porta retaule. No obstant, desde l'edat mitjana n'hi havia de molt grans.

En general, els retaules antichs són uns taulers de fusta pintada, ont els ors gaufrats hi solen dominar. El tríptich d'Iravals m'ha semblat esser del segle XIVè; Santa Leocadia y Rigardà posseeixen retaules del XVIèn segle; el darrer, sobre tot, és molt hermós. En l'iglesia d'Argelers se conserva un superb retaule del segle XVè, y uns fragments de la mateixa època y del segle següent figuren en els retaules de Passà y d'Ur. La capella de Santa Agnès, en la catedral d'Elna, posseeix un retaule pintat, part del segle XVè y part del XVIè, que no deixa de tenir el seu valor. També n'hi ha un de ben bonich a Les Escaldes (Cerdanya) que presenta, com alguns dels retaules exposats a Barcelona en 1888 (2), dugues zones superposades, l'inferior de les quals està ornada de petites figures fins a mig còs col·locades dins d'unes arcades (fig. 36).

Devia esser un retaule l'hermós quadro executat en 1489 pera la capella de la Llotja de Mar de Perpinyà, guardat avuy dia en l'iglesia de Sant Jaume (3): s'hi veu la Trinitat, Sant Olaguer, patró dels mariners catalans, y una nuvolada de benaventurats, vaixells d'un dibuix

(1) S'en pot veure un dibuix en el *Bulletin de la Société... des Pyrénées Orientales*, v. VII, y en la *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1881.

(2) *Album de la sección arqueológica de la Exposición universal de Barcelona, Pintura*, làm. 9 y 10.

(3) L. de Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 35.

Fig. 36. — Retaule de Les Escaldes

molt interessant, y per últim una bona quantitat de sentencies en minúscula quadrada petita, tot realçat d'estrelles d'or. Desgraciadament, el clericat de Sant Jaume ha fet sofrir no fa gaire a les pintures una neteja barbra que les ha apagat, al mateix temps que s'han fet redaurar de nou les estrelles!

El retaule que's veu en l'absidiola del braç meridional en el creuer de Sant Joan de Perpinyà té menys interès local que'l precedent, però més mèrit artístich. Se composa de meravellosos quadrets de fusta reunits per un enquadrament gòtich.

Dos retaules del xv^èn^ segle, a Vernet de Conflent y al Voló, són així mateix formats de pintures en fusta enquadrats per un treball de fusteria que dibuixa archs canopials, pinyacles, etc.

El curiosíssim retaule de la capella de Marinyans és de 1342. Mideix, sense compendre el march, que és un senzill xanfrà, 2 metres d'ample per 1'17 metres d'alt. Aquest quadro està fet de posts en els junts de les quals s'hi enganxà pergamí; després d'això s'hi aplicà un bany que després pintaren de negre; sobre aquest bany o capa s'hi posaren els colors. Aquests colors no són massa adherents y va posarse a profit aquesta particularitat pera dibuixar uns lleugers ornaments negres, obtinguts gratant el color ab un punxó, com els esgrafiats de la pintura mural d'Italia (1). El quadro té al mig una Crucifixió, que ocupa tota l'alçada, y a cada costat quatre petits assumptes: a esquerra y a dalt, l'Anunciació y la Visitació; a dreta y a dalt, la Nativitat y l'Adoració dels Pastors; a esquerra y a baix, la Degollació dels Ignocents y l'Adoració dels Tres Reys; a dreta y a baix, la Presentació al Temple y la Mort de la Verge. Cada escena està protegida per un

(1) Vegis com M. Müntz descriu el procediment del «sgraffito»: «Après avoir recouvert un mur d'un double enduit, l'un noir ou vert, l'autre blanc ou jaune, il suffit de gratter la couche blanche supérieure pour mettre à nu les parties noires correspondantes et pour produire, avec cette peinture à deux tons, les effets décoratifs les plus heureux» *(La Renaissance à l'époque de Charles VIII*, p. 186).

edícul pintat. El march porta l'inscripció següent, en lletres oncials blanques sobre fons vermell:

. . . . ARDVS PALACII, PREPOSITVS HVIVS LOCI, ME FECIT FIERI III IDVS AVGVSTI, ANNO DOMINI M CCC XXXX II.

Les tintes són bastant hermoses, sobre tot un cert blau pàlit que serveix pels fondos. Les pintures se degraden ràpidament en aquesta construcció mig arruinada; els pergamins s'han bufat, fent escrostonar la capa y el color.

Marinyans posseeix una altra taula de fusta del XIVèn segle: se'n pot veure un fragment, cobert de colors vius y de superbes oncials, pujant a la tribuna; car aquesta reliquia ha sigut serrada y s'han empleat els troços pera ferne graons d'escala!

Un terç quadro, del segle XVè, y tres més del XVIè han sigut transportats a l'iglesia vehina de Serdinyà. El del segle XVè representa Sant Agustí y Sant Damià en diverses escenes de llur existencia. El bisbe d'Hippona aguanta un llibre en el qual hi ha escrit en minúscula quadrada, negra sobre fons blanch, una invocació:

SACERDOS DEI, AVGVSTINE, PASTOR EGREGIE, ORA PRO NOBIS DEVM.

El retaule de Cornellà de Conflent, de marbre blanch molt ricament esculpturat, porta una inscripció (1) que'n

(1) L. de Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 281.

Vegis a continuació, referintse potser an aquesta obra capdal de l'esculptura rossellonesa, un curiós document que'l meu amich el Sr. Albert Salsas ha trobat en l'Arxiu dels Pireneus Orientals:

«Noverint universi quod nos Berengarius, permissione divina prior monasterii beate Marie de Corneliano, per nos et successores nostros in dicto nostro monasterio confitemur et recognoscimus tibi Guillelmo de Roseto, bajulo de Eyna, et tuis, te nobis solvisse et satisfecisse plenarie ad nostram voluntatem in bona pecunia numerata, in omnibus illis decem libris Barcinonencium quas nobis et dicto nostro monasterio debebas racione legati de eisdem facti per Guillelmum de Roseto, bajulum dicti loci de Eyna condam, avum tuum, ad adjutorium retrotabuli altaris beate Marie nostri monasterii su-

dóna la data, 1345. A pesar d'aquest testimoni, me pregunto si l'obra hauria pogut esser refeta en el segle xv^è: la forma canopial dels archs sembla d'una època més avençada que no pas de mitjants del segle xiv^è. Lo mateix diria de la posició atormentada del Crist; però me sembla que desde molt aviat els esculptors de l'edat mitjana introduiren el realisme en la representació de la Crucifixió. Se'n pot veure una prova en el retaule de Saint-Germer, conservat al Museu de Cluny y que s'atribueix als volts de 1259. El fet és encara més sorprenent en el Crist aplomat, convulsionat, els dos peus clavats directament a la creu ab un sol clau, que Villard d'Honnecourt va dibuixar en el seu *Album* (1).

Les esculptures del retaule de Cornellà, que recorden en més d'un punt els treballs més recents dels imatgers d'Elna, són realment belles.

A l'altar major de Sant Joan s'aixeca un grandiós retaule de marbre blanch. A darrers de Febrer de 1573 se

pradicti. De quibus decem libris predictis a te per paccatos nos tenemus. Renunciantes scienter excepcioni pecunie non numerate et non habite; unde cum nos sumus bene paccati et plene contenti de omnibus decem libris predictis, ideo solvimus, diffinimus et omnino remitimus tibi et tuis totum quiquid juris, accionis, peticionis, demande et questionis, nos et dictum nostrum monasterium habemus et habere debemus contra te et tuos ac bona tua racione decem librarum predictarum, facientes inde tibi et tuis pactum sollempne et finem perpetuum de non petendo aliquid ulterius pro decem libris predictis, et de non movendo contra te et tuos bonaque tua questionem aliquam pro eisdem. Promitentes quod nihil fecimus nec de cetero faciemus quo minus predicta obtineant in judicio vel extra roboris firmitatem. Quod fuit actum et per nos priorem predictum laudatum in dicto loco de Corneliano, ydus octobris, anno quo supra. Hujus rey testes sunt Bernardus Querolli, canonicus ecclesie Sancti Petri de Rupe, et Julianus Perdines, rector eclesie de Cedreto; et Francischus Olibe, clericus benefficiatus in ecclesia Sancti Petri de Toyrio, ac Petrus de Casamediana, prepositus monasterii predicti, qui hec recepit vice et nomine notarii publici infrascripti.

»Restitui. Habui vj denarios.»

(Arxiu dels Pireneus Orientals, Serie H, provinences de Cornellà, nòtula de Bernat Gardia (1346), ff. 79-80).

(1) Editat per Lassus, làm. IV. Cf. la làm. XIV y les reflexions de Lassus que acompanyen la làm. IV.

començà a fer nèt pera procedir a la demolició de l'*altar* erigit precedentment en aquell lloch (1); m'apar verossímil que's tractava dels treballs del retaule. És cert, no obstant, que Henry diu que'l retaule actual fou emprès a la fi de 1618 y col·locat en 1620 (2); però jo no sé si pogueren en menys de dos anys termenar un treball d'una tal importancia, qual estil, per altra part, pareix anunciar una data sensiblement més antiga. L'influencia de l'escola italiana, sobre tot de Miquel Angel, és visible en la concepció de les figures.

L'esculptura no exclueix generalment la pintura ni, sobre tot, la dauradura, en els retaules rossellonesos. A Sant Joan, en la capella del braç nord, y a Palau del Vidre se poden veure bons retaules de fusta esculpturada y pintada, del XVIèn segle (3). A Sant Jaume se guarda un retaule del mateix genre y de grans dimensions, que sembla provenir d'un convent (4) y que ofereix un exemple de *parapols*. Aquests parapols són uns enquadraments formats de tres posts posades de biaix a dalt y en els costats dels retaules (5).

A Millars hi ha un gran retaule dorat del XVIIèn segle que no deixa de tenir cert caràcter. És conegut el retaule de l'Immaculada Concepció de Sant Joan (6): és un embolich d'ornaments enterament daurats.

(1) Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 236.

(2) *Guide en Roussillon*, p. 18. Cf. Bonnefoy: *Bulletin monumental*, v. XXII, p. 391.

(3) La Verge asseguda que hi ha en el retaule del braç nord de Sant Joan és més antiga.

(4) De certs documents sembla resultar que aquest retaule és el de la capella del Roser, en l'iglesia dels Dominicans, pel qual el canonge Onofre Compter llegà 50 lliures, el dia 6 de Maig de 1645 (G. 136). Malgrat ma creencia en la persistencia de l'estil gòtich a través de l'època moderna, no goso a veure, en el retaule de Sant Jaume, una obra del segle XVIIè.

(5) El Museu de South-Kensington, de Londres, posseeix un retaule del XVèn segle provinent de Valencia, en el qual els parapols són daurats y historiats. També hi han exemples de parapols historiats en molts dels retaules gòtichs que's conserven a Catalunya.

(6) Vegis en un mal dibuix en el *Voyage pittoresque*.

Al segle passat y durant aquest segle la costum afavoria aquests retaules immensos que, en les iglesies rurals, s'eleven davant l'absis transformat en sagristia y ocupen la nau fins als murs laterals, fins a les voltes. El retaule de Prada me sembla esser l'ideal del retaule embarraçant y de mal gust. Alguns, com el gran retaule de Sant Mateu de Perpinyà, degut a un esculptor del país, Boher, comprenen unes enormes columnes de marbre, hermoses segurament, però que no sostenen gaire bé res, lo que produeix un efecte singular (1).

ALTARS

Se conserven en la diòcesi dugues meses d'altar molt antigues: l'una, a Elna, sembla haver sigut consagrada en 1069 (2); l'altra se troba a alguns kilòmetres d'allí, en l'abacial de Sant Andreu de Sureda; una y altra ofereixen una decoració anàloga a la de la mesa d'altar de Rodez que publica Caumont (3): depressió de la mesa en sa part central, motllures, festons formats de semicèrcols obrint-se cap al mig de la pedra.

Alguns altars antichs subsisteixen encara montats en columnes: a Cornellà de Conflent, a Elna, en les capelles laterals y en l'absidiola nord. L'altar d'aquesta absidiola sembla esser el mateix que fou consagrat en 1302 (4).

(1) Sobre'l retaule actual d'Elna, que data de 1724, y, sobre tot, a propòsit del retaule precedent, que era de plata, vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 44 y següents.

(2) L. de Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 86.

(3) *Abécédaire d'archéologie religieuse*, 5.ª edició, p. 99.

(4) Vegis la meva *Monographie* precitada, p. 48. El Sr. Salsas ha tingut la bondat de comunicarme un calch d'una inscripció cursiva lleugerament gravada ab estilet en una cara d'un cubet de pedra buidat per dintre; el guarden a la sagristia d'Arles del Tech. L'escrip-

Durant el período modern l'altar de pedra desapareix, al menys els dies de festa, dissimulat per un *pali* de roba, de cuiro gaufrat o *guadamacil,* etc. Se conserva encara un cert nombre d'aquests palis.

FONTS BAPTISMALS

Les piles baptismals antigues són nombroses en el país. Solen esser unes enormes portadores o tines monolites afectant la forma d'una semiesfera llargaruda que s'obre per dalt y reposa sobre un sòcol quadrat. Per lo demés, gens d'ornaments, de manera que és impossible fixar una data an aquests blochs, qual origen és potser molt allunyat. Per excepció, les fonts del Vilar de Reinés tenen una motllura horitzontal a la vora de la boca (1); les fonts de Calmelles presenten una creu ancorada, y les de Tallet, cinch figurines grolleres. A Talau y a Caudiés de Conflent, la tina, menys ventruda, porta nervures, bocells aconduits en espiral que's perden en un bocell de la mateixa dimensió que corre horitzontalment a pochs centímetres de la boca; entre les nervures hi han tallats envers amunt uns granets rodons encastats en un lleuger filet circular. La pila de batejar de Torrelles ofereix en la boca una inscripció del segle XII^è tot lo més tard (2). Les fonts d'Argelers són de diversos caires, y l'inscripció següent, cisellada igualment

tura, bastant mal formada, me sembla esser del segle XI^è o del XII^è. En una de ses cares llegeixo: «Oliba, ..., Petrus, Petrus, Wilelmus, Guanlangater (?), cum omnibus illorum.....» Aquest petit carreu no hauria contingut les reliquies col·locades en un altar, y el text transcrit no podria esser un fragment de l'acta de consagració?

(1) Aquesta pila del Vilar de Reinés té un tap de fusta recobert de cuiro clavetejat, que sembla esser antich.

(2) L. de Bonnefoy, *op. cit.*, n.° 140.

en la boca y en caràcters del XIIIèn segle, dóna'l nom de l'obrer que les fabricà:

MAGISTER GUILLELMVS MARCHI DE VOLONO ME FECIT (1).

La pila de Sant Joan és de marbre blanch y figura una tina cilíndrica; la part inferior és motllurada y té estries, un cap dels més arcaichs y alguns ornaments; per últim, a mitja alçada, hi ha un cordatge que s'enfonza en la portadora quals dogues semblen cedir ab la pressió (2). L. de Bonnefoy, que s'ha ocupat d'aquesta pila a causa de la sentencia inscrita en la boca, l'atribueix al segle XIè (3).

La pila baptismal de La Ral de Perpinyà (làm. 26), picada en un bloch de marbre blanch, és posterior de tres segles. La forma general és una piràmide truncada invertida, de tretze costats; la diferencia entre les dugues bases no és gaire sensible. A dalt té una faixa y una gorguera en la qual corre un cordatge; els panys, que prenen la major part de l'alçada, són ornats de personatges sota uns archs trilobulats: els dotze apòstols y Sant Joan batejant a Nostre Senyor; a baix hi ha un cordatge, algunes motllures y un sòcol. Aquesta pila crech que és la més hermosa del Rosselló, així com la de Sant Joan sembla serne la més antiga.

BENEITERES

No sembla pas que hi hagin en la provincia unes formes tradicionals per les beneiteres o piques d'aigua beneita, aixís com n'hi han per lo que toca a fonts baptismals.

(1) *Ibid.*, n.º 204. *De Volono*, del Voló, població de l'*arrondissement* de Ceret, que avuy s'anomena oficialment *le Boulou*.

(2) Vegis el dibuix, *Ibid.*, n.º 11; en el *Congrés archéologique*, sessió XXXVª, p. 172; y en Revoil, *Architecture romane*, vol. III, pàgina LXIX.

(3) *Op. cit.*, n.º 11.

Elna conserva una bella beneitera de marbre blanch qual receptàcul, ornat de llargues estries en espirals, està buidat en un cilindre embolicat en una ampla fulla de acante (1). S'ha pretengut que aquesta beneitera datava del XIIIèn segle; crech que més aviat deu esser un reste de l'antiga Illiberis.

Fig. 37
Beneitera de Sant Andreu de Sureda

A Sant Andreu de Sureda vaig fotografiar una beneitera del segle XIIè (fig. 37) que's composa: d'un fust rodó cobert d'entrellaçats, de un hermós capitell ab besties imaginaries, y, en fi, d'una copa baixa y reinflada, entapiçada d'esculptures o millor dit de gravats d'un aspecte molt arcaich. Aquesta beneitera presenta, en sa disposició general, una sorprenent analogia ab la de l'iglesia de Sant Genís, vehina de Sant Andreu.

La beneitera d'Espirà de Conflent mostra unes esculptures estranyes en la part exterior de sa copa.

La beneitera d'Hix me sembla esser contemporania de l'iglesia y remontarse bastant enllà; el sòcol és cúbich y en

(1) Dibuix en el *Voyage pittoresque* de Taylor.

l'una de les cares presenta una creu; el fust comprèn una piràmide truncada de quatre panys, qual cim s'enfonza en una especie d'ampla rotllana, y d'un cilindre emergint de la mateixa rotllana que porta la pica.

La beneitera de la capella del cementir de Ribesaltes està, a diferencia de les precedents, enganxada a la paret; la pica té un foradet probablement destinat a la neteja; el fust, empotrat en la paret, s'aixampla sensiblement per abaix; el sòcol està format de dugues filades, la inferior avançada a manera d'esglaó.

La beneitera de l'hospital de Sant Joan és del xvèn segle: la copa està profondament retallada y dibuixa, en planta, una estrella; reposa en un boniquíssim cul-de-llantia, ornat ab un escut y un personatge tocant una trompa.

És bastant difícil de datar la beneitera ab peu de Prada, que és potser de la mateixa època, aixís com la beneitera sense peu de la capella de Joncet.

Una de les beneiteres de Sànt Joan és de 1506 (1); és una de les poques bones obres que el Renaixement ha deixat en el país. Prefereixo, no obstant, en el mateix genre, la beneitera de pedra grisa de Passà y la beneitera de marbre, de forma quasi semblant, que hi ha a Ceret; el receptàcul, pla y molt ample de boca, va montat en una columneta ab estries y jonchs.

CAMPANES

Els Pireneus Orientals posseeixen una admirable col-lecció de campanes antigues. L. de Bonnefoy, que no les va conéixer totes, com ell mateix ho diu, ne compta cinch del xivèn segle, vintinou del xvè, sis del xvième. «Les prime-

(1) L. de Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 12.

res en data són les de Clayrà, foses en 1328; després vénen, en 1357, les de Cornellà de Conflent; en 1371, la de Pezillà de la Ribera; per últim una a Sant Joan Pladecorts, séns data, que potser és la més antiga» (1). Aquesta venerable campana fou destruida en 1870, ab el pretext de fer canons.

Passo ràpidament sobre l'industria campanaire en la provincia; confesso que no m'he entregat a un estudi particular de les campanes, y lo millor que puch fer és reportar una vegada més al lector al treball de L. de Bonnefoy sobre l'*Epigraphie roussillonnaise*. M'acontentaré de senyalar dugues campanes interessants que havien escapat a les investigacions d'aquest infatigable rebuscador. La primera, que's remonta a 1448, se guarda a Sautó; l'inscripció, en bella minúscula gòtica, és una d'aquelles fòrmules que per la gent de l'edat mitjana tenien una virtut cabalística (2):

IHESVS AVTEM TRANSIENS PER MEDIVM··· ANNO DOMINI
M'' CCCC'' XXXX'' VIII''

Y en un llaç, en un cap caient: AVE MARIA, repetit varies vegades.

La segona campana és a Montvoló; data de 1452 y en majúscules oncials porta l'inscripció següent:

·CHRISTVS VENIT IN PACE· DEVS HOMO FACTVS EST· MIL CCCC· LII·

L'ermita de Sant Guillem conserva una campana de ferro; la llegenda conta que Sant Guillem la va forjar a cops de puny. És una campana bastant grossa, mal formada, irregular y abonyegada, que recorda per sa forma y sa fabricació els esquellots dels remats, y qual sò ronch deixa un recort inoblidable a qui l'ha sentit en la solitut d'aquell desert selvatge.

Les iglesies conserven encara un bon nombre de rodes de campanetes: una roda plana d'uns 70 centímetres de

(3) L. de Bonnefoy, *op. cit., in fine.*
(4) Leblant: *Bulletin monumental,* 1894, p. 244.

diámetre està aguantada pel seu centre per una tija de ferro que, a la cara exterior del disch, forma un colze; una corda serveix pera posar en moviment la roda y les campanetes enganxades a sa circumferencia. Com que aquestes campanetes no estan harmonisades, judiquis el bullici que'n resulta. Aquestes rodes de campanetes, avuy dia mudes la major part, repicaven en altre temps, segons la tradició, el dissapte sant a *Gloria,* al moment en que «les campanes tornen de Roma», y en les grans festes. El pare Ciuró, contant una cerimonia celebrada a Camelàs en el segle XVIIe, diu que l'altar fou incensat al *Magnificat* «ab sò de scallins tocats per lo obrer» (1). Se conserven d'aquestes rodes de campanetes a Dorres, Palau (Cerdanya), Osseja, Estavar, Santa Leocadia, Ralleu, Serdinyà, Prunet, Passà, Corbera d'Amunt, Oms, Sagorra, Conat, Serrabona, Sant Jaume de Perpinyà, Arles, Vilallonga dels Monts, etc. (2). A Camelàs, la roda està destruida; però resten deu campanetes, varies de les quals porten, en minúscula quadrada, la llegenda: TE DEVM LAVDAMVS. La roda d'Argelers és elegantment retallada (3).

L'iglesia de Cosprons ha conservat una campaneta de missa que podria esser del segle XIVe. La catedral d'Elna y la pobra iglesia de Castell posseeixen cada una una campaneta deguda al fundidor Joan van den Hende, Joannes a Fine (4).

(1) Publicat en *La Croix de Perpignan* del 8 de Març de 1896.

(2) El pare Morillot ha constatat que l'ús de les rodes de campanetes estava extès un xich per tots indrets a França *(Étude sur l'emploi des clochettes*, p. 135 y següents). Sobre les rodes de campanetes en el sud-oest de França, se pot veure el *Bulletin de la Société archéologique de Bordeaux,* v. IX, p. 101; v. XII, p. LXXXV; v. XVII, p. LXXVII. El pare Barraud senyala l'empleu d'aquestes rodes a la Nova-Orleans durant la Revolució *(Annales archéologiques*, v. XVIII, p. 292), y M. Gaidoz n'ha citat varis a Bretanya y a Inglaterra *(Revue archéologique,* setembre de 1884, p. 142-146). Cf. Ducange, voc. *Rota.*

(3) La *Société archéologique de Bordeaux* ha publicat, segons els croquis que jo n'havia fet, dibuixos d'aquesta roda y de la de Sant Nicolau de Pamplona, més elegantment treballada, v. XVII.

(4) Vegis una llista de les campanetes degudes an aquest fundidor

CRUCIFIXS

He estudiat en altra banda (1) els Sant-Cristos del departament; entre ells, els que són vestits segons la costum bisantina (2), són anomenats *Santes Magestats* en el país. Les *Magestats* d'Angostrina, de La Llagona (làm. 27) y de Bellpuig (làm. 28), se remonten al segle XIIe; la Magestat del Coral (làm. 29) és moderna, potser del segle XVIIe. Les dugues primeres son enterques, el cap alt, els ulls oberts; la fusta de la creu, que és antiga, és pintada y ornada pei les dugues cares. La Magestat de Bellpuig té el cap un xich inclinat y els ulls mig-closos. En tots tres, el vestit és sense plechs; el cinturó va lligat al davant, penjantne'ls caps. La Magestat del Coral està coronada; els braços no són tant drets, el còs ja no és rígit; ben lluny d'això, l'encarcarament de les Magestats precedents fa lloch, en aquest, a un rebuscament excessiu de moviment (3).

És interessant comparar aquestes imatges ab els Crucifixs anàlechs que han sigut estudiats per J. de Gispert: a

en l'obra ja citada de mossèn Morillot, p. 169, completada per M. Berthelé en el *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1892, p. 19.

(1) *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1891, p. 283.

(2) Vegis, sobre l'origen d'aquests Sant-Cristos, la nota insertada pel comte de Lescalopier a continuació de l'edició del *Diversarum artium schedula*, de Teòfil, p. 285. — El Sr. Joaquim de Gispert y de Ferrater va publicar a Barcelona un curiós estudi sobre l'indumentaria en els Crucifixs. Naturalment també s'hi tracta de les Santes Magestats que's conserven a Catalunya: no cal dir que tenen moltes analogies ab les del Rosselló.

(3) Me digueren al Coral, y el fet me sembla molt verossímil, que aquest Crist és copiat d'una Santa Magestat més antiga que's conserva en una iglesia espanyola vehina.

Vich (1) y a Caldes de Montbuy (2), lo mateix que a Bellpuig, a La Llagona y a Angostrina, el front és estret, les orelles estan col·locades massa amunt; la barba, rullada ab ferro, forma dos plechs a la dreta y dos a l'esquerra; el nus del cinturó sembla esser fet d'una manera tradicional. A Vich y a Caldes, com a Bellpuig, la cabellera cau damunt les espatlles en rulls llarchs.

Dom Martène senyala un Sant-Crist vestit en l'iglesia de Sant Martí de Canigó, y en un ninxo, «sur la croupe de la montagne... un ancien crucifix vêtu et couronné» (3).

Serdinyà, Hix, Talau, Iravalls, tenen Sant-Cristos ab vesta desde la cintura fins als genolls, séns dubte del segle XIIè.

Les pintures de les més antigues d'aquestes *Magestats* mereixerien esser estudiades de la vora; els colors son aplicats no directament sobre la fusta, sinó sobre una tela preparada y engrutada; m'ha semblat regonèixer en aquestes obres del segle XIIè el procediment qual invenció s'atribueix a Margaridona d'Arezzo, que vivia en el XIIIèn segle (4). És una cosa molt natural, desde'l moment que aquest procediment havia sigut descrit pel monjo Teòfil: el cuiro o la tela eren estirats sobre la fusta y enganxats; un engrut compost de guix y de aiguacuit s'aplicava damunt de aquest cuiro o de la tela per capes lleugeres, després s'allisava ab el rascador de ferro y se polia (5). L. de Bonnefoy va publicar fa temps l'encàrrech d'un retaule del XIVèn segle que devia esser executat seguint la mateixa fòrmula: fusta, cola, tela, guix, y, per últim, pintura (6).

(1) J. de Gispert, *op., cit.*, p. 49; *Album de la sección arqueológica de la Exposición universal de Barcelona*, 1888, *Esculptura*, làm. 1.

(2) J. de Gispert, *op. cit.*, p. 56.

(3) *Voyage littéraire*, v. II, p. 59-60.

(4) Viardot: *Les musées d'Italie*, 2.ª edició, Introducció, p. 25, nota; Mgr. Barbier de Montault, *Revue de l'art chrétien*, 1890, 1.ª entrega, p. 40, col. 2.ª, nota 2.

(5) *Diversarum artium schedula*, edició Lescalopier, p. 31 y 34.

(6) *Bulletin de la Société des Pyrénées Orientales*, 1848-1850, p. 277.

Tot lo que aquests Sant-Cristos tenen de greus y de magestuosos, el *Devot Sant-Crist* de Perpinyà ho té de realista (làm. 30). Aquesta efigie, que sembla que fou feta en 1429 (1), està en la capella que va aixecarse, envers 1540, expressament pera rèbrel, aprop de Sant Joan (2). El Crist és descarnat; les venes y les costelles surten viument; el ventrell és horriblement deprimit; aquesta magror espantosa, la tensió dels muscles del coll, l'aspecte cadavèrich de la cara no han deixat d'impressionar la viva imaginació de les masses: el *Devot Sant-Crist* deu an aquests mateixos defectes una grandíssima voga (3).

MARES-DE-DÉU

Les estatues de la Verge asseguda són molt nombroses: la costum d'esculpir la Verge en aquesta actitut ha hagut de persistir en el Rosselló molt més temps que no pas en les provincies del nord de França. Se troben Mares-de-Déu assegudes de data moderna: en una casa particular del Vilar de Reynés, una Mare-de-Déu asseguda, de 23 centímetres, que sembla del segle XVIIè; a San Genís les Fonts, etcètera. No he pres nota, de bon troç, de totes les estatues que he trobat de l'edat mitjana, y, no obstant, d'aquesta puch senyalarne a Aiguatebia, Calmelles, Camelàs, al

(1) Henry: *Guide en Roussillon*, p. 33.

(2) El terreny fou concedit pels cònsuls el 26 de Febrer de 1525: el capítol acordà, en 9 de Janer de 1535, la participació de les seves pregaries als fidels que donguessin al menys 22 diners de Rosselló pera aquesta obra: el Sant-Crist fou transportat a la capella el divendres de Passió de 1543.

(3) El Dimecres Sant a la tarda, el rector de la colegiata, ab capa pluvial, seguit del capítol y del clericat, renta'ls peus, els genolls y el costat d'aquest Sant-Crist ab unes esponges empapades d'aigua d'olor, que després són distribuides entre'l clericat y els fidels.

Coral, a Cornellà de Conflent, Egat, Espirà de Conflent, a Marinyans, a Montvoló, dugues a Odelló (1), tres a Perpinyà (2), Planés, en una casa particular de Prat de Molló, a Prunet, Sansà, Serrabona, dugues a Sirach, a Tallet, Taulis, al Vilar de Reinés a casa del mateix proprietari de la Mare-de-Déu moderna més amunt citada.

Aquestes estatues són de fusta y sovint pintades, com a Marinyans, on la Verge conserva'ls colors antichs; la factura és d'una grollería devegades barbra. Solen tenir llur llegenda: amagades en temps de les invasions sarraïnes, haurien sigut descobertes, ordinariament per un pastor, en circumstancies meravelloses. A pesar de tot lo que s'hagi pogut dir sobre l'antiguetat d'aquestes Mares-de-Déu, no crech que's remontin més enllà del XII^èn^ segle. S'ha procurat agruparles en dugues families: l'una esculpida segons les costums bisantines, l'altra reproduhint el tipo llatí. Aquesta classificació no'm sembla admissible: les variants que s'observen en la factura d'aquestes estatues, en l'actitut de la Verge y del Jesuset, son degudes al temperament, a l'habilitat més o menys gran, a l'iniciativa dels artistes; però si, entre les Mares-de-Déu de la provincia, se tria la que se separa menys del tipo bisantí y la que s'acosta més al tipo llatí, estich persuadit que la primera s'assemblarà molt més a la segona que no pas a qualsevol icona de l'època bisantina.

La Mare-de-Déu de Tohir mereix una menció particular; és de plom y mideix 50 centímetres d'alçada; en el sòcol hi ha una inscripció en relleu: MATER DEI (3). L'estatua data, segons L. de Bonnefoy, de les darreries del XII^èn^ segle o dels primers anys del següent.

El Coral posseeix una boniquíssima figurina de la Verge

(1) Vegis l'*Histoire de Notre-Dame de Font Romeu*, per mossèn E. Rous.

(2) L'una's troba al Mas Jaubert; la segona en el retaule de l'absidiola del braç nord, a Sant Joan; la terça, Nostra Senyora de la Magrana, estava abans en l'absidiola del braç sud y es troba avuy en la rectoria de Sant Joan.

(3) L. de Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 170.

dreta, d'ibori, de 15 centímetres d'alçada. Una altra estatua de la Verge dreta, més antiga però menys graciosa, és la de Sant Feliu d'Amunt, que és de marbre pintat. No sé

Tancada

Fig. 38.— Mare-de-Déu de Palau del Vidre

si aquestes dugues obres son rosselloneses; perquè abans les estatues viatjaven: me recordo d'haver vist a Huarte, aprop de Pamplona, una Verge gòtica de marbre blanch

que havia sigut comprada a París, com ne dóna fe una inscripció traçada en el sòcol.

Oberti

Fig. 39. — Mare-de-Déu de Palau del Vidre

He cregut convenient separar de les efigies que precedeixen la Verge que s'obre de Palau del Vidre (figs. 38-39). És una estatua de fusta de 76 centímetres d'alçada; la

Verge està dreta, portant l'Infant en el braç esquer; el cap, que és molt gros, va surmontat d'una corona molt senzilla col·locada en un vel de forma capritxosa: sembla com una cofia quals lligalls rissats enquadrin la cara y caiguin sobre'l pit. A partir de la linia inferior de la toca, la Verge s'obre a manera d'armari, y deixa veure a l'interior Jesucrist a l'edat d'home, assegut (1).

ORFEBRERIA

Existia a Perpinyà una corporació d'argenters que ha deixat treballs de gran valor; no crech exagerar al dir que el departament dels Pireneus Orientals era un dels depar-

(1) El Museu del Louvre posseeix una Verge que s'obre del segle XIIIè qual interior conté una serie d'escenes: és molt més hermosa que la de Palau, però'm sembla menys interessant baix el punt de vista iconogràfich, perquè l'intenció mística hi és menys manifesta. Els *Annales archéologiques* publicaren una serie de gravats d'aquesta estatua del Louvre, v. XX, p. 181; v. XXII, p. 258; v. XXIV, p. 175. Pot posarse al costat de la Verge de Palau una Madòna del segle XVIè senyalada per M. Pouy: «L'Enfant Jésus y est placé debout au milieu d'une petite ouverture pratiquée dans le ventre de sa mère et environnée de rayons. Le travail est espagnol». (Comunicació de M. Müntz en el *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1887, p. 18). Cf. una comunicació de M. de Lasteyrie, en la mateixa publicació, 1885, p. 513; una comunicació de M. Rupin, en la mateixa publicació, 1891, p. 458, y el volum de Didron sobre l'*Iconographie chrétienne*. p. 287, nota. L'Infant Jesús està representat ab una aureola en el pit de sa mare, en un quadro de Jacobello del Fiore conservat a l'Academia de Venecia, y en una estatua exposada en el Museu Correr de la mateixa ciutat. M. Jules de Verneilh ha escrit un estudi sobre la Verge que s'obre, de Boubon, en el *Bulletin* de la *Société archéologique du Limousin*, v. XLVI (1898), p. 254. Existeixen Verges que s'obren en el Museu de Cluny, al Museu de Lyon, a les Clarisses d'Allariz, etc. Arqueòlechs molt autorisats pretenen que les Verges que s'obren del Louvre y de Lyon son falses. (*Procès verbaux des Antiquaires du France*, 18 Maig, 1898).

taments francesos més brillantment representats en l'Exposició retrospectiva d'orfebreria que tingué lloch a París en 1889. Aquests productes de l'art industrial local eren quasi tots desconeguts, fins dels arqueòlechs del país, y era una de les grans alegries de les meves excursions el trobar en les pobres sagristies del camp les obres dels antichs mestres perpinyanesos. Aquests treballs porten generalment un punxó:

o bé PP

PERPENYA, Perpinyà. La creu de Rigardà y el reliquiari de Serdinyà presenten l'una y l'altra marca. També's troba'l segon senyal o inicials anàlogues en algunes monedes encunyades a Perpinyà (1).

Un dels més antichs crucifixs de metall que puga citarse en el departament és a Prats de Molló, relegat en la sagristia vella que serveix de mals-endreços; el Crist porta faldilla fins als genolls. Tot plegat, feta excepció del peu, que és força posterior, sembla ser del XIIIèn segle. El metall, aplicat sobre una ànima de fusta, porta diversos ornaments: una creu patada,—un Pare Etern tancat en un petit quadrifoli que està inscrit en un cèrcol;—per últim, en els costats, formant el gruix de la creu, uns fullatges enterchs y pesants.

La llargada del drap que cobreix el Crist no és sempre una prova de que aquest Crist pertanyi a l'època romànica: en la Crucifixió de Marinyans, que és de 1342, la faldilla ateny els genolls; lo mateix succeeix, com acabem de veure, en el Crist de Prats de Molló. També's troba aquest caràcter en un Sant-Crist de metall, molt espatllat, que's conserva a Serrabona; però en aquests Sant-Cristos

(1) El 20 de Desembre de 1407, A. Roig, notari de Perpinyà, acusà rebut de 10 lliures 10 sous, «ratione duarum tacearum argenti, quarum una est deaurata et marcata Valencie et alia est alba et marchata Perpiniani» (Arxiu dels Pireneus Orientals, B. 188, f.º 18).

gòtichs el còs és convulsionat, contorsionat y els dos peus són clavats ab un sol clau.

El tresor de Sant Feliu d'Avall conté una bella creu processonal d'argent sobredaurat (làm. 32), que acusa'l segle xv^è, mentres que la part inferior anuncía una data més recent. Pot concloures d'això que'l peu ha sigut refet? L'hipòtesi és admissible (1); però també podria esser que tot plegat hagués sigut fabricat a la mateixa època servintse de matrius de dates diferentes.

Després de la creu de Sant Feliu, senyalaré la de Rigardà (2), que és més notable (làm. 31); està enriquida ab esmalts; el Crist hi és força més ben tractat que a Sant Feliu, on la figura més hermosa és la de la Verge, que està en el revers.

La creu gòtica de Terrats (làm. 33) deu pendre lloch, com a mèrit, al costat de les precedents, encara que és sensiblement posterior.

La creu de Camelàs (làm. 34) ofereix, com la de Sant Feliu, una barreja de motius gòtichs y del renaixement. Aquesta fusió és, sobre tot, sensible en el peu: les figurines són d'estil Renaixement, així com els ninxos; els pinyacles y el genre d'ornamentació són absolutament gòtichs.

No crech que may els argenters rossellonesos hagin cisellat llurs obres: empleaven altres procediments pera donar al metall la forma y l'ornamentació: el fonien; el treballaven al martell, ja siga repujantlo o més aviat estampanthi ab l'ajuda d'una matriu (3); burilaven dibuixos perfilats, traçant primer l'ornament, que quedava unit, y cobrint el fons ab un tornejat fet de ratlletes; combinaven els colors: plàta sobre coure o sobre argent daurat, coure o argent daurat sobre plata. Algunes creus o reliquiaris

(1) És l'opinió de M. Darcel. Ha descrit, atribuintla a Rigardà, la creu de Sant Feliu (*Exposition Universelle de 1889. Exposition retrospective de l'art français au Trocadéro*, pàg. 54, n.° 407).

(2) Descrit *ibid.*, n.° 409.

(3) Teòfil ens ensenya que s'estampaven crucifixs de coure o de plata, ab l'ajuda de matrius de ferro. (Edició Lescalopier, pàg. 243.)

també són esmaltats, com l'hermosa creu de Rigardà, més amunt citada, que porta'l punxó de Perpinyà. Aquests procediments diversos s'empleaven a la vegada per la fabricació d'un mateix objecte. Per altra part, les matrius se deterioraven y l'estil mudava força abans de que'ls motllos fossin inservibles. D'això en resulta que, sobre tot en les creus, els ornaments obtinguts per la fosa són més arcaichs; no donen la data de l'objecte, sinó la del motllo. Pera conèixer la data de l'objecte, cal estudiar els ornaments fets a martell, els quals tenen menys relleu y no criden tant l'atenció. Si s'afegeix que la concepció de conjunt d'aquestes creus antigues va seguir essent gòtica bastant temps després del xv^èn^ segle, podrà ferse càrrech de les raons per les quals aquestes creus solen semblar molt més antigues de lo que en realitat són (1).

L'hermosa creu de Colliure (làm. 35), que mideix més d'un metre, porta la data de 1592; presenta sorprenents analogies ab la creu de Camelàs; la creu de Bellpuig m'ha semblat del segle xvi^è^; la creu de Formiguera és de 1610; la creu de Serrallonga y la de Palaldà poden verosímilment atribuirse al segle xvii^è^. Les creus de Cornellà del Vercol, de Tallet, de Montvoló y les dugues creus de Tohir mereixen també una menció. En la sagristia de Vinçà se poden veure'ls troços d'una creu gòtica remuntada ab zinc.

Aquestes creus processonals varen esser imitades en fusta; a Sant Pere dels Forcats, el crucifix que hi ha damunt de l'altar és una reproducció molt lliure y potser recent del tipo gòtich de les creus de metall. Sabem que la creu de terme d'Illa, que és de pedra dura, se troba en el mateix cas.

Les excavacions practicades al castell de Castellnou han conduit al descobriment d'un càlzer de coure, del segle xiii^è^, d'un dibuix puríssim; l'ornamentació, que és sobria, consisteix en figures perfilades.

(1) El baró Davillier nota aquesta barreja de dos estils en els productes de l'orfebreria espanyola (*Recherches sur l'orfèvrerie espagnole*, pàg. 49).

M. Darcel va sometre al *Comité des travaux historiques* un càlzer d'estany provinent de l'iglesia de Casanoves y que sembla esser del XIIIèn segle (1).

El copó d'Argelers (làm. 36) és de coure; el crech del segle XIVè. L'alçada que té és de 0'46 metres. Envers al mig del peu hi ha una bola ab costelles, de la qual emergeixen sis tiges que constitueixen la part superior del peu y que soporten la copa. Aquesta copa, o millor falsa copa, és un prisma de secció hexagonal; les cares, verticals, van ornades d'un enquadrament de motllures en el qual hi han uns arquets repujats; en els àngols s'eleven uns pinyacles minúsculs. La veritable copa, en forma de casquet molt aplanat, pot aixecarse. El tap, que gira en una frontissa, és una piràmide quals cares, lleugerament cóncaves, s'ajunten a les de la falsa copa; en els caires hi han disposats unes series de ganxos. El tot va cimejat per una creu mobible. L'argenter s'inspirà en formes arquitecturals, com ho féu en el segle XVè l'autor del càlzer alemany publicat fa temps per M. Darcel (2). L'empleu d'una copa mobible encapçantse dins del càlzer devia esser bastant freqüent; així s'explica que s'hagin fet vasos sagrats deixant l'interior en brut. Montsenyor Barbier de Montault havia senyalat un *pyxis* que's trobava en aquest cas, y ell havia suposat que'l guarnien de panyo.

En el copó de Prunet (làm. 37), que és de fabricació estrangera al Rosselló, han de notars'hi diverses particularitats: de primer la forma, que és rara per l'època (3); tot seguit, els esmalts *champlevés* que'l cobreixen a l'exte-

(1) *Bulletin archéologique du Comité*, 1890, pàg. XVI-XVII.

(2) *Annales archéologiques*, vol. XXIV, pàg. 319.—M. Darcel descrigué breument el copó d'Argelers, en l'*Exposition rétrospective de l'art français du Trocadéro*, pàg. 65, n.º 415.—El Museu de South-Kensington de Londres posseeix, ab el nom de custodies, una o diverses peces anàlogues, però calades. No podrien esser copons com el d'Argelers, que haurien perdut la copa interior?

(3) «Quant aux ciboires en forme de coupe, ils sont extrêmement rares. Je n'en connais que trois exemples» (Didron, *Annales archéologiques*, vol. XIX, pàg. 166).

rior (1); per últim, un pyxis soldat a l'interior, format per un casquetet esfèrich emergint del fons de la copa; segons sembla, se servien d'aquest pyxis pera portar el viàtich als malalts (2). El tap del copó està lligat a la copa per una frontissa, segons la costum.

Dech a l'amabilitat de mossèn Gardà, ex-rector de Sant Marsal, l'haver examinat el copó d'aquesta parroquia: aquest copó és modern y d'un hermós treball; està cimejat per una creueta de dugues travesses.

El copó de Vinçà també té la creu mobible, fabricat en 1777 y destinat, si no m'enganyo, al convent de Sant Salvador de Perpinyà.

Dugues custodies antigues enriqueixen els tresors de Rigardà (làm. 38) y de Marqueixanes (làm. 39). Abdugues custodies són del segle xvè y ofereixen sorprenents analogies; l'idea és la mateixa: un peu en forma d'edícul gòtich, de dalt del qual brollen dugues tiges portant cada una un àngel ab grans ales desplegades; el peu se dilata en un pinyó invertit portant el còs de la custodia, que consisteix en un edícul ab contraforts, arbotants, pinyacles y florons; a sobre hi ve un pinyó termenat per una creu (3). La custodia de Marqueixanes és més senzilla y, ademés, ha per-

(1) M. Darcel indicà'ls assumptes d'aquests esmalts (*op. cit.*, Émaux *champlevés limousins*, pàg. 86, n.º 519).

(2) Un inventari no datat del tresor de Laon senyala un *vas* o *copa* «et in eo continetur pyxis argentea in qua solent reponi sacre hostie deferende infirmis» (*Annales archéologiques*, vol. XIX, pàg. 163). Didron suposava que'l *vas* era una especie de tabernacle (*ibid.*, pàg. 164). Sembla més natural pensar que's tractava d'un copó ab pyxis interior, com el de Prunet.

(3) Hi ha en el recull consagrat a la *Collection Spitzer* un dibuix d'un «reliquiari flamench» del xvèn segle, que reprodueix aquest tema; unes plaques d'esmalt vert translúcid porten «un P gothique et l'inscription PLA» (pàg. 134). Aquestes lletres són d'un dibuix de fantasia. Jo'm pregunto si aquest «reliquiari flamench», que porta una llegenda que s'assembla un xich a la marca de fàbrica dels argenters perpinyanesos, no té un parentiu — més o menys llegítim — ab les custodies de Marqueixanes y de Rigardà.

dut les ales dels àngels y la creu. La custodia de Rigardà és una peça magnífica, d'una riquesa rara y d'una perfecta conservació (1).

Els reliquiaris més curiosos que he trobat en el departament són a Elna, Vernet, Prada, Millars, Colliure, Sant Feliu d'Avall, Serdinyà y Arles.

El reliquiari de Santa Julia, d'Elna, és un cofret de fusta daurada del segle xv^è^.

El reliquiari de Vernet, que tanca un fragment del braç de Sant Sadurní, té forma de braç (0'49 metres); els drapatges, encara que enterchs, estan ben disposats; tenen una vora cisellada y daurada. El treball m'ha semblat datar del xiii^èn^ segle o de principis del xiv^è^.

També atribuiria an aquest període'l petit reliquiari de Colliure: se troba en bastant mal estat y passa desapercebut en el rich tresor de l'iglesia. Prada posseeix un reliquiari de Santa Llucia, que no deixa de tenir analogia ab el precedent y que és, si fa no fa, de la mateixa època.

Els dos reliquiaris de Sant Feliu d'Avall (làm. 32) són del segle xv^è^ y d'un bonich estil. Són inferiors, com a riquesa, als reliquiaris de Serdinyà y de Millàs. El reliquiari de Serdinyà (làm. 40) és de plata daurada y mideix 51 centímetres; és una bona producció del xv^èn^ segle:

(1) Ja és sapigut que a Espanya era extesa la costum d'aquestes custodies molt grans y riquíssimes: el baró Davillier ne cita de monumentals (*op. cit.*, pàg. 42 y següents). Se pot veure en el *Voyage en Roussillon* de Carrère, el dibuix de l'esplèndida custodia, alta de dos metres, feta de 1407 a 1412 per Pere Alerigues, argenter de Perpinyà, pera l'iglesia de Sant Joan, y que Dom Martène havia notat a causa de ses dimensions (*Voyage littéraire*, vol. II, pàg. 58. Cf. Henry, *Guide en Roussillon*, pàg. 18).—Aquests Alarigues, que fabricaren, alguns anys després, els busts d'Arles del Tech, eren una dinastia d'argenters. El 4 juny de 1407, Francesch Alerigues, «argentarius ville Perpiniani», donava rebut de 36 sous, preu d'un segell d'argent daurat: «pro quodam sigillo argenti deaurati, facto mandato honorabilis Johannis Serventis, commissarii regii, ad opus suarum commissionum, ponderis unius unsie et novem denariorum ponderantium» (Arxiu dels Pireneus Orientals, B. 188, f.° 39).

l'idea general és la mateixa que per les custodies de Rigardà y de Marqueixanes; però'ls dischs de cristall d'aquestes custodies fan lloch aquí a un cilindre de la mateixa materia, que ha rebut les reliquies y que s'obre fàcilment (1).

El reliquiari d'argent de Millàs mideix 56 centímetres; és del XVIèn segle. El peu, un xich pesat, soporta una mena de capsa coberta ab un teulat; aquesta capsa està proveïda de dos edícols y cimejada per un terç: cada un d'aquests edícols protegeix una estatueta. L'estil de l'ornamentació és gòtich.

La Vera Creu de Colliure (làm. 41) és també un reliquiari, destinat a contenir un bocí de la Vera Creu; és una esplèndida peça d'orfebreria gòtica d'argent daurat que afecta la forma d'una creu ab peu.

Però'ls reliquiaris més notables del país, les peces que fan més honor als argenters perpinyanesos, són séns dubte els busts dels sants Abdon y Sennèn (làm. 42), de l'iglesia d'Arles. «Són poch menys que la mida natural, y de plata; els cabells són dorats; la cara y el coll, encarnats (2). Cada bust reposa al mig d'una plàtera d'argent, de diversos caires y àngols entrants lleugerament cóncavos, vorejada d'una galerieta calada y sostinguda per quatre lleons del mateix metall. El nom del sant va gravat en el pit; una llarga inscripció se desenrotlla al voltant de la plàtera, tot el baix de la galeria.

(1) La custodia de Rigardà està col·locada sobre d'uns lleonets ajupits que serveixen de peus; d'aquests lleonets no n'hi han ni en la custodia de Marqueixanes ni en el reliquiari de Serdinyà. Aquestes observacions semblen infirmar la regla que monsenyor Barbier de Montault va formular: «Tout instrument, servant au culte et devant être placé sur l'autel, repose sur des griffons, lions, dragons, etc.; il n'y a d'exception que pour les vases sacrés qui contiennent le corps ou le sang de Jésus-Christ» *(Annales archéologiques*, v. X, p. 217).

(2) El color va aplicat directament sobre'l metall y no en una tela empastada, com en el cap de santa Lliberata, del tresor de Conques (departament de l'Aveyron).

»Bust de Sant Abdon:

SANCTUS ABDON

✝ ISTVT *(sic)* CAPVT FECIT CONFRATRIA SANCTORVM MARTYRVM ABDON ET SENNEN, QVOD OPVS FVIT CONDITVM PER MANVS MICHAELIS ALERIGVES, ARGENTERII PERPINIANI, ANNO DOMINI M.CCCC.XXV.

»Bust de Sant Sennèn:

SANCTUS SENNEN

✝ ISTVD CAPVD *(sic)* FECIT CONFRATRIA SANCTORUM MARTIRUM ABDON ET SENNEN, QVOD CAPVD *(sic)* FVIT OPERATVM PER MANVS MICHAELIS ALERIGVES, ARGENTERII PERPINIANI, ANNO DOMINI M.CCCC.XXXX (1).»

Els busts d'Arles són obres del més gran valor; és difícil imaginar una manera més completa de compendre'ls medis de que disposava l'artista, una utilisació més feliç d'aquests medis y un resultat més perfecte (2). El treball del metall se presta malament al modelat, que sempre, ab aquest procediment, resulta dur. Alerigues va sacrificar el detall de les figures; sa manera ample y ferma compensa ben bé, per una admirable expressió de noblesa, l'intensitat de vida que per força manca a les cares. Potser vaig massa enllà; però'm sembla que'ls busts d'Arles no són inferiors a les obres més belles d'aquesta classe que l'art de l'Edat Mitjana'ns ha llegat.

Ja hauré acabat ab l'orfebreria rossellonesa en havent mencionat la voluta del bàcul de coure de Sant Genís (segle XIIIè), que fou estudiat en el *Bulletin de la Société*...

(1) Tret de L. de Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 251. He llegit en el pit de sant Sennen, no SANCTVS SENNEN, sinó SANCTUS SENNER.

(2) Poden parangonarse aquests busts ab el cap d'argent «hispano-flamench» executat a Çaragoça y publicat en la *Collection Spitzer* (v. I, n.º 103); els busts d'Arles me semblen de bon troç superiors.

des Pyrénées-Orientales (1); els bastons de plata de Colliure (segles XVIIe-XVIIIe); una hermosa estatueta de la Mare-de-Déu, de plata, a cal Sr. Çagarriga, a Millàs (1666); per últim, els incensers de Taurinyà, Follà, Ur, el Vilar de Reinés y Montferrer (2).

A propòsit dels incensers puch repetir l'observació que he formulat sobre'ls crucifixs de metall: no són tant antichs com ho fa suposar llur forma general (3). Així l'incenser de Montferrer, que podria creures pertanyent a l'època gòtica, porta l'inscripció següent:

SON FETS PER LO RECHTOR JOSEPH BOSCHA. 1687

y entre'ls mots RECHTOR y JOSEPH el punxó [PP].

CALDERETES PERA AIGUA BENEITA

Algunes iglesies, sobre tot a la Cerdanya y al Conflent: Egat, Odelló, Planés, Aiguatebia, Conat, Serdinyà, Follà, Vernet, Castell, tenen un vas pera l'aigua beneita, qual tipo deu esser antich; són unes calderetes de coure, que s'estrenyen de baix per medi de dugues faixes entrades que parteixen el recipient en tres zones d'igual alçada. Algunes vegades, en el fons, l'obrer va traçarhi repujat una creu d'aquell dibuix prou conegut que s'obté descrivint en una

(1) Volum VIII. Vegis al final del mateix volum un dibuix del bàcul.

(2) Dom Martène vegé a Arles del Tech una corona anomenada de Carlemany, que ha desaparegut (*Voyage littéraire*, v. II, p. 61).

(3) El fet no és particular del Rosselló: unes miniatures del temps de Lluís XIV donen encara als incensers una forma gòtica o del segle XVe (*Annales archéologiques*, v. XIII, p. 354. L'incenser publicat en el mateix volum, p. 214, y atribuit al XIVe, deu esser molt més recent).

circumferencia, ab un radi igual al radi d'aquesta circumferencia, quatre archs de cèrcol que's troben al centre de l'esmentada circumferencia (1).

HOSTIERS

Vaig senyalar al *Comité des travaux historiques* dos motllos d'hosties: l'un de Vià, l'altre de La Llagona (2). La forma de les lletres gravades en aquests motllos m'ha fet pensar que eren del segle XIVè (3). M. Salsas n'ha trobat recentment dos a Palau (Cerdanya), un dels quals és modern y l'altre remunta igualment, segons tota l'apariencia, al XIVè segle.

INDUMENTARIA SACERDOTAL

Per lo que respecta a vestimenta sacerdotal anterior al segle XVIè, no conech sinó la casulla de Tohir. Aquesta casulla és molt escotada dels costats; el davant, molt més curt que la part posterior, termina en punta; l'obertura que serveix pera passar el cap és també tallada en punta per davant y proveïda al darrera d'una caputxa cusida

(1) He notat plats alemanys de coure ab un assumpte en la conca central, una llegenda a la vora y el viu ornamentat, a Angostrina, Bonpàs, Cornellà de Conflent, Odellò, Palau del Vidre, Serdinyà, Vilallonga dels Monts, Sant Mateu de Perpinyà (tres), a Sant Genís les Fonts, a casa d'un o dos particulars, etc.

(2) Aquest últim ha sigut venut després.

(3) El Museu de Sant Joan, a Angers, posseeix una imprompta de motllo d'hosties que presenta analogies ab el de La Llagona.

posteriorment. La seda quasi ha desaparegut: és un teixit vermell fosch, ab dibuixos negres y grochs, que podria esser d'origen oriental: no queda gaire més que les vores, també en mal estat a causa de la costum que hi havia altre temps de distribuir trocets d'aquesta casulla a les dònes embraçades.

Del segle XVIe, el Rosselló posseeix hermosos ornaments brodats, o al menys brodats que han sigut remuntats: a Colliure, una capa pluvial que és, segons un arqueòlech distingit (1), «la pièce capitale» del tresor d'aquesta iglesia; a La Tor de Querol, una casulla; a Vinçà, una casulla y una capa pluvial; a Palau del Vidre, una capa pluvial brodada en 1555 o 1556 en l'obrador de Martí Otxoar, de Barcelona; a Catllar (làms. 43 y 44), per últim, una capa pluvial que fou encarregada, el 25 de Febrer de 1589, a Martí Laredó, brodador de Perpinyà, y una casulla, un xic més antiga, que'l mateix Laredó fou encarregat de reparar en la mateixa data (2).

Senyalaré aquí una napa d'altar de l'iglesia de Castell (fig. 40) que M. Darcel ha descrit així:

«Nappe d'autel? XIVe siècle.

»Longière de lin blanc, à lisière jaune, brodée de deux larges bandes d'entrelacs de style arabe, en point de chaînette (3).»

Aquesta peça mideix 2'32 metres de llarch per 0'96 metres d'ample. La franja groga, ab ratlles vermelles y blanques, mideix uns 0'09 metres de llarch; no enquadra la peça pels quatre costats, sinó que sols la voreja pels dos

(1) J. de Verneilh, *Congrès archéologique*, sessió XXXVa, p. 190.

(2) Vegis la meva comunicació en el *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1888, p. 249. Heus aquí lo que L. de Bonnefoy escrivia en 1856: «Les ornements sacerdotaux du XVIe siècle ne sont point rares dans nos églises de campagne et souvent la date y est brodée, au milieu des enroulements, dans un cadre réservé. On peut mentionner une chape et une dalmatique à Saint-Féliu-d'Amont (1551 et 1552), une chape à Vinça (1572), une chasuble à Saint-Nazaire (1588), etc.» *(Bulletin monumental*, v. XXII, p. 394-395).

(3) *Exposition rétrospective de l'art français au Trocadéro*, n.º 700.

costats més grans. Forma còs ab el teixit; és obtinguda per medi d'una combinació de la trama y de la cadeneta, els fils de seda de l'una envolten els fils de lli de l'altra.

Fig. 40.—Brodat provinent de Sant Martí de Canigó, que's conserva en l'iglesia de Castell

Els dibuixos, d'aspecte geomètrich y oriental, estan fets ab sedes de diversos colors: blau, vert, groch, rosat, vermell, etc. Els punts són variats: hi ha al menys dos proce-

diments y potser més, segons lo que m'han dit persones competents. A Castell conten que aquests punts són de difícil reproduir y que algunes brodadores hàbils ho han probat inútilment.

Una llegenda bastant antiga pretent que aquella tela fou brodada per la comtesa Guisla en el segle xi^è, destinant-la a Sant Martí de Canigó. Aquesta darrera indicació sembla esser exacta; no garanteixo l'exactitut de lo que's diu sobre'l nom de la dama qui ha executat el treball ni sobre l'època en que vivia.

Se conserven al Museu de Cluny dugues teles brodades que provenen igualment de Sant Martí de Canigó. Heus aquí lo que'n diu en el seu catàlech el malaguanyat M. Darcel:

«6422. — Pièce de broderie sur lin, en soies de couleurs, exécutée au xie siècle par la comtesse Ghisla, femme de Guifred, comte de Cerdagne, pour l'abbaye de Saint-Martin du Canigou, fondée par ce prince.

»6423. — Tissu de lin, brodé en soies de couleurs, provenant de l'abbaye de Saint-Martin du Canigou, et reproduisant des caractères arabes. — L^r. 0^m,60.

»Ces deux précieuses broderies ont été données au Musée par M. Achille Jubinal, député au Corps législatif, 1869.»

QUARTA PART

LES SEPULTURES

TOMBES ANTIGUES

S'han descobert tombes antigues en diversos punts de la provincia, a Palau del Vidre, per exemple; però han sigut molt poch estudiades. L'Alart, mort fa alguns anys essent arxiver dels Pireneus Orientals, va senyalar varis cementiris que ell feia remuntar a l'època ibèrica, y que estan situats en punts desde molt temps deshabitats: entre Tohir y Santa Coloma, entre Arenyanes y Roders (1). S'han trobat sepultures antigues a Torà, envers 1830 (2); unes altres aprop de Vilafranca de Conflent, en 1777 (3). En el territori de Banyuls dels Aspres, en un barri que desde 1411 porta'l nom de *Vila Vella*, s'hi trobà un d'aquests cementirs, que fou descrit per Alart (4): les quatre parets verticals de les tombes eren de pedres bastes barre-

(1) *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientales*, v. XXI, p. 269.
(2) *Publicateur des Pyrénées-Orientales*, 1833, n.º 3.
(3) *Inventaire des Archives des Pyrénées-Orientales*, C. 2022.
(4) *Bulletin de la Société des Pyrénées-Orientales*, v. XXI, p. 265-266.

jades ab obra; el fons era igualment d'obra, y la tapadora formada d'una llosa groixuda; els peus estaven sempre posats en direcció de llevant. Aquestes sepultures no contenien ni vestits, ni armes, ni utensilis; barrejats ab la terra que omplia de les tombes s'hi trobaven fragments de carbó.

Fa alguns anys, més amunt de Montner, tot arrencant una olivera va descobrirse un cadavre tancat en una especie de bagul compost de lloses de licorella; la cabellera era llarga; tenia el pit cobert per una cota de malles o millor per un entrellat de filferro ab malles de cosa d'un centímetre. El senyor R. Camps, membre de la Societat dels Pireneus Orientals, qui m'ha donat aquestes noticies, posseeix un fermall de coure guarnit de granats, provinent d'aquesta tomba.

Les excavacions dutes a cap en 1886 en l'iglesia vella de Sant Joan de Perpinyà portaren el descobriment de varies sepultures, algunes de les quals semblen bastant antigues; una d'elles, obrada ab grossos còdols, s'estrenyia de la banda dels peus y es terminava en l'extremitat oposada per un ninxo destinat a posarhi'l cap; al costat del crani hi trobàrem un pot de terra grisa. En aquestes tombes els cadavres estaven ajeguts ab el cap a ponent y els peus a l'est. Les excavacions han donat diverses mostres d'objectes ceràmichs col·locats sempre prop del cap. Baixos, reinflats, proveits d'una nansa y una petita obertura a dalt, davant de la qual hi havia encastat un bech, aquests vasos pera beure, aquests pitxers devien haver servit pera contenir aigua beneita o incens (1). Com en el

(1) Vegis el pare Cochet, *Sur l'usage de placer des vases dans la sépulture de l'homme* (*Bulletin monumental*, 1856, p. 329-363). Y un article publicat fa poch en el *Bulletin monumental* sobre les *pegas*. Vegis la memoria que vaig redactar sobre les excavacions de Sant Joan, en el *Bulletin de la Société... des Pyrénées Orientales*, v. XXVIII, p. 141 y següents. En una cova de la conca de la Gli fa una cinquantena d'anys que un subjecte se trobà en presencia d'una vintena d'esquelets, cada un dels quals anava acompanyat d'un pot de terriça (*Bulletin de la Sociéte... des Pyrénées Orientales*, v. VIII, p. 250-258). A la *Vila Vella* de Banyuls, els proprietaris han recullit un cert nombre d'objectes de terriça, però fòra del cementir.

cementir de Banyuls dels Aspres, la terra portava una quantitat variable de restos calcinats, carbó, que és molt possible que fossin empleats com a desinfectant.

La tomba de l'iglesia de Sant Joan que acabo de descriure oferia una particularitat interessant: el ninxo estava ficat sota d'unes substruccions semicirculars que semblaven haver pertenescut a una absis bastant antiga y desde molt temps desapareguda. És sapigut que durant l'alta Edat Mitjana les inhumacions a l'interior de les iglesies eren rares; els fidels, volent reposar lo més aprop possible d'aquests edificis, se feien enterrar sota l'escolador dels temples; no dubto de que havem trobat a Sant Joan un exemple d'aquesta piadosa costum. Encara en el segle XIè, el comte Guifre se conta que s'havia buidat ell mateix en la roca (1), aprop de l'iglesia de Sant Martí de Canigó, ont havia pres l'hàbit, una tomba llegendaria en la provincia: estreta dels peus y ab un ninxo pel cap (2).

LLOSES GRAVADES

Més endavant, les lleys canòniques, sobre aquest assumpte, se tornaren d'una tolerancia excessiva: les iglesies foren transformades en veritables necròpolis. A Espanya, sobre tot, ab la qual l'antich Rosselló té tanta analogia, alguns santuaris estan enterament empedrats de lloses

(1) A Sainte-Croix de Montmajour hi havien tombes obertes en la toba (Quicherat, *Mélanges d'archéologie*, v. II, p. 354).

(2) Després de la redacció del present treball, el Dr. Albert Donnezan ha publicat en el XXXIIIe *Bulletin de la Société... des Pyrénées Orientales* una interessant *Note sur quelques sépultures du Roussillon*. Per últim, recentment els diaris han senyalat a Corbera del Mig un cementir en el qual les tombes formen pisos l'una damunt de l'altra.

sepulcrals (1). Tinch recort d'haver vist a Navarra una parroquia petita que no més tenia tres fochs; cada familia tenia a l'iglesia la seva tomba, sobre la qual se col·locava pera assistir als oficis.

A Perpinyà, el sòl de les dugues iglesies de Sant Joan és en gran part format per les despulles de milers de fidels; molts documents fan menció de gent que hi ha soterrada: bisbes, canonges, personatges de distinció, ciutadans. Les grans families tenien una capella en la qual se trobava llur sepultura, que portava en català'l nom de *vas*, potser de *carner*. Lo mateix passava en les iglesies dels poblets, on les capelles laterals estaven confiades al cuidado y afectes a l'inhumació de les families principals.

Se trobà que era indispensable de marcar el lloch d'aquestes cavitats pels enterraments sense que fessin nosa a la circulació; en el país, com per tot arreu, s'adoptaren les lloses planes, gravades àb ratlles, que recobrien el còs del difunt y que entraven en el paviment. Ne queden un cert nombre que porten, les unes l'efigie del mort, altres una senzilla inscripció.

De làpides ab inscripció se'n troben al Voló sobre la tomba d'un personatge mort en 1347; a l'iglesia dels dominicans de Colliure (2) († 1451); a Vilallonga de la Salanca (3) († 1449). A Sant Joan de Perpinyà hi havia en el paviment de l'iglesia dugues lloses anàlogues que l'arquitecte actual les ha retirat pera encastarles a la paret; l'una, de 1'95 metres d'alçada, representa un capellà, Bernat Arres, mort en 1429 (4): Bernat Arres està dret, les mans plegades, ab trajo sacerdotal, protegit per una mena de tàlem, qual acabament, bastant complicat, se compon de tres arcades ab florons, etc. En els àngols superiors, les armes. Al voltant de la pedra, l'epitafi. L'altra làpida no

(1) Lo mateix passa en alguns claustres, com per exemple a Girona.

(2) Bonnefoy: *Épigraphie roussillonnaise*, n.º 210.

(3) *Ibid.*, n.º 130.

(4) *Ibid.*, n.º 3. Aquesta obra conté un dibuix de la tomba de B. Arres.

porta sinó una efigie sense inscripció; aquesta efigie representa una dòna ab un vel al cap y vestida ab un llarch mantell sense mànigues; a baix, un escut ab una planta.

La pedra tombal més curiosa que's conserva en la regió és la de Bernat de So, vescomte d'Evol († 1385), que està en el Museu de Perpinyà y que prové de l'iglesia de Sant Domínich, d'aquella ciutat. En Bernat porta un bacinet cònich lleugerament bombat, cimejat ab un botó del que arrenquen una jugularia o lligam; va armat d'una especie de cuiraça formada d'escates horitzontals y articulades com els dits d'un guantelet; els braçals y els camals són plans; els peus y les mans estan garantits per unes plaques bombades y articulades com la cuiraça; unes guardes rodones de metall protegeixen en el colze; l'espasa és ampla y llarga; el cinturó de l'espasa molt fluix; la cota d'armes arriba fins als genolls. Lo que hi ha de més notable en aquesta armadura és, a més de la forma del casch, l'ausencia de malles. El vescomte d'Evol està peu dret, sota d'un edicol més senzill y més elegant que'l d'en Bernat Arres (1).

En els darrers temps se perdé'l gust an aquest gravats: se preferiren les inscripcions de relleu. És possible que aquest procediment fou adoptat a causa de la naturalesa dels materials empleats. Així m'explico, al menys, que les inscripcions d'aquest genre siguin nombroses en els països de granet: a Bretanya (2), per exemple, y a Jersey (3) y en el país basch (4). Siga lo que's vulga, aquests epitafis se troben, sobre tot, en la part montanyosa de la provincia: l'iglesia de Vilafranca'n posseeix varies; alguns claustres catalans ne són literalment empedrats; en el cementir d'Ur (Cerdanya) vaig pendre nota d'una de 1872. A Per-

(1) Vegis un dibuix d'aquesta làpida, en el *Bulletin de la Société... des Pyrénées-Orientales*, v. VII, p. 256.

(2) A Lamballe, a Dinan (en les iglesies y al Museu), etc.

(3) A Saint-Hélier (iglesia parroquial), a Saint-Laurent, etc.

(4) A Cambo, etc.

pinyà, en el pati de la Còs d'Enginyers, hi ha una hermosa làpida d'aquesta classe; és la

SEPVLTURA [DEL HON]RAT..... MERCADER, E DELS SEVS,
QVI PASA D'AQUESTA VIDA A 27 DE GOST 1452.

La pedra mideix 1 metre per 2. L'inscripció, en minúscula gòtica, està disposada al voltant d'un escut de forma llargaruda que porta un semi-vol abatut. A sota hi ha un altre escut, quals àngols superiors y la punta se terminen per uns florons y que porta un monograma (M B?) cimejat per una creu (1).

L'inscripció cristiana més antiga que'l departament posseeix, que jo sàpiga, és de relleu: potser és un epitafi. És a l'iglesia de Prats de Molló. La llosa mideix uns 1'20 metres per 0'45 d'alçada. L'inscripció ha sigut dexifrada de diverses maneres; fins s'hi ha trobat grech. Lo que jo hi veig és, entre dos crismes, l'abreviatura d'una paraula començant per RIC, *Ricardo, Ricimiro,* etc.

EFIGIES DE RELLEU

Les lloses sepulcrals ab efigie de relleu eren bastant freqüents. Les despulles del comte Guifre, de qui ja he

(1) Els soberchs personatges del feudalisme ordenaven devegades, per devoció, que llur tomba fos disposada de manera que fos trepitjada pels fidels: se llegeix en el testament de Jaume'l Conqueridor, de 1 de Janer de 1242: «Precipimus itaque corpus meum sepeliri in monasterio Populeti et in tumulo non depicto, sed sub terram ante altare Sancte Marie ejusdem monasterii et in loco per quem vadeant ad altare transeuntes». (Citat per M. de Tourtoulon, *Jaime I*, v. II, p. 556). Ja és coneguda la dita d'aquell gentilhom que's féu sepultar en la volta d'una iglesia, no volent que'ls vilatants li passessin sobre la panxa.

parlat, foren trasladades, en 1332, a un nou monument decorat ab una estatua que s'ha perdut (1).

Pere Puiggarí y L. de Bonnefoy citen dugues efigies d'aquesta classe: l'una, la del vescomte de Perillós, a Sant Francesch de Perpinyà (2); la segona, la de Villier († 1300), a Sant Domínich de la mateixa ciutat. Aquesta figurava «un chevalier coiffé d'un casque et brandissant une épée sur un cheval caparaçonné, lancé au galop (3)». La perdua d'aquesta tomba és molt més sensible perquè l'esculptor sembla haver reproduit el segell del cavaller, lo que seria un cas força interessant.

No fa gaire que en l'iglesia mig enrunada de Sagorra vaig pendre nota d'una pedra en la que hi està molt grollerament representat un home vestit ab una mena de brusa; al pit, una creu patada ab el peu afilat; els braços, ridículment prims y curts, estan plegats sobre'l pit; el cap descança sobre un coixí.

Depositades en el Museu de Perpinyà hi han dugues pedres sepulcrals ab figures d'alt relleu, que provenen del convent de Sant Francesch. En la més antiga hi ha un cavaller ab el coll protegit pel gorguerí en el qual se lligava l'helm; la cota d'armes, molt llarga, és oberta per davant; les mànigues deixen veure l'antebraç, cobert de malles; la mà dreta està apoyada en el pom de l'espasa; la cama dreta està tirada sobre l'esquerra (4).

L'estatua d'Alamanda de Castellnou (5) és, com a factura, ben superior a la precedent; data del segle XIVè.

Aquestes lloses, esculpides en relleu, estaven posades horitzontalment sobre un basament, un poch més amunt de terra y séns dubte algunes vegades sota una arcatura. Altres estaven encastades verticalment en el mur.

Així està posada la llosa tumular (làm. 45) del bisbe

(1) Bonnefoy: *Épigraphie*, n.º 276.

(2) *Bulletin de la Société... des Pyrénées-Orientales*, v. VII, p. 266.

(3) Recull antich citat per Bonnefoy, *Épigraphie*, n.º 69.

(4) *Bulletin de la Société... des Pyrénées Orientales*, v. VII, làmina V.

(5) *Ibid.*, v. VII, làm. V, y Bonnefoy, *Épigraphie*, n.º 51.

Guillem Jordà († 1186), en la galeria Sud del claustre d'Elna; és de marbre blanch venat de blau y mideix 1'55 metres per 0'75; està col·locada en sentit de la llargada, el cap a la dreta, els peus a l'esquerra. El cap del prelat, portant la mitra oberta per davant, està apoyat en un coixí; les mans les té plegades sobre'l pit; la casulla és en punta y bastant curta del davant; l'estola, al contrari, arriba fins molt avall; al costat el bisbe hi té posat el bàcul, sobre'l qual passa un àngel turiferari: en l'àngol superior de l'esquerra hi ha gravada l'inscripció següent (1):

GVILLELMVS : IACET : HIC : IORDANVS : PASTOR : OVIL.
ELNE : QVEM : IVVENVM : PLEBS : PLANGIT : ET : ORDO : SENIL
VRBIS : ET : ORBIS : HONOR : SED : NVNC : DOLOR : VRBIS : ET : ORB
PRO : QVO : TOTA : FLET : VRBS : CVI : TOTVS : CONDOLET : ORB IS.
CRASTINA : LVX : RAPIT HVNC : ASSVMTA : MATRE : POTENT
BIS : SEPTEM : DEMPTIS : ANNIS : DE : MILLE : DVCENT

El claustre d'Elna posseeix també dugues tombes del mateix genre, però col·locades en sentit de l'alçada, el cap a dalt, sortides totes dugues de mans d'un mateix esculptor, Ramon de Bianya. L'una (2) representa un bisbe (fig. 41) desconegut, que Alart suposa esser un Ramon, qual efímer episcopat no havia sigut senyalat encara (3). El prelat està dret, les mans plegades sobre'l pit, mitrat, revestit ab hàbits pontificals de plechs fins y apretats; el bàcul està a sa dreta; dos àngels turiferaris li sostenen el cap; la mitra afecta la forma d'un solideu ab una banya a cada costat; entre aquestes banyes apareix la mà de Déu, sobre d'una creu grega. La pedra, que mideix 1'51 metres d'alçada, està dreta y empotrada a la paret.

(1) Bonnefoy: *Épigraphie*, n.° 98.
(2) *Op. cit.*, n.° 112.
(3) *Bulletin de la Société... des Pyrénées-Orientales*, v. XIX, pàgina 205-206.

Fig. 41.—Tomba d'un bisbe, en el claustre d'Elna, executada per Ramon de Bianya

Fig. 42.—Tomba de F. del Soler († 1203), executada per Ramon de Bianya
Provinent del monastir de l'Fula, avuy en el claustre d'Elna

La segona tomba (1), deguda a Ramon de Bianya (fig. 42), és la de F. del Soler († 1203) y fou transportada a Elna desde'l monastir vehí de l'Eula. Aquesta pedra és d'una execució inferior a la precedent: les dimensions són quasi iguals; el personatge té la mateixa actitut; el vestit té'l mateix plegat.

Aquestes pedres estaven destinades a esser col·locades tal com estan, això és, la cara esculpida formant part vertical. Les efigies són d'un relleu bastant alt, però com ficades en una depressió y enquadrades per un aixanfranatge, de manera que la sortida de les figures no passi de la de les vores exteriors de la llosa.

Se coneix una altra figura sepulcral de relleu, que està disposada de la mateixa manera y que no ha pogut esser posada diferentment. Aprop de la porta d'entrada de l'iglesia abacial d'Arles, més amunt del sarcòfach antich conegut ab el nom de *Santa Tomba*, hi ha un monument funerari (2) compost de quatre blochs de marbre empotrats a la paret en tota llur llargaria formant una creu llatina (làm. 46). L'un, de 1'76 metres d'alçada, porta en baix relleu l'efigie d'un personatge: el cap és quadrat; els cabells, llarchs, cauen darrera les orelles; la barba és en punta y rullada; un accident s'emportà'l nas, lo que ha donat lloch a la llegenda que corre de que'l personatge estava afectat d'un cranch a la cara; els braços estan encreuats sobre'l pit; el trajo, que és el d'un laich, és de pleguets apretats. Dels altres tres blochs, l'un, alt de o'35 y ample de o'45, està col·locat a sobre del precedent: porta una mà divina, ab l'epitafi de Guillem Gaucelm, cavaller, de Tallet, mort en 12[10 o 1211]. Per últim, els dos altres blochs formen els braços de la creu; llur linia superior correspon a la linia inferior del precedent; són quasi qua-

(1) Bonnefoy: *Op. cit.*, n.º 119. Sobre la lectura de les inscripcions d'aquestes dugues tombes, vegis la meva *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, p. 83 y 85. Abdugues inscripcions s'expliquen l'una ab l'altra: digui's lo que's vulga, llur comparació no pot esser més concloent.

(2) Bonnefoy: *Épigraphie*, n.º 239.

drats y mideixen o'40 per costat: cada un d'ells porta un àngel agenollat, el cap aixecat envers la mà divina, les ales desplegades (1).

S'ha dit (2) que aquestes quatre pedres feyen part de monuments distints. Crech que és un error. Trobem en la reunió d'aquests materials, que són de la mateixa mena, un tot complet, format d'elements que's troben freqüentment en la decoració dels monuments funeraris: la mà divina y els dos àngels.

SARCÒFACHS

S'ha senyalat la persistencia en plena edat mitjana, en el mig-dia de França, de sarcòfachs anàlechs an els de l'antiguetat (3). No puch citar, per lo que toca al Rosselló, ni un sol depòsit sepulcral d'aquesta classe. Els sarcòfachs de l'edat mitjana que resten encara a la provincia diferei-xen enterament, per llurs dimensions, dels antichs.

En altre temps hi havia en les nostres encontrades la costum d'exhumar els còssos al cap d'algun temps y de recullir els òssos després de consumides les carns. No pretench que això fos la regla; però era un fet freqüent.

Durant l'edat mitjana, quan tenia de transportarse un còs a una llarga distancia, sembla que separaven els òssos de la carn, que confiaven a la terra; l'esquelet, desfet, era lo únich que's transportava. Ara, donchs, per desossar els cadavres en alguns casos, els feyen bullir. En 1307, Eduard I d'Inglaterra féu prometre al seu hereu de ferli bullir les

(1) Vegis en el *Voyage pittoresque de Taylor, Languedoc,* un dibuix d'aquest monument.

(2) Mérimée: *Notes d'un voyage dans le Midi,* etc., p. 423.

(3) Viollet-le-Duc: *Dictionnaire d'Architecture,* article *Tombeau,* v. IX, p. 24.

despulles y de tirar els òssos contra'ls Escocesos quan aquests últims se revoltessin (1). El P. Lacoste, rector de Saint-Pardon, que ha fet un estudi profon dels Regestes de Climent V, ha tingut l'amabilitat de senyalarme, en aquest ordre d'idees, un document curiosíssim: un cardenal antich, abat de Fontfreda, en els confins del Rosselló, desitjava reposar en aquest monastir; el 15 de Juliol de 1312 obtingué una bulla que duya que, si moria lluny de Fontfreda, se podrien treure ses entranyes, tallarli'l còs a troços y ferlo coure, perquè'ls seus òssos fossin més fàcilment transportables (2). No m'és possible de citar fets anàlechs pel Rosselló; és probable que hi enterraven els còssos, pera deixar a la carn el temps de despendres. Així va ferse ab Ermengol de Llupià.

«Ermengol de Llupià morí a Bages, en el territori de son senyoriu. Per disposició testamentaria havia triat el monastir de Cornellà per lloch de sepultura; però'l transport immediat de les despulles oferia algunes dificultats: l'estació era dolenta y era llarch de Bages a Cornellà, *tempus erat inconveniens et iter longum.* Fou convingut, donchs, que'l cadavre seria depositat provisionalment en el cementir de la parroquia; però, abans de procedir a l'inhumació, el sagristà y el semmaner de Bages s'obligarien per escriptura pública, enfront de Ramon, prior de Cornellà, a tornar l'ossamenta després de consumida la carn (3).»

Els documents escrits y els epitafis contenen mencions bastant nombroses d'aquestes translacions: una dama de

(1) *Art de vérifier les dates.*

(2) «...Valeant familiares et executores prefatum corpus exenterare, in frusta concidere et decoquere, ut ossa, tegumento carnis excusso, facilius deferantur» (Regestes de Climent V, n.º 8852).— En una comunicació a la *Commission des arts,* datat de 23 brumari de l'any II, dom Poirier explica aixís el fet de que algunes tombes del segle XIIIè a Saint Denís (panteó dels reys de França) no continguin corones: «C'est que les cadavres, ayant été bouillis et désossés, et les ossements rassemblés dans de petits cercueils, n'ont pu être revêtus des ornements», etc. *(Intermédiaire des chercheurs et curieux,* 20 d'Octubre de 1893, columna 438.)

(3) Traduit de Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 285.

Girona havia sigut portada d'Olot a Perpinyà (1); uns epitafis guardats a Espirà de la Gli ens mostren que dos individus, morts en 1264 y 1302, foren transladats en 1286 y 1315 a llurs sepultures definitives (2); un abat de Sant Genís les Fonts, mort en 1271, fou reinhumat dèu anys més tard (3); un monjo de Sant Miquel de Cuixà, germà d'Arnau Bufard, qual mort havia sigut en 1240, fou depositat en una nova sepultura en el segle XIVè (4); ja sabem que's produí un fet anàlech ab el comte Guifre (5), y veyem també, per una inscripció funeraria de Sant Hipòlit, que Gausbert Isambert, capellà, havent transportat els òssos de sos pares, «ossa», ordena que se'ls hi reuneixin un dia els seus (6).

Precisament perquè se deixava a la carn el temps de consumirse abans de procedir a l'enterrament definitiu, és per lo que algunes tombes foren fetes bastant temps després de la mort. L'epitafi d'Arnau de Costa y de sa esposa (7), per exemple, parla de l'episcopat de llur fill Ramon. Ara bé, ja eren fòra del món desde 1282, mentres que Ramon fou bisbe tant sols desde 1289.

Quan se recullien així els òssos dels difunts, se'ls col·locava no en carners anàlechs als del nord de França (8), sinó en sarcòfachs molt petits, o en cavitats practicades en les parets.

En el Museu de la capella de Santa Águeda de Barcelona hi ha una notable col·lecció de sarcòfachs de pedra, alguns dels quals presenten curioses analogies ab les tombes dels grans mestres de Rodes, que's guarden al Museu

(1) Enquesta de 17 de Setembre de 1562. Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 150.—Cf. el testament del canonge Ramon Bassedes, del 12 Octubre de 1507, G. 133, y el testament del canonge Joan de Basseda y de Biure, de 25 Janer de 1682, G. 138.

(2) Bonnefoy, *op. cit.*, n.os 149 y 150.

(3) *Ibid.*, n.º 231.

(4) *Ibid.*, n.º 271.

(5) *Ibid.*, n.º 276.

(6) *Ibid.*, n.º 139.—Véginse també'ls n.os 184, 197 y 213.

(7) *Ibid.*, n.º 65.

(8) Vegis Viollet-le-Duc, *Dictionnaire d'architecture*, l'article *Ossuaire*.

de Cluny. Un d'ells mideix exteriorment 1'01 metres de llargada, 0'34 d'alt y 0'40 de fondaria; l'inscripció'ns diu que aquest sepulcre minúscul ha tancat a Bernat Burget, a la seva esposa y a llurs tres filles.

El Rosselló conserva al menys nou sarcòfachs d'aquesta mena dispersats en diverses localitats: dos a la font de Serrallonga, un al Voló, dos a Perpinyà, un a Sant Genís les Fonts, a Oms (fig. 43), a Follà y a Montferrer.

El sarcòfach d'Oms és el més antich dels que acabo d'enumerar. És de marbre y té 1 metre de llarch, 0'30 d'alt, 0'40 de fons; les parets sont groixudes d'uns 0'08. La cara principal és ornada, a cada extremitat, ab una columneta

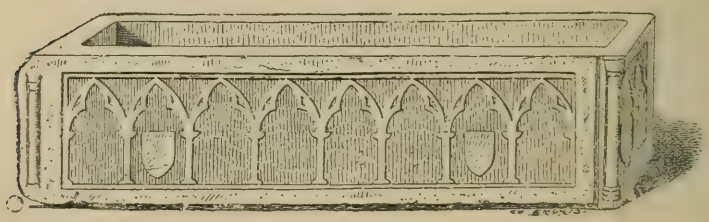

Fig. 43.—Sarcòfach a Oms

agafada; una faixa y un llistell enquadren el pany central, que és deprimit y entapiçat ab una serie d'arcadetes. En el camper de la segona y de la setena d'aquestes arcades hi ha un escut unit. L'inscripció està gravada en majúscules, a dalt y a baix de la faixa que forma'l march; està gaire bé esborrada; hi he pogut veure que'l personatge quals despulles el sarcòfach contenia havia mort en la segona meitat del segle XIIIè. De les dugues cares laterals, la que és possible examinar té dugues arcades; en la primera hi ha un escut; en la segona hi ha un *olm*, armes parlants del senyor d'Oms, que reposava en aquest sarcòfach.

El sarcòfach de Sant Genís les Fonts és molt més senzill. La caixa, de 1'02 metres de llarch per 0'33 d'alt, porta senzillament en la cara anterior l'epitafi de l'abat Gui-

llem († 1307) (1). La tapa que aquí ha subsistit sobre-ix del sarcòfach; s'hi lliga per medi d'un cavet, cimejat ab una faixa que ajunta les vessants de la tapa.

El sarcòfach de Follà (fig. 44) no és gaire més complicat. Està picat en un bloch de marbre de Vilafranca; mideix 0'96 metres. A les extremitats de la cara anterior, les armes del difunt, una *fulla* d'un xich de relleu, en

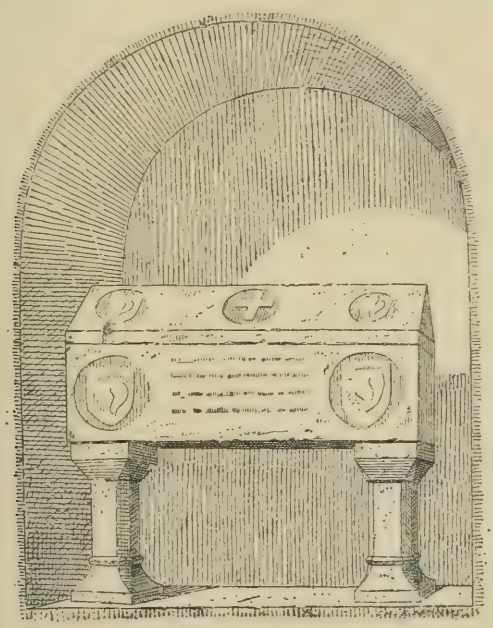

Fig. 44. — Sepulcre a Follà

un escut col·locat en una petita depressió circular; al mig, l'epitafi de Bernat de Follà († 1318) (2). La tapa, actualment trencada, és a dugues vessants; la vessant anterior porta la mateixa ornamentació que la paret principal, però a més en el centre una creu que, com els escuts,

(1) Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 232.
(2) *Ibid.*, n.º 296.

va col·locada en un camper circular lleugerament deprimit.

Dels dos sarcòfachs de Perpinyà, l'un (1), que ha perdut la tapa, y que és el de Pons de Barres, mestre general de la Mercè († 1368), pertany al doctor A. Donnezan; l'altre és a la capella de l'hospital civil y prové de l'iglesia dels franciscans. L'urna d'aquest darrer, de 1'04 metres de llarch per 0'63 d'alt, està terminada a la part inferior per un grupo de motllures; al centre de la cara anterior, l'epitafi de Berenguer de Junyent, mercader de Barcelona († 1361) (2), ab un escut a cada banda; cada escut, portant un lleó, va enquadrat en un quadrifoli d'un bonich estil. La tapa sobre-ix de l'urna. El conjunt va sostingut per dugues cònsoles en forma de lleons allargaçats.

Els dos sarcòfachs de Serrallonga (3) son del XIVèn segle; lo mateix que'l d'Oms, serveixen de piques a la font de la localitat, y el regalimar de l'aigua els ha posat en bastant mal estat. L'un d'ells mideix 0'97 metres; en sa cara anterior té una serie de cinch o sis arcades trilobulades y el mateix nombre d'escuts, en cada un dels quals hi campeja un boch. (El castell de *Cabrenys* és aprop de Serrallonga.) L'inscripció està cisellada en les faixes superior y inferior.

El segon sarcòfach és més original; sa llargada exterior és de 0'98 metres; l'interior de 0'81; la fondaria de 0'57 a fòra, de 0'32 a dins. La cara està dividida en tres compartiments: el del centre conté l'epitafi; els de les extremitats estan delimitats per unes motllures verticals entre les quals hi ha una arcada trilobulada abrigant un escut. Els àngols inferiors de les dugues cares laterals són morts. L'iglesia de Serrallonga ha conservat la tapa d'una de les dugues urnes, molt probablement del primer; aquesta tapa és a quatre vessants, sota les quals hi ha una faixa damunt de un cavet. La vessant anterior porta al centre, en una circumferencia deprimida, una ampla creu patada; a cada

(1) Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 75 y n.º 201.
(2) *Ibid.*, n.º 44.
(3) *Ibid.*, n.º 266.

costat, en un cèrcol més petit, un escut de vora dentejada porta a dins un boch.

El sarcòfach de Montferrer ha sigut dibuixat pel *Voyage pittoresque* de Taylor: l'urna està coberta per un rengle d'archs; els epitafis de Dalmau de Castellnou († 1322) y del seu fill Pere y de Beatriu de Castellnou († 1307) se veuen gravats en la tapa. Aquesta tomba, que ha tancat les despulles de tres persones, mideix 1'24 metres (1).

Aquests sarcòfachs anaven posats generalment en un mur o en ninxos a l'interior de les iglesies. A Catalunya era costum freqüent aquesta disposició dels sepulcres; n'he vist, sobre tot, a la catedral de Girona (2), col·locats en els llindars de les portes (3); a la Seu d'Urgell, en el braç nord de la catedral, n'hi ha un de data moderna posat a la paret damunt de dos permòdols. Lo mateix se veu a l'exterior dels edificis religiosos: en la fatxada nord de Sant Feliu de Girona se'n pot admirar tota una col·lecció y dels més curiosos.

En l'iglesia abacial de Sant Miquel de Cuixà se conservava la tomba de Sant Pere Orseolo, «sur les formes du chœur» (4).

Sabem que les despulles de Francesch Eximeniç, bisbe d'Elna, se guardaven a Sant Francesch de Perpinyà «en una urna fixada al mur damunt de la porta entre l'iglesia y la sagristia gran» (5). Se pot creure que aquesta *urna de pedra* era un sarcòfach anàlech als que acabem de descriure.

Fossa (6) parla d'un sarcòfach de granit empotrat en el

(1) Bonnefoy, *op cit.*, n.º 262.

(2) Vegis en el dibuix en *Cataluña* de Pau Piferrer y Francisco Pi y Margall, v. II, p. 79.

(3) Parlant de la tomba de Margarida, filla del rei d'Hungria, morta en 1241, que's conserva a Spalato, M. Iriarte escriu: «L'urne sépulcrale, par une coutume familière aux chrétiens de cette époque, avait été scellée au-dessus de la porte du Dôme comme une clef d'arc» (*Tour du Monde*, de 1876, p. 72).

(4) Dom Martène, *Voyage littéraire*, v. II, p. 59.

(5) Arxiu dels Pireneus Orientals, G. 223.

(6) *Mémoire pour les avocats de Perpignan*, p. 107-108.

mur, a dreta entrant per la porta de l'iglesia de Sant Domínich, y que primitivament havia estat en una capella. El de Pons de Barres estava en la fatxada de la Mercè (1). La tomba del bisbe Ramon Costa està agafada a una de les parets de la capella que ell havia construit, en la catedral d'Elna (2). El sarcòfach de l'abat Guillem, en el claustre de Sant Genís, entra en part en el mur; va sostingut per dugues cònsoles qual extremitat està ornada ab un cap, y, com pera assegurar l'inviolabilitat de la tomba, un arch toral del claustre reposa sobre la tapa. El sarcòfach de Junyent, en l'hospital civil de Perpinyà, fou fet exprés pera anar encastat a una paret; per aquest motiu va acompanyat, com a cònsoles, de dos lleons allargaçats sobre llurs potes davanteres.

Devegades aquestes urnes s'enquibien en ninxos; el de Follà (fig. 44) està sota una arcada de mig punt, en l'interior de l'iglesia; va muntat sobre de dugues columnetes groixudes de fust octagonal.

Els arquitectes pensaren en treure partit d'aquestes costums pera la decoració de les fatxades de les iglesies de l'encontrada, qual aspecte és tant fret. En les parts baixes dels campanars que presenten a cada costat de la fatxada de l'hermosa iglesia de Castelló d'Empuries s'hi reservaren unes arcades geminades; aquestes arcades cegues devien esser destinades a cobrir sarcòfachs de petites dimensions, descançant sobre permòdols.

També'ls sarcòfachs estaven col·locats devegades damunt d'unes columnetes que s'aixecaven de terra, per exemple la tomba de Montferrer. Sobre d'un dels culs-de-llantia del claustre d'Elna hi ha esculpida una bella escena de la Resurrecció, en la que la tomba de Jesucrist està així representada. Per altra part ja sabem que aquesta disposició era freqüent en l'edat mitjana, així com també en l'antiguetat (3).

(1) Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 75.

(2) Vegis la meva *Monographie de la cathédrale d'Elne*, p. 34.

(3) Le Blant, *Les sarcophages de la Gaule*, p. 15.—Me recordo d'haver vist en la notable iglesia de Dorat un petit cenotafi disposat

CAVITATS EN ELS MURS

Aquests sarcòfachs resultaven d'un preu bastant elevat. Se recorregué més ordinariament a un procediment menys costós: en un mur s'hi practicava una cavitat y, després d'haverhi depositat els òssos, la tancaven per medi d'una placa de marbre. Els estrangers que visiten a Barcelona se veuen sorpresos per la conformació del cementir: a cada banda de les avingudes s'eleven dugues altes parets, en les quals hi han, com si fossin alveols, innombrables *loculi* que anomenen ninxos; se col·loquen els còssos en sentit perpendicular a l'eix de les avingudes. Me sembla que existeix certa analogia entre aquestes tombes y les petites cavitats senyalades més amunt, on se depositaven els òssos.

Algú s'ha preguntat si les plaques de marbre que tapen aquestes cavitats tanquen realment les despulles dels morts o si són senzillament destinades a portar una inscripció commemorativa. Crech poder afirmar que molt sovint la primera explicació és exacta. Ha succeit que devegades s'han trobat els òssos detras d'aquestes pedres: a Cornellà de Conflent (1), en la fatxada de l'abacial d'Arles, y més recentment en l'iglesia d'Argelers (2). Convinch en que aquestes troballes no són freqüents; però és impossible que, durant segles, aquests sepulcres hagin sigut respectats; quasi per tot arreu han sigut furgats, y confesso que jo mateix no tinch la conciencia absolutament nèta respecte an aquest punt. Algunes fatxades d'iglesia mostren uns

de la mateixa manera, en una capella absidal. Aquest cenotafi és tant més interessant pera nosaltres, perquè per ses dimensions s'acosta als nostres sarcòfachs rossellonesos.

(1) Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 285.

(2) Cf. Viollet-le-Duc, *op. cit.*, article *Ossuaire*, p. 451.

forats oberts, que quasi no han pogut tenir altra destinació que aquesta: a Camelàs, a Prats de Molló, en la superba portada de Sant Domínich de Puigcerdà (segle xv^è), etc. La fatxada de la catedral d'Elna mostra'l rastre d'antichs *loculi* avuy tapats.

Per altra part, el text dels epitafis cisellats en les lloses que tanquen aquestes cavitats és molt significatiu: una d'elles, al monastir del Camp (1), diu formalment que Pere Joan transportà'ls òssos de Maria Talavis y d'Arnau, son fill; una altra, a Sant Joan Pladecorts (2), diu que Sabina fou transpassada aquí, «*hic*»; una altra encara, a La Roca (3) indica que'ls còssos de Bernat Coret y dels seus foren portats «*intus clausuram tumuli atque structuram*»; per aquests còssos desfets y rosegats, dels quals no en quedava més que la carcassa ossosa, un forat a la paret ja era prou gran. Al monastir del Camp se llegeix: «Bertran de Vilallonga està segellat sota la llosa, la pedra guarda'ls seus òssos, l'ànima ha pujat al cel» (4). «Aquell que aquesta pedra tanca...», diu l'inscripció funeraria d'un xantre d'Elna (5).

Cert és que algunes d'aquestes lloses porten senzills *obiit;* però aquesta fórmula no exclou pas l'explicació precedent (6):

OBIIT ARNALDVS DE ROCHAFORT, QVI HIC IACET (7).

Les lloses funeraries de que actualment parlo són petites; no passen gaire de o'70 per o'50 metres. La decoració variava molt: les més interessants presenten, en baix

(1) Bonnefoy, *op. cit.*, n.° 184.
(2) *Ibid.*, n.° 197.
(3) *Ibid.*, n.° 213.
(4) Bonnefoy, *op. cit.*, n.° 182.
(5) *Ibid.*, n.° 103.
(6) Cf. Marignan, en *le Moyen Age* de 1899, p. 17.
(7) Bonnefoy, *op. cit.*, n.° 253.—«Anno Domini M°CC°LX°VIII°, XIII° kalendas febroarii, obiit domina Berengaria de Saragossa, cujus in hoc tumulo persistunt ossa sepulta» (*Ibid.*, n.° 183).

relleu, la cerimonia dels funerals (1). Aquestes pedres, qual valor difereix massa perquè siguin sortides de mans d'un mateix artista, porten els epitafis d'altres tants personatges, qual defunció siga compresa dins d'un període de cinquanta anys: Berenguer de Palma († 1291), capellà, en el mur de Sant Joan de Perpinyà, a la dreta de la porta de Betlem (fig. 45) (2); Pere Homdedeu († 1294), a Sant Joan lo Vell de Perpinyà (3); Nadal Raynier († 1303), al claustre d'Elna (4); Guillem de Servoles († 1303) y Arnau de Corbiac († 1314), abats del Canigó, a Castell (5); fra Ermengol Oliba († 1312), a l'hospital militar de Perpinyà (6); la dama Boneta Ribera († 1315), al claustre de Sant Joan de Perpinyà (7); un abat de Sant Martí de Canigó, que Bonnefoy

(1) Viollet-le-Duc va senyalar aquesta tendencia a perpetuar, per l'esculptura de les tombes, la solemnitat de l'inhumació, l'exposició del còs en un catafalch (*Diction. d'Architecture*, al mot *Tombeau*, v. IX, p. 26).—Es particularment interessant de comparar les lloses de que'ns ocupem ab la pedra funeraria del bisbe Pere de Poitiers (segle XIIIe), inhumat a Fontevrault (*ibid.*, p. 37, fig. 10), y, sobre tot, el *Bas-relief funéraire découvert à Arnac (Corrèze)*, publicat per M. de Lasteyrie. Poden serhi comparades algunes pintures com la de Santa Creu de Jarez (dep. Loira) (*Mémoires des Antiquaires de France*, 1897, p. 248), la que ha sigut descoberta no fa gaire a Santa Creu de Bordeus, etc.

(2) Bonnefoy, *op. cit.*, n.° 17.—Berenguer de Palma sembla haver sigut un personatge important, ficat en diverses qüestions: en Setembre de 1283, sor Brayda, priora de Sant Salvador de Perpinyà, regoneixia que'l convent havia emmatllevat certa quantitat a Berenguer, per l'acabament del monastir. (Arxiu dels Pireneus Orientals, Notaris, n.° 12, fol. 9.) El 16 Octubre següent, Berenguer abandonava per una durada de sis anys els seus drets sobre'l luminari de Sant Jaume, mitjansant 17 lliures y 10 sous per any (*Ibid.*, fol. 27). En 1281 havia sigut procurador del bisbe d'Elna al concili provincial de Beziers (Bonnefoy, *Congrès archéologique de France*, sessió XXXV^a, p. 229).—Se trobarà un anàlisi del testament de Berenguer de Palma en l'Arxiu dels Pireneus Orientals, en el registre G. 7, fol. 124 v°.

(3) Bonnefoy. *Epigraphie roussillonnaise*, n.° 30.

(4) *Ibid.*, n.° 113.

(5) *Ibid.*, n.ºs 277 y 278.

(6) *Ibid.*, n.° 45. Aquesta pedra està mutilada. S'han arrencat les figures.

(7) *Ibid.*, n.° 19.

creya esser Berenguer Colomer († 1335 o 1336), a Castell (1); Gil Batlle, beneficiat († 1341), a la capella de Santa Agna de la catedral d'Elna (2).

Aquestes pedres tenen fesomies comunes: el march està format per una faixa en eixida; el camper, que és deprimit, du les esculptures de l'escena: en el primer pla, el difunt; darrera, el clericat; tant aviat el difunt apareix ajegut en un llit ab peus com el depositen en un sepulcre ab ses armes. El clericat comprèn l'oficiant, ab capa pluvial y

Fig. 45. — Làpida funeraria de B. de Palma, en la porta Betlem de la catedral de Perpinyà

benehint, el porta-creu, els dos acòlits, el clergue portant l'aigua beneita, el turiferari, y algunes vegades un altre clergue. En la pedra de l'abat que hi ha a l'iglesia de Castell, els personatges estan arrenglerats sota una serie d'archs trilobulats.

L'epitafi va gravat sobre les vores superior y inferior del march, quals àngols són sovint ornats ab un escut ab les armes del difunt (3).

(1) Bonnefoy, n.º 277.

(2) *Ibid.*, n.º 90.

(3) A propòsit de pedres d'aquesta classe vegis el *Congrès archèologique de France*, sessió XXXV^a, p. 225 y següents.

Més rares vegades l'esculptor s'ha limitat a representar sobre aquestes lloses el cadavre jacent sobre'l túmbol: Berenguer de Codalet, canonge y so-xantre († 1316) està aixís figurat en una llosa conservada en el claustre d'Elna (1). Existeix en la fatxada de l'antiga abacial de Sant Genís les Fonts una pedra funeraria del XIVèn segle, notable per sa factura arcaica; el mort se veu de cara, ajegut, les mans encreuades sobre'l ventre; al cap y als peus, dugues figuretes benehint; el tot està envoltat ab un march carregat d'ornaments variats que semblen del segle XIè (2).

També algunes vegades el difunt està figurat dret. D'aquest genre no han arribat fins a nosaltres sinó les pedres de quatre o cinch capellans: G. Jordà, del clericat de Sant Joan de Perpinyà († 1302), qual làpida funeraria's troba en el mur de l'iglesia, a esquerra de la porta de Betlem (3); Jaume Martí, oficial († 1312) al claustre d'Elna (4); Pere Costa, canonge de la catedral d'Elna († 1320), a la capella del Sant Sagrament d'aquesta catedral (5); un desconegut (XIVèn segle), a l'iglesia de Sant Pere de Corbera (6). L'efigie de Jaume Martí està dins d'un edícul cimejat per un arch en trèbol, ab un gàlib ornat ab ganxets. En el marbre de G. Jordà, a la dreta del cap, hi ha la mà divina, sortint del enquadrament.

Pot afegirse a la mateixa serie una llosa en la qual Guillem Gerard, rector de Forques († 1342) (7), està, no esculpit en relleu, sinó gravat ab linies.

Per últim, la representació del difunt podia esser substituida per un assumpte religiós: la Crucifixió, com a Sant Genís (1307) (8) o a Sant Hipòlit (segle XIVè) (9); la Resur-

(1) Bonnefoy, *Epigraphie roussillonnaise,* n.° 115.
(2) *Ibid.*, n.° 226.
(3) *Ibid.*, n.° 18.
(4) *Ibid.*, n.° 114.
(5) *Ibid.*, n.° 89.
(6) *Ibid.*, n.° 157.
(7) *Ibid.*, n.° 175.
(8) *Ibid.*, n.° 224.
(9) *Ibid.*, n.° 139.

recció final, al claustre de Sant Joan (segle XIVè) (1); un Devallament de la creu (segle XIVè) (2), la Mare-de-Déu (1316) (3), en el mateix claustre. A Montesquiu, un marbre del XIIIèn segle porta una creu entre dos candelers (4).

Fos el que fos l'assumpte triat per l'artista, aquests marbres també costaven encara bastant. Se preferí lo més sovint reduirse a una inscripció més o menys cuidada, més o menys ornamentada. El nombre d'aquests epitafis és molt considerable al Rosselló y a Cerdanya; se'n compten més d'un centenar desde'l segle XIè, o potser desde el Xè (5). Llur text y llurs fórmules han sigut estudiades per L. de Bonnefoy, en el treball que consagrà a l'*Épigraphie roussillonnaise*. Una d'aquestes fórmules, destinada a recordar que la tomba'ns espera a tots, és d'un ús particularment freqüent:

QVI TVMVLUM CERNIS, CVR NON MORTALIA SPERNIS?
TALI NAMQVE DOMO CLADITVR OMNIS HOMO (6)

o també:

MVNDO NE CREDAS, QVIA NESCIS QVANDO RECEDAS (7).

Sobre tot en els primers temps, era molt gran el gust per aquests epitafis mètrichs (8). Són bastant curiosos: la

(1) Bonnefoy, n.º 24.
(2) *Ibid.*, n.º 21.
(3) *Ibid.*, n.º 20.
(4) *Ibid.*, n.º 220.
(5) *Ibid.*, n.º 244.
(6) *Ibid.*, n.os 64, 137, 148 y 178.—Sobre l'empleu freqüent d'aquesta fórmula, vegis una comunicació del llochtinent Esperandieu en el *Bulletin du Comité des travaux historiques, section d'archéologie*, 1888, p. 405. Cf. un estudi de Longpérier, en ses *Œuvres*, v. IV, p. 263 y següents.
(7) Bonnefoy, *op. cit.*, n.os 183, 185, 186.
(8) *Ibid.*, n.os 182 (1196), 229 (1197), etc.

data generalment donava lloch a xarades poch dignes del greu objecte al qual aquests textes anaven consagrats:

ANNO VIVENTIS LAPSO CVM MILLE DVCENTIS (1)

correspon a 1201.

IDVS OBIS QVINTO IVNII CHRISTIQVE SVB ANNIS
VNDECIES CENTUM, QVATVOR VNDECIES (2),

expressa bastant feliçment l'any 1144;

BIS SEPTEM DEMPTIS ANNIS DE MILLE DVCENTIS (3)

ja és més complicat; però una multiplicació y una sustracció permeten donarse compte de que's tracta de 1186. És més difícil de trobar la data de 1162 en els versos següents:

HORA IVBET MORTIS DOMINI SIGNATA SVB ANNIS
OCTO QVATER DEMPTIS ET SEX DE MILLE DVCENTIS (4).

Per últim, el giro que segueix és dels més desgraciats.

...TVLIT ILLE
O CVM MORTIS HONVS XL, BIS I, BINA C, MILLE (5).

En el segle XIIIè aquests epitafis versificats ja eren més escassos. No obstant, encara se'n troben: la última que

(1) Bonnefoy, n.º 99. En el claustre d'Elna.
(2) *Ibid.*, n.º 96. Mateix claustre.
(3) *Ibid.*, *op. cit.*, n.º 98. En el claustre d'Elna.
(4) *Ibid.*, n.º 97. Mateix claustre.
(5) *Ibid.*, n.º 103. Mateix claustre. Lo mateix que en l'epitafi que acompanya'l baix relleu d'Arnac publicat per M. de Lasteyrie, les sigles no poden esser substituides pels mots que signifiquen, sense rompre el metre del vers: XL val una llarga; I y C compten cada un per una breu. Aquesta observació s'aplica igualment a l'inscripció següent, en la qual, en el primer vers, l'inicial B ha d'esser comptada per una sílaba.

acabo de citar és de 1242 (1). No fa gaire vaig publicarne una, trobada a Elna, que és de 1249 (2). Heusen aquí una de rimada, que fou descoberta fa algún temps, a l'iglesia d'Argelers. Es de 1300 (3).

✠ OSSA B. SCVDERII SVNT HIC TVMVLATA
ATQVE MORE CONIVGIS, QVE SIC EST VOCATA.
AMBO ROMA VENERANT, SECVM REPORTATA
PENE CVLPA VENIA POST LAPSA PECCATA.
QVARTO IANVARII IDVS OBIIT ILLE ✠
ANNIS CHRISTI PROFLVIS TRECENTIS ET MILLE.
MOX, POST DIES XV, TRANSIT MORE STILLE
VXOR, FACTA CINERI COMPAR VEL FAVILLE.
LECTOR FRATER, PRO HIIS PATER NOSTER DIC SVPPLICITER
TER VEL QVATER DEI MATER SALVTETVR PARITER.

Com factura, aquestes lloses ab inscripcions s'assemblen totes: és fàcil de regonèixer una d'elles en un museu (4), entremig de pedres estrangeres al país. Són rectangulars, posades en sentit de la llargada, ab un march, que sol estar ornat ab un escut a cada àngol; el march està cobert ab fullatges serpejants cisellats o ab ornaments d'un relleu molt baix. L'inscripció ocupa'l camper; és en caràcters apretats, ferms y sovint elegants.

TOMBES ARQUEJADES

Me queda per parlar d'una mena de tombes que s'han tornat bastant rares en la provincia, les tombes arquejades. Abans sembla que eren nombroses y avuy «quasi totes

(1) Vegis Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 10 (1245), n.º 68 (1292), etc.
(2) *Monographie de la cathédrale d'Elne*, p. 87.
(3) Aquesta inscripció és en majúscules oncials ab algunes minúscules quadrades.
(4) Al Museu arqueològich de Tours.

han desaparegut perquè feyen nosa a proximitat de les iglesies, ont hi havia la costum de col·locarles (1)».

N'hi ha una en el colateral sud de Cornellà de Conflent. La tomba de l'iglesia de Castell on fou transferit el còs del comte Guifre, és una tomba arquejada.

Encara n'hi ha una altra a Montesquiu (fig. 46): la tomba propriament dita està practicada en la socolada, la qual

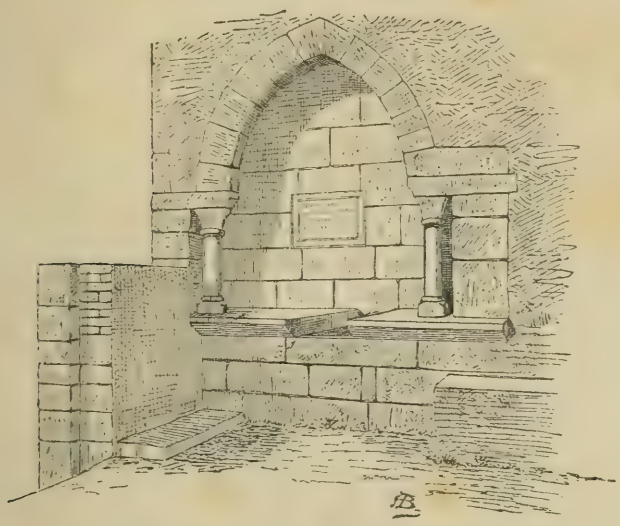

Fig. 46. — Tomba arquejada a Montesquiu

segueix l'aliniament dels murs vehins. Aquesta tomba està closa en sa part superior per medi de lloses, qual trench té una faixa aixanfranada y que forma'l coronament d'aquesta socolada. A sobre hi ha un enfonzament amortiguat per un arch apuntat, qual caiguda està soportada, a cada costat, per columnetes macises: la basa de les columnetes reposa sobre les lloses indicades més amunt; la cua dels àbachs s'endinza en l'obra dels murs, de manera que

(1) Traducció de Bonnefoy, *op. cit.*, n.º 219.

disminueixi la càrrega de les columnetes y que contribueixi a consolidar la construcció. En la paret del fons de l'arcada hi ha empotrada una inscripció funeraria; ens fa saber que aquesta tomba rebé les despulles de Guillem Joer, rector de la parroquia, y de sa familia, «*cum omni suo genere.*»

Disposant al costat y tot al llarch de la fatxada lateral d'una iglesia un rengle de *arcosolia*, se devia obtenir un ordre de bastant bell efecte. És lo que feren al cementir de Sant Jaume de Perpinyà, on s'hi aixecaren d'aquestes tombes arquejades contra les quatre parets que tancaven el cementir. No se'n conserven sinó algunes arcades (1).

El cementir de Sant Joan subsisteix en gran part (figura 47); no més ha desaparegut que'l mur de l'oest, envers 1825, quan se construí'l Seminari. Aquest cementir ocupava un vast quadrilàter d'uns 55 metres de costat dins d'obra. Contra'ls murs de tanca hi havia establert un teulat d'una vessant soportat, a la banda del pati, per uns montants de fusta. Aquestes galeries cobertes constituien el claustre de Sant Joan. En el gruix dels murs exteriors hi han practicats uns rengles de grans ninxos; els envans que separen aquests ninxos serveixen d'espatllers als archs apuntats. Els enfonzaments mideixen uns 78 centímetres de fondaria, 2'10 metres de llargada; el mur d'apoy té uns 80 centímetres desde terra. Les motllures que enquadren cada ninxo són de marbre, terminantse per un gros tor nervat.

S'ha dit que'l cementir de Sant Joan havia sigut començat per G. Jordà, de qui hem parlat més amunt. Com que la tria de l'emplaçament del cementir venia forçada pel plan y per les dimensions de l'iglesia, alguns han conclòs d'aquest fet que, desde finals del segle XIIIè, ja estaven

(1) Pel seu testament de 9 Juny de 1279, P. d'Oms, rector de Sant Jaume, llegà 50 sous de Melgueil «operi clausure cimiterii ejusdem ecclesie» (Arxiu dels Pireneus Orientals, Notaris, n.º 10, fol. 68). —No és probable que's tracti de les arcades actuals.

convinguts aquest plan y aquestes dimensions. Però'l cementir qual construcció emprengué G. Jordà no és el que

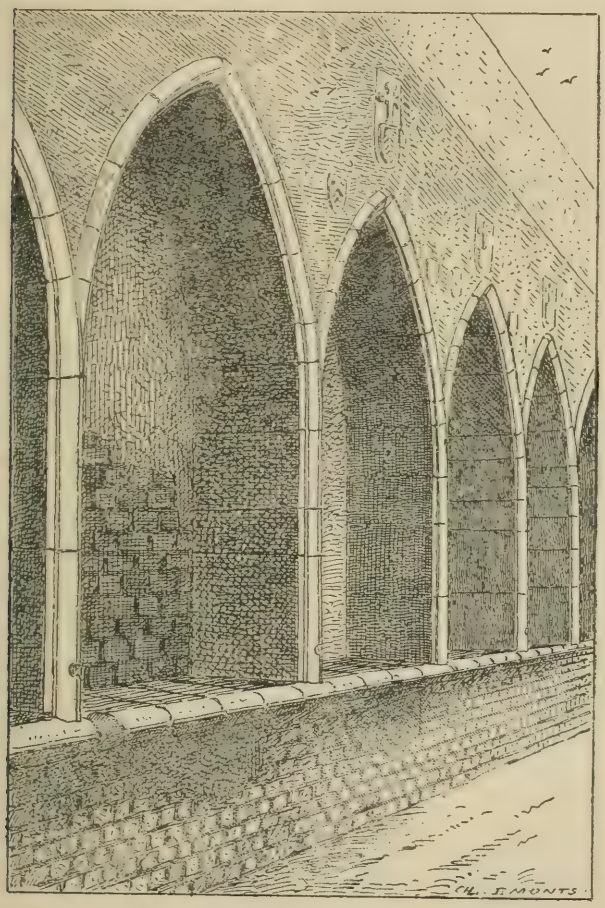

Fig. 47.—Cementir de Sant Joan, a Perpinyà

existeix avuy. En efecte, sabem que'l rey de Mallorca autorisà als cònsols de Perpinyà, en lletra de 21 de Març de 1331, pera recular el cementir, quals treballs de la nova

colegiata havien fet insuficient (1). El claustre de Sant Joan que coneixem se remunta, donchs, tot lo més aviat a l'any 1331.

(1) «Coram nobis propositum extitit... quod cimiterium ecclesie Sancti-Johannis de Perpiniano est valde diminutum et nimium occupatum propter opus ecclesie nove que fit ibidem, adeo quod vix potest quis inibi sepeliri.» (Arxiu municipal de Perpinyà, *Llibre vert menor*, fol 134 v°).

ADICIONS Y CORRECCIONS

Pàgina 42.—Iglesia de Sant Martí de Canigó.—Una antiga crònica de l'abadia posa la consagració en 1026 (*Histoire de Languedoc*, nova edició, vol. V, col. 55).

Pàg. 44. — La mateixa iglesia.—La porta oest d'aquesta iglesia, lo mateix que les dugues portes del pis baix del campanar, presenta una rara particularitat: les dovelles dels archs de mig punt són més llargues en la clau que en els naixements; de manera que en la porta de l'iglesia, per exemple, l'arch mideix un gruix de 52 centímetres en la clau y no més que 36 en els naixements. Aquesta costum de traçar un extradós no concèntrich a l'intradós, molt rara a França, també se trova a Italia (Enlart, *L'architecture gothique en Italie,* p. 7).

Pàg. 59.—Arles del Tech. — Decididament sembla que Caumont ho havia vist bé: els murs laterals de la nau major són fets en dugues vegades, de dugues gruixaries. Jo no he tornat a veure l'edifici y me limito a senyalar el fet sense poder comentarlo. Potser que l'iglesia anterior era d'una sola nau, coberta per una senzilla encavallada: devien haver doblat els murs, agregat colaterals y posat voltes a tot plegat.

Pàg. 61, nota 2.—Iglesia de Sant Miquel de Cuixà.—La crònica antiga de la qual s'ha tret la data de la col·locació de la primera pedra per la reconstrucció de Sant Miquel de Cuixà ha estat publicada en l'*Histoire de Languedoc*, nova edició, vol. V, col. 62. Diu així:

«Anno Domini DCCCCLV, indictione XIII, XIV kalendas marcii, ebdomata prima Quadragesimae fuit noviter inchoatum monasterium», etc.

Aquests datos no concorden pas: en 955, el 14 de les calendes de Març correspon al 16 de Febrer; el dia de Cendra no és fins al 28 del mateix més. En 956, el 14 de les calendes de Març cau en 17 de Febrer, que és un dissabte; les Cendres no són fins al dimecres següent. Si s'admet que l'indicció començava ab l'any y que aquest començava el 25 de Març, l'indicció 13 respon a 956. En resum, és més enraonat de decidirse per aquest darrer milèssim. La primera pedra de Sant Miquel hauria estat posada, doncs, el 16 de Febrer de 956, estil nou.

Pàg. 62.—La mateixa iglesia.—La consagració va tenir lloch, segons la mateixa crònica, en 975, indicció 3, el 28 de Setembre, un dimars. Tots aquests datos concorden.

Pàg. 77.—El tercer exemple conegut de creuada d'ogives en el Rosselló és la volta, que fou reconstruida, del claustre d'Elna; devia datar d'envers 1175.

Pàg. 102, ratlla 8.—«Reportat cap a l'oest». Ha de dir: «cap a l'est».

Pàg. 105.—Campanar de Sant Martí de Canigó.—En la cara est y en el primer pis hi surt enfòra una especie de garita circular: és una absis en la qual devia haver-hi un altaret, seguint una costum bastant generalisada.

Pàgs. 119-120. — CLAUSTRE D'ELNA. — Per l'espai de molt temps he cregut que'l claustre al principi estava cobert per una volta de canó. Durant una visita recent que he fet a Elna, en la galeria sud y en el mur aixecat a sobre dels archs, m'he adonat d'uns trencats esbiaixats de filades que semblen esser el rastre de les antigues voltes. Aquestes voltes, més baixes que les actuals, no podien esser més que voltes d'aresta o voltes sobre creuades d'ogives. La volta d'aresta quasi's pot dir que no era empleada en les construccions rosselloneses del segle XII^è^. Ademés, una volta d'aresta cuidada tal com requeria un claustre tant rich, era molt difícil d'executar. L'hipòtesi d'una volta d'aresta ha d'esser, donchs, abandonada, y no resta altre hipòtesi admissible que la d'una volta sobre creuada d'ogives. Aixís s'explicaria potser la presencia, en el pilar del sud-oest, d'una o dugues carteletes avuy séns ús y que devien haver servit pera rebre les nervures de les primeres voltes.

Pàg. 127. — CONJURADORS. — N'hi ha un aprop de l'iglesia d'Encamp, Andorra: en diuen *communidor*.

Pàg. 128. — CREUS DE TERME. — L'Andorra'n possecix varies de gotiques, que serveixen de fites entre les parroquies o bé entre'ls *quarts*.

Pàg. 139-140. — LLINDA DE SANT GENÍS LES FONTS. — S'ha dit que aquesta llinda era bastant menys antiga de lo que anuncia la seva inscripció: diuen que deu esser del segle XII^è^. M'és bastant difícil examinar el valor d'aquesta opinió, quals motius no conech: me limitaré a senyalarla. De totes maneres, crech saber que pera rejovenir aquesta llinda s'apoyen en l'estil y la factura dels fullatges de l'enquadrament. Encara que aquests fullatges fossin del XII^en^ segle, entra dins lo possible que hagin estat cisellats més tard, per exemple quan va col·locarse la llinda en la porta on figura actualment, que podria molt ben esser d'aquesta època. Per últim, encara que'ls arguments *a*

priori no tinguin gaire valor en arqueologia, no sé veure per què tingueren de gravar una data enganyadora en la llinda d'una porta d'iglesia.

Pàg. 173.—Retaules.—Hauria hagut de dir alguna cosa sobre'ls retaules de metall preciós que senyalen els textes. El retaule d'argent de la catedral d'Elna era potser del XIV^en^ segle; fou destruit en 1724. (Vegis la meva *Monographie de la cathédrale d'Elne,* pàgs. 44-45.)

Pàg. 177.—Retaule de Cornellá.—He tornat a examinar aquest retaule: en l'arquitectura que enquadra'ls panys no hi entren archs canopials. L'atribució al segle XIV^è^ me sembla més probable. No més hi ha que l'inscripció gravada en una llosa que s'ajunta bastant malament ab el conjunt. No seria superflu, per medi de cuidadoses mides y per la comparació del gra del marbre, de mirar si al principi aquesta llosa formava part del retaule. Lo millor fóra que, ab tot compte, reconstruissin, per exemple en una ala del creuer, aquest desgraciat retaule, que's troba en un estat bastant deplorable.

CONCLUSIONS

Se'm permetrà que, a la fi del present treball, formuli algunes consideracions generals sobre'ls orígens, els caràcters y l'interès de l'art religiós rossellonès.

Potser caldria dir: l'art català, car l'arquitectura rossellonesa sembla no esser sinó una varietat de l'arquitectura catalana. No goso pronunciarme gaire sobre aquest punt, malgrat el nombre de les iglesies urbanes y rurals que he visitat en la vessant meridional dels Pireneus orientals. De totes maneres, pot afirmarse que les semblances són fondes entre les obres del Rosselló y les de Catalunya. Si's pensa que durant segles tots dos països tingueren una sort comuna y mantingueren relacions diaries, se compendrà que no podia esser d'altra manera.

Entre les iglesies de la provincia n'hi ha que són degudes a arquitectes estrangers—estrangers al menys per llur educació artística—: per exemple Costojes, el claustre d'Arles, Sant Julià, etc. Una vegada abandonat aquest element, ens trobem en presencia d'un art barrejat que no pertany absolutament a cap escola coneguda.

És sapigut que'ls quadros de classificació dels edificis de l'edat mitjana són, de molt, massa rígits. Ja he explicat en altre lloch (1) per què la classificació proposada per

(1) *L'archéologie du moyen âge et ses méthodes*, pàg. 164 y següents.

Quicherat y basada en la mena d'estructura de les voltes de la nau, a pesar de sa aparent precisió, estava desproveïda de valor objectiu. Aquestes voltes de les iglesies rosselloneses són de tipos molt diferents y combinades de faisons bastant dissemblants, y, no obstant, entre totes aquestes construccions se nota una comunitat de caràcters, unes afinitats que constitueixen un grupo compacte. Per altra banda, aquesta familia d'edificis ofereix ab altres grupos més o menys allunyats algunes similituts que ja he tingut ocasió de senyalar en gran part. No crech necessari marcar totes les analogies d'aquest genre: me limitaré a les que m'han cridat més l'atenció.

En planta, les iglesies rosselloneses són molt senzilles, com les iglesies provençals: els constructors de les unes y de les altres disminuiren l'importancia del chor, y d'intent eliminaren tota complicació, com el deambulatori y les capelles radials; abandonaren els contraforts exteriors y reportaren aquests reforços al parament interior. Al revés, els colaterals són menys estrets en el Rosselló y els pilars hi són menys retallats.

En ses combinacions d'equilibri, l'iglesia rossellonesa s'ha assemblat successivament, de primer a l'iglesia provençal, després a l'iglesia llengadociana. Els mestres d'obra romànichs del Rosselló, com llurs contemporanis de la Provença, se subjectaren, tant per l'elevació com per la planta, a unes linies molt senzilles; no feren trifori y no obriren en la nau, quan n'hi varen obrir, sinó unes finestres de reduides dimensions; practicaren uns *oculi* en el mur vertical que lliga la volta del cap ab la de la nau; adoptaren generalment els mateixos sistemes de voltatge que la Provença romànica y, com ella, suprimiren les encavallades.

Altrament, l'aspecte de les iglesies rosselloneses és més sever y més pobre; la decoració esculptòrica hi és menys luxuriant y no tant sovint imitada de l'antich; les portes no s'hi presenten ab la magnificencia sumptuosa de Sant Trofim d'Arles y de Sant Gil.

Durant l'època gòtica, l'iglesia del Rosselló, ab una

nau vorejada de capelles, s'assembla a l'iglesia llengadociana. Però, y més potser que en el período precedent, fins an aquest moment el Rosselló va guardar el seu art decoratiu, els seus motius d'ornamentació, els seus capitells, la seva esculptura.

Per resumir, diré que la construcció romànica rossellonesa s'acosta, sobre tot, a la construcció romànica provençal, y la construcció gòtica rossellonesa a la construcció gòtica llengadociana. En quant a la decoració arquitectònica rossellonesa, en l'època romànica, ab els seus monstres fortment musclats y els seus entrellaços, s'acosta més aviat al Llengadoch; en l'època gòtica fou sobre tot catalana.

És digne de notarse que entre les analogies observades entre'l Rosselló per una banda, la Provença y el Llengadoch per l'altra, algunes s'extenen fins a l'antiguetat romana: l'ausencia de contraforts exteriors és un dels traços de l'arquitectura romana y de l'arquitectura bisantina (1). Lo mateix pot dirse de l'ausencia d'encavallada: ja sabem com la colegiata de Sant Joan de Perpinyà, que és una iglesia gòtica del tipo llengadocià, s'assembla d'una manera sorprenent en ses grans linies a les Thermes de Diocleciá (2).

Un altre fet menys conegut, però potser més interessant, consisteix en les analogies que existeixen entre'l Rosselló y les diverses encontrades mediterranies: concretantnos no més que a un o dos detalls de construcció, l'ús de canyes en les cintres és comú als rossellonesos y als bisantins (3); de la mateixa manera, l'introducció en les obertures dels campanars d'unes columnetes capçades de capitells qual part superior és molt desenrotllada en el sentit del gruix del mur (4). A propòsit d'això recordaré que la combinació adoptada pera assentar la cúpola de

(1) V. pàg. 32.
(2) V. pàg. 84.
(3) Choisy: *L'art de bâtir chez les Byzantins*, pàg. 148.
(4) *Id.*, la mateixa obra, pàg. 14.

Planés sobre ses bases podria ben esser una reminiscencia de l'arquitectura oriental (1). Per últim, no puch ometre de tornar breument sobre lo que he escrit més amunt referent a l'èxit de les arcatures llombardes en els països catalans (2).

Quins són els orígens de l'art rossellonès? D'aont ha tret ses disposicions constructives y decoratives?

Podria creures *a priori* que aquesta qüestió's confon ab la precedent y que la constatació de les analogies és suficient pera resoldre'l problema dels orígens. No obstant, no és aixís. Per de prompte, quan dos països s'han copiat, s'ha de saber quin és el que ha copiat a l'altre. Del Rosselló y del Llengadoch quin és el que ha emmanllevat a l'altre'l tipo d'iglesia gòtica? La resposta, que més aviat és favorable al Llengadoch, no és pas segura y definitiva.

En segon lloch, l'analogia pot esser espontania y no resultar de relacions de filiació (3). Les mateixes causes han pogut produir els mateixos fenòmens artístichs en països que no s'han conegut (4). De totes maneres, quan l'analogia té lloch no solament en un traç isolat, sinó en un grupo de traços, y quan ademés està establert històricament que'ls dos punts sobre'ls quals s'han produit les similituts tenien relacions seguides, s'han de tenir en compte aquestes relacions pera explicar aquelles similituts. Heus-aquí, per exemple, les dugues arquitectures rossellonesa y provençal. És cert que l'identitat de les causes ha d'entrar per quelcom en les semblances d'aquests dos arts: les necessitats climatèriques, la comunitat d'origen y de tradicions havien de conduir als constructors a les mateixes solucions, y ab tot y això les relacions que

(1) V. pàg. 69.

(2) V. pàg. 157.

(3) Cf. el meu llibre sobre *L'archéologie du moyen âge et ses méthodes*, pàg. 37 y següents.

(4) A Sant Sergi d'Angers hi obriren les grans arcades com a l'abadia d'Arles del Tech. És una semblança fortuita.

existien entre'ls dos països expliquen massa bé les similituts pera que'ns parem a l'hipòtesi d'una analogia que s'hagués produit apart de tot cambi d'idees: és segurament més lògich pensar que aquesta analogia és deguda en gran part a emmanllevaments en els quals el Rosselló té quasi sempre un paper passiu.

En resum, els orígens de l'art rossellonès són múltiples; és difícil de desenrotllarlo y sobre tot de definirne l'importancia relativa. No obstant, si poguessim sometre aquest art a un anàlisi, com fan els químichs ab les aigües minerals, y determinar la proporció dels elements que'l componen, crech que trobariem que'l fons és romà; el coeficient més fort pertanyeria després, seguint les èpoques, a l'influencia provençal y a l'influencia llengadociana; després d'això vindria la contribució de diverses escoles: bisantina, llombarda, etc.

Me sembla que aquestes influencies poden tancarse en dos families: familia mediterrania y oriental, familia septentrional. La primera és, de bon troç, més important. És deguda a la persistencia d'una corrent bastant antiga: desde fa uns quants anys preocupa molt l'acció exercida per Alexandria en el món romà.

Aquestes consideracions ajuden a compendre la persistencia de certes formes en el Rosselló y el seu retras en l'art de construir.

No hi ha dubte que l'arquitectura del Rosselló hauria sigut diferenta si aquesta provincia s'hagués trobat lluny dels ports de mar; l'activitat de la provincia dirigintse envers al comerç marítim, els constructors no seguien els progressos ocorreguts en el continent. May l'arquitectura savia de l'Isla de França, ab ses combinacions de les empentes de les voltes, sos *tours de force* d'equilibri, va penetrar en terra rossellonesa: l'únich edifici on se'n projectà l'aplicació, el cap de la catedral d'Elna, ab prou feines fou començat.

À propòsit dels orígens de l'art rossellonès pot presentarse una altra pregunta y cercar no d'aon vénen els ele-

ments que l'han constituit, però com arribaren en el país, quin vehícul els ha dut.

En una altra banda (1) vaig esforçarme de determinar quines són les lleis que presideixen, durant l'edat mitjana, a la propagació de les formes arquitectòniques. Els cervells d'aquells temps eren molt més impenetrables a les idees exteriors que no pas els nostres: pera que un mestre d'obra adoptés una forma nova, calia força més que no pas aquest coneixement passatger, aquest contacte d'un instant que basta als artistes del nostre temps. Els motius de decoració podien esser importats per medi dels objectes mobiliaris, els teixits, els ivoris, etc.; pera les combinacions constructives eren necessaries unes relacions seguides entre l'escola imitadora y l'escola imitada. Ara bé: aquestes relacions les produïa'l comerç més que cap altra causa. Era principalment el comerç que mantenia'l moviment per les antigues vies romanes, pels rius, per alguns mars, en totes aquestes arteries on circulava la vida y la civilisació. El comerç enviava envers Llevant aquelles naus de Colliure que, junt ab hermoses captives y bales de mercaderies, portaven a la tornada també algunes fórmules d'art.

Ja sé que's pretén que'ls pelegrinatges exerciren una acció molt més potent; s'ha fet observar que'ls llombarts, que estaven escampats en gran nombre per les provincies franceses, no hi aportaren l'arquitectura de llur país, mentres que'ls pelegrins de Compostela, per exemple, deixaren en llur camí tres iglesies del mateix tipo: Santa Fe de Conques, Sant Serní de Tolosa, y, per últim, Sant Jaume de Galicia; fa valerse també l'èxit que obtingué'l tipo de les iglesies circulars a imitació del Sant Sepulcre.

Certament, me guardaré de negar aquí, després d'haverlo proclamat en un altre estudi (2), el paper dels pelegrinatges en la propagació de les formes arquitectòniques. Solament diré que continuo creient que aquest paper és

(1) *L'archéologie du moyen âge et ses méthodes*, p. 45 y següents.
(2) *Op. cit.*, p. 59.

secundari y que'l paper principal ha d'esser atribuit al comerç.

L'exemple dels llombarts no prova tant com alguns s'imaginen. Que uns estrangers immigrats a França no hi hagin importat una escola d'art, no és sinó una cosa molt natural. L'immigració de negociants no suposa aquelles relacions continuades que crech necessaries pera la difusió de les escoles.

Ja que aquí's tracta del Rosselló, fem constar que'ls pelegrinatges, per lo que concerneix an aquesta provincia, no expliquen els fets que convé explicarse: no hi ha cap moviment de pelegrinatges que basti a compendre les analogies que portem anotades. Per altra part, entre aquestes analogies, no n'hi ha una sola qual raó d'esser se trobi en els pelegrinatges. El sol fet que s'ha citat, que jo sàpiga, en aquest ordre d'idees és apòcrif: l'historia del bisbe d'Elna emmanllevant al Sant Sepulcre el plan de sa futura catedral (1), crech haver demostrat (2) que és una pura llegenda.

L'acció de les ordres religioses és més positiva y més sensible. Ja hem fet constar, siga en la planta (3), siga en els mètodes de construcció (4), unes modificacions del tipo local que poden atribuirse als monjos.

A les emigracions d'obrers constructors, *Comacini*, deu potser el Rosselló les arcatures llombardes.

En quant a les expedicions militars, sembla que han estat sempre, lo mateix al Rosselló que per tot arreu, infecondes per l'art: la teoria del malaguanyat Courajod, segons la qual els conquistadors visigots haurien escampat en l'Europa occidental l'art bisantí, és, com ja hem vist, irreconciliable ab l'historia artística del Rosselló. En quant a la tesi més recent, que fa del Rosselló monumen–

(1) *Histoire littéraire de la France*, v. VII, p. 139; Lenoir, *Instructions à l'usage des voyageurs en Orient*, p. 10; Anthyme Saint-Paul, *Viollet-le-Duc*, 2.ª edició, p. 182, nota 2.

(2) *Monographie de la cathédrale d'Elne*, p. 17.

(3) V. p. 18.

(4) V. p. 33.

tal una provincia de l'Espanya àrabe, és una d'aquelles fantasies a les que condueix el raonament *a priori* aplicat a l'arqueologia, però que no s'aguanta davant l'examen més sumarial dels fets.

L'art rossellonès sol·licita l'atenció a doble títol: pel seu interès arqueològich y pel seu valor estètich.

Baix el punt de vista arqueològich, aquesta petita provincia és una de les més importants. Ja hem vist de quina manera més directa interessa a la major part dels problemes que ocupen avui dia als arqueòlechs: acció de les escoles orientals en la formació dels estils occidentals, paper dels visigots, influencia de l'escola provençal en l'escola francesa, origen de la creuada d'ogives, etc. Però lo que fa particularment preciós en resultats l'estudi de l'arquitectura del Rosselló és que potser per cap altre grupo no's posseeix un conjunt tal de monuments y de dates, de fites cronològiques que permetin reconstituirne l'historia ab precisió y seguretat.

Els monuments són en el Rosselló de bon troç més nombrosos que no ho són generalment en les demés provincies franceses, perquè'l Rosselló no ha sofert els daltabaixos que han causat en altres bandes tantes ruïnes: no ha conegut ni la guerra dels Cent Anys ni les guerres de religió, y els efectes devastadors de la Revolució hi foren atenuats per l'invasió estrangera. Per últim, una gran part de l'encontrada ha restat massa pobra pera que'ls rectors y les juntes d'obra hagin devastat les iglesies y buidat les sagristies.

Les dates, els documents relatius a les obres d'art en aquest país, són també particularment freqüents. És un fenomen que forces vegades he pogut constatar, sense coneixe'n ben bé la raó. Lo cert és que en aquest petit departament dels Pireneus Orientals el nombre de les obres antigues de data certa és molt més gran que en departaments més vasts y més poblats.

Si'l present treball, en lloch d'esser un recull de notes,

com el seu títol ho indica, fos una obra acabada, hauria insistit sobre aquestes obres d'edat coneguda; hauria donat de cada una d'elles, apoyat ab figures, una descripció minuciosa, y el conjunt hauria estat singularment suggestiu de totes aquestes produccions desde'l cap d'iglesia potser carlovingi de Sant Martí del Fonollar, desde la nau del segle xè de Sant Miquel de Cuixà, fins a les iglesies del segle XVIIIè.

Així és que la col·lecció de làpides sepulcrals conservades al claustre d'Elna dóna un argument de primer ordre al qui examina la tesi de M. Vöge sobre l'influencia dels portals provençals. Ja se sab que's tracta de saber si aquests portals han inspirat el de Chartres. Primerament hi ha pera resoldre una qüestió de dates. M. Lanore, en la *Revue de l'art chrétien*, y M. de Lasteyrie, en una comunicació a l'«Académie des Inscriptions», han ajustat molt la qüestió per lo que's refereix a la catedral de Chartres; però pera'l Mig-dia de França hi manquen els punts de partida y les conclusions són vagues, per lo que's pot judicar per un article de M. Marignan en *Le Moyen Age*. En resum, no crech que s'hagi determinat en quina proporció els tallistes d'imatges del Mig-dia, de 1150 a 1250, estaven en retras respecte a llurs confrares de l'Isla de França.

El Rosselló donarà en aquesta discussió un aport d'informacions absolutament indiscutibles.

Si'ns posem al punt de vista estètich, veurem que la pintura era molt considerada en el país; els imatgers romànichs y gòtichs hi han deixat uns capitells d'un imprevist encisador y els cerrallers hi eren molt hàbils. En quant als treballs d'orfebreria, pot dirse sense exageració que les creus, les custodies, els meravellosos busts d'Arles, formen un conjunt incomparable. En una paraula, l'art decoratiu, l'art industrial reberen un desenrotllo que col·loca a la provincia en primera linia.

En veritat, l'arquitectura conservà'ls procediments primitius; els seus monuments guarden la rudesa de la

terra que'ls aguanta, dels homes que'ls aixecaren; però aquest mateix defecte els dóna un caràcter arcaich que no deixa d'atreure. Ses produccions tenen un gust un xich selvatge, però són agradables y sanes, com els fruits que sosté la terra y que madura'l sol d'aquest país admirable.

TAULA ALFABETICA

PER NOMS PROPRIS Y MATERIES

Quant després de la localitat no està designat l'edifici, se tracta de l'iglesia afectada actualment al servei parroquial. — Les xifres negretes després del nom d'un edifici envien a les pagines on se troben reunides les generalitats sobre aquest edifici. — La lletra l. indica *làmina*, la f. *figura*, y l'ausencia de lletra davant de les xifres significa *pàgina*.

Absis, 14, 154.
» bessones, 14.
AIGUATEBIA, Conflent. Caldereta pera'l salpas, 201. — Mare-de-Déu, 188.
Alerigues, Francesch, argenter de Perpinyà (1407), 198.
Alerigues, Miquel, argenter de Perpinyà (1425, 1440), 200.
Alerigues, Pere, argenter de Perpinyà (1407, 1412), 198.
AMÉLIE O BANYS D'ARLES, Vallespir. Iglesia antiga, **45**.
ANGLES, ELS, Capcir. Iglesia antiga: Absis, 155.
ANGOSTRINA, Cerdanya. Iglesia antiga: Absis, 155. — Campanar, 102. — Capelles, 20. — Capitells, 149. — Crucifix, 186. — Porta, 96. — Volta, 29.
Aparell, 6, 27, 64, 132.
ARBUSSOLS, Conflent. Arcatura, 31.
Arch apuntat, 13, 24.
Arch de ferradura, 28.
Arcades longitudinals, 31.
ARGELERS, Vallespir. Campanar, 110. — Copó, 196, l. 36. — Epitafi, 232. — Fonts baptismals, 180. — Retaule, 173. — Roda de campanetes, 185. — Sepultura, 225.
ARLES DEL TECH, Vallespir. Iglesia abacial, **57**, **237**. — Absis, 15, 18, 155. — Arcades, 237. — Campanar, 108, 110. — Claustre, 121, 131, f. 28, l. 21. — Fatxada. 154. — Finestres, 100. — Pedra d'altar?, 179, n. 4. — Reliquiaris, 199, l. 42. — Roda de campanetes, 185. — Secció transversal, f. 14. — Sepultures, 143, 216, l. 46.
— Iglesia de Sant Salvador: Campanar, 108.
— Abadia: Finestres. 131.
— Creu de terme, 128.
Arres, Bernat, capellà de Perpinyà (+ 1429), 209.

BAGES. Rosselló, **40**. — Reixat, 172.

BANYULS DELS ASPRES, Vallespir. Fortificació, 113, 116.
— Capella de Santa Agna, **23**. —Contraforts, 32.
— Cementiri antich, 206.
BANYULS DE LA MARENDA, Vallespir. Iglesia de La Rectoria: Arcades longitudinals, 31.—Porta, 158.
Barres, Pons de, mestre general de la Mercé (?) († 1368), 222, 224.
Basseda y de Biure, Joan de (1682), 219.
Bassedes, Ramon, canonge de Perpinyà (1507), 219.
Batents de les portes, 164.
Batlle, Berenguer, bisbe d'Elna (1324), 86.
Batlle, Gil, beneficiat d'Elna († 1341), 228.
BELLPUIG, municipi de Prunet, Vallespir. Iglesia de la Trinitat, **53**.—Absis, 155.—Campanar, 102.—Creu processonal, 195.—Ferros, 165, l. 2.—Majestat, 186, l. 28.—Porta, 164, l. 2.
Beneiteres, 181.
— portátils o calderetes pera'l salpas, 201.
Berenguer, prior de Cornellà (1346), 176.
Berenguer IV, bisbe d'Elna (1031), 55.
Bernat, bisbe d'Elna, (1259), 77.
Bianya, Ramon de, esculptor (1202, 1203), 142, 213, 214, 215. f. 41-42,
Boher, esculptor, 179.
BOLATERNERA, Vallespir, **90**.—Porta, 163.
Boschà, Joseph, rector de Montferrer (1687), 201.
BROLLÁ, Rosselló, **39**.—Cap de l'iglesia, 20. — Escarpa dels murs, 34.—Porta, 136, 139, 158, 159, l. 8.
Bufart, Arnau, monjo de Cuixà († 1240), 219.

CABESTANY, Rosselló. Finestres, 52, 133.
Cadenatges de vigues, 43.
Cadet, Perpinyà, clergue de Perpinyà (1274), 72.
CALDEGUES, Cerdanya, **34**. — Campanar, 102.—Porta, 96.
CALMELLES, Vallespir. Absis, 135, 155. — Campanar, 102.— Capitells, 149. — Fonts baptismals, 180. — Mare de Déu, 188.
CAMELÁS, Vallespir, **96**.—Campanetes, 185.—Creu processonal, 194, l. 34.—Ferros, 165. —Mare-de-Déu, 188.—Porta, 159.—Sepultura, 226.
— Creu de cementir, 128.
Campanars, 101.
Campanes, 183.
CANET, Rosselló. **94**.—Castell, 113, f. 25.
CANIGÓ, MONASTIR DEL.—V. SANT MARTÍ DEL CANIGÓ.
Capdevila, Barthomeu, pintor de Perpinyà (1442), 171.
Capitells, 130, 147.
Caps d'iglesies o testeres quadrats, 14, 114.
Casamitjana, Pere de, preboste de Cornellà (1346), 177.
CASANOVES, Rosselló, municipi d'Illa. Càlzer, 196.
CASTELL, Conflent. Campaneta, 185.— Lloses funeraries, 227.
— Napa d'altar ?, 203, f. 40.
Castellnou, Alamanda de, (s. XIV), 212.
Castellnou, Beatriu de († 1307), 223.
Castellnou, Dalmau de († 1322), 223.
Castellnou, Pere de († 1322?), 223.
CASTELLNOU, Vallespir. Ferros, 165.—Porta, 159.
— Castell: Càlzer, 195.—Finestra, 131, n. 1.
CASTELLÓ D'EMPURIES, Empordà. Sarcòfachs, 224.
CASTELL-ROSSELLÓ, municipi de Perpinyà, **40**.—Absis, 155. — Campanar, 102. — Materials, 5.

Catllar, Conflent. Casulla, 203, l. 43.—Capa, 203, l. 44.
Caudiés de Conflent. Pila baptismal, 180.
Ceret, Vallespir. Beneitera, 183.—Porta, 162.
— Pont, 22, 52.
Cerralleria, 171.
Chors, 17, 82.
Clairá, Rosselló. Campana, 184.—Campanar, 110, 112.
Claustres, 117.
Codalet, Berenguer de, canonge († 1316), 229.
Colliure, Vallespir, **94**.—Bastons d'argent, 201.—Capa pluvial, 203.—Creu processonal, 195, l. 35.—Reliquiari, 198.
— Iglesia dels Dominicans, **94**.—Claustre, 125.—Llosa funeraria, 209.
Colomer ?, Berenguer de, abat de Canigó († 1335 ?), 228.
Columnes, 147.
Coma, Pere, bisbe d'Elna (1568-1586), 124.
Combret —V. Sant Miquel de Combret.
Comte, Pere, obrer de Millars (1442), 171.
Compter, Onofre, canonge de Perpinyà (1645), 178.
Conat, Conflent, **27**.—Absis, 155.—Caldereta, 201.—Capelles, 20.—Cap d'iglesia o testera, 18.—Conjurador, 127.—Cornisa lateral, 154.—Finestra, 100.—Roda de campanetes, 185.—Porta, 96.
Conjuradors, 127, 239.
Contraforts, 32, 83.
Coral, El, Vallespir. Majestat, 186, l. 29.—Mare-de-Déu, 189.
Corbera d'Amunt, municipi de Corbera, Rosselló, **94**.—Roda de campanetes, 185.
— Capella de Sant Pere: Llosa funeraria, 229.
Corbera del Mig, Rosselló. Sepultures, 208.
Corbiac, Arnau de, abat de Sant Martí de Canigó († 1314), 227.
Corçaví, Vallespir. Iglesia antiga, **27**.—Oculus, 100.—Volta, 11.
Coret, Bernat, de La Roca, 226.
Cornellá del Conflent, **48**.—Absis, 15, 155, f. 34.—Altar, 146, 179.—Cadires del chor, 170.—Campanar, 102, 108, 112, f. 23.—Campanes, 184.—Campaneret, 102.—Claustre, 126.—Creuer, 18.—Ferros, 165.—Finestres, 98, 100.—Fortificació, 116.—Mare-de-Déu, 189.—Materials, 5.—Merletatge, 116.—Planta, 49, f. 11.—Portes, 96, 136, 145, 160, l. 10.—Retaule, 145, 176, 240.—Sepultures, 218, 225.—Voltes, 11.
Cornellá del Vercol, Rosselló. Creu processonal, 195.
Cospróns, municipi de Portvendres, Vallespir. Campaneta, 185.—Ferros, 167.
Costa, Arnau de (s. XIII), 219.
Costa, Pere, canonge d'Elna († 1320), 229.
Costa, Ramon, bisbe d'Elna (1289-1310 ?), 219, 224.
Costojes, Vallespir, **37**.—Absis, 157, l. 25.—Campanar, 102, 108, 110, l. 25.—Finestra, 168.—Materials, 5.—Oculus 100.—Ogives, 75.—Porta, 146, 161.—Pòrtich, 101.—Reixat, 171.—Voltes, 11.
Creuers, 18, 71.
Creus de processó, 195.
Creus de terme, 239.
Criptes, 44, 65, 92.
Crucifixs, 193.

Desbach, Ramon, abad d'Arles (1261-1303), 121.
Dorres, Cerdanya. Finestra, 100.—Porta, 96.—Roda de campanetes, 185.—Volta, 29.

Egat, Cerdanya. Caldereta, 201.—Mare-de-Déu, 189.

ELNA, Rosselló. Catedral, **50**. — Absis, 133, 155. — Altars, 179. — Arcades, 31. — Beneitera, 182. — Campanars, 52, 103, 104, 133. — Campaneret, 102. — Cap d'iglesia gòtich, 71. — Chors, 17, 82. — Epitafi, 226. — Fatxada, 154. — Finestres, 99. — Fortificació, 115. — Làpides sepulcrals, 229. — Pilars, 34. — Portes, 96, 162. — Reliquiari, 198. — Retaules, 179, 240. — Sepultures, 224, 226.
— Claustre, **118**. — 239. — Capitells, 132, 146, 147, l. 20. — Epitafis, 231. — Fusts, 147, 148, l. 20. — Lloses funeraries, 227. — Pilars, 139, 143. — Pintures, 153. — Planta, f. 26. — Secció, f. 27. — Sepultures, 224, 226. — Tombes, 142, 213, l. 45, f. 41, f. 42.
ENCAMP, Andorra. Conjurador, 239.
ENVEIG, Cerdanya. Absis, 155. — Capitells, 149. — Finestra, 168.
ESCALDES, LES, Cerdanya. Retaule, 173, f. 36.
Escarpa, fruit o relleix dels soports, 34.
Escultura, 138.
— policromada, 145.
ESCLUSA ALTA, Vallespir, **45**. — Campanar, 102. — Fortificació, 116. — Pintures, 152. — Porta, 96.
ESPIRÁ DE CONFLENT, Caixa o cofre, 170. — Finestra, 168. — Mare-de-Déu, 189.
ESPIRÁ DE LA GLI, Rosselló, **30**. — Campanar, 103, 108. — Cap d'iglesia, 14. — Capitell, 145. — Epitafis, 219. — Finestres, 99. — Fortificació, 115. — Paraments, 134. — Portes, 96, 136, 160, l. 9. — Sala capitular, 126.
ESTAVAR, Cerdanya. Absis, 155. — Campanar, 102. — Porta, 96. — Roda de campanetes, 185. — Volta, 29.
EULA, municipi del Soler, Rosselló. Tomba, 216, f. 42.
EUS, Conflent. Iglesia antiga, **50**. — Cap de l'iglesia, 18. — Capitells, 149. — Campanar, 102. — Porta, 136, 160.
— Iglesia moderna, **89**.
Evol, Bernat de So, vescomte de († 1385), 210.
Eximeniç, Francesch, bisbe d'Elna († 1409), 223.

Fatxades, 153.
Ferros de les portes, 164.
Finestres, 98, 167.
FONTS. — V. SANT GENÍS LES FONTS.
Fonts o piles baptismals, 180.
FONOLLAR. — V. SANT MARTÍ DEL FONOLLAR.
FOLLÁ, Conflent, **54**. — Caldereta, 201. — Cares laterals, 153. — Fatxada, 154. — Incenser, 201. — Pilars, 34. — Secció transversal, f. 13.
— Iglesia de Sant Joan: Sarcòfach, 221, 224, f. 44.
Follà, Bernat de, († 1318), 221.
FORCATS. — V. SANT PERE DELS FORCATS.
Formers, 75.
FORMIGUERES, Capcir, **30**. — Creu de processó, 195.
FORQUES, Rosselló. Llosa funeraria, 229.
Fortificació de les iglesies, 113.
Fruit o relleix. — V. Escarpa.
Fusteries, 169.

Gala, Bernat de la, donzell de Perpinyà (1504), 79.
Galceran, bisbe d'Elna (1433), 87.
Garcia, monjo de Cuixà (1040), 62, 150.
Garí, abat de Cuixà (974), 61.
Gaucelm, Guillem, cavaller de Tallet, Arles († 1211) 143, 216.
Gerard, Guillem, rector de Forques († 1342), 229.
GIRONA. Catedral, **98**. — Claustre, 74. — Trifori, 72.

GIRONA. Iglesia de St. Feliu, **72**.
— Iglesia de Sant Nicolau, **20**.
— Iglesia de Sant Pere de Galligans: Claustre, 74.
Guifre, comte de Cerdanya, fundador de S. Martí de Canigó (s. XI), 208, 233.
Guillelma, filla de Perpenyà Mercer, (1244), 85.
Guillem, abat de S. Genís les Fonts († 1307), 221.

Hende, Joan van den (Joannes a Fine), 185.
HIX, Cerdanya, **28**.—Absis, 155. — Beneitera, 182. — Campanar, 102. — Capelles, 20. — Cornisa lateral, 154. — Crucifix, 187. — Finestres, 99, 100, 168.—Porta, 96.
Homdedeu, Pere, de Perpinyà († 1294), 227.

ILLA, Rosselló, **89**.—Campanar, 112.
— Iglesia de La Rodona: Absis, 15, 155. — Fortificació, 113. —Oculus, 99.—Porta, 96.—Volta, 29.
— Creu de terme, 128.
IRAVALLS, municipi de La Tor de Querol, Cerdanya, **24**.—Campanar, 102. — Crucifix, 187.—Porta, 96.
Isambert, Gausbert, capellà, Sant Hipòlit (s. XIII), 219.

Jaume I el Conqueridor, rei d'Aragó († 1213-1276), 84, 211.
Joer, Guillem, rector de Montesquiu (s. XIV), 234.
JONCET, Conflent. Beneitera, 183.
Jordà, Guillem, bisbe d'Elna († 1 86, l. 45, 213.
Jordà, G., de S. Joan de Perpinyà († 1302), 229, 234.
Junyent, Berenguer de, mercader de Barcelona, Perpinyà († 1361), 222.

LACELLA.—V. SANT JOAN LACELLA.

LA LLAGONA, Conflent. Majestat, 186, l. 27. — Hostier, 202.
Laredó, Martí, brodador de Perpinyà (1589), 203.
LA ROCA DE L'ALBERA, Vallespir. Campanar, 102. — Epitafi, 226.—Fortificació, 115. —Porta, 115, 164.
LA TOR DE QUEROL, Cerdanya. Casulla, 203.
LLAURÓ, Rosselló. Fortificació, 113.
LLÓ, Cerdanya. Absis, 155.—Finestra, 168. — Porta, 136, 163.—Volta, 29.
Llupià, Ermengol de († 1311), 218.

MALLOLES, Rosselló. Absidiola, 155.—Cadenatge de vigues, 44.—Creuer, 19. — Pintura, 153.
MARCEVOL, municipi d'Arbussols, Conflent. Absis, 155.—Barbacana, 115.
— Iglesia del monastir, **51**.—Arcades, 52.—Campanar, 102. —Ferros, 165, l. 14.—Finestres, 99, 168.—Pilars, 150. —Portes, 96, 131, 136, 158.
March, Mestre Guillem. del Voló, esculptor (s. XIII), 481.
Mares-de-Déu, 188.
Marial, Jaume, mestre d'obra de Perpinyà (1676), havent treballat les iglesies de Navata, Cadaquers, La Selva, Colliure, Prats de Molló y Morelles, 89.
MARINYANS, municipi de Serdinyà, Conflent, **33**.—Mare-de-Déu, 189.—Taules pintades, 175.
MARQUEIXANES, Conflent. Campanar, 112.—Custodia, 197, 199, l. 39.
Martí, Jaume, oficial, († 1312), 229.
Materials de construcció, 4.
MILLARS, Rosselló, **94**.—Campanar, 108. — Reliquiari, 199.

—Retaule, 178.—Trona, 170.
— Casa particular: Mare-de-Déu, 201.
Moles de Margarit, Joan, bisbe d'Elna (1453), 86.
Molig, Conflent. Fortificació, 113, 116.
Monestir del Camp, municipi de Passà, Rosselló.—Claustre, 122, l. 22.—Epitafis, 226.—Porta, 163.
— Abadia: finestra, 131.
Montagut, R. de, obrer dels SS. Feliu y Narcís de Girona (1274), 72.
Montesquiu, Vallespir. Absis, 155.—Làpida funeraria, 230.—Tomba arquejada, 233. f. 46.—Volta, 29.
Montferrer, Vallespir. Capelles, 20.—Cap de l'iglesia, 18. Incenser, 201.—Porta, 163.—Sarcòfach, 223, 224.—Volta, 29.
Montner, Rosselló. Tomba, 207.
Montvoló, Vallespir, **24**.—Campana, 184.—Campanars, 102.—Cap de l'iglesia, 14.—Creu processonal, 195.—Fortificació, 113, 116.—Mare-de-Déu, 189.—Planta, 14, f. 1.
Moranells, municipi de Morellàs, Vallespir, **23**.—Absis, 15.—Contrafort, 32.
Morters, 5.
Motllures, 134.

Nefiach, Rosselló. Campanar, 112.
Nostra Senyora de Vida, municipi d'Argelers, Vallespir, **23**.—Absis, 16.—Finestra, 100.—Porta, 96.

Ochon, Geroni de, bisbe d'Elna (1410-1425), 149.
Oculus, 99, 100.
Odelló, Cerdanya. Caldereta pera'l salpas, 201.—Ferros, 167.—Mares-de-Déu, 189.—Porta, 96, 97, 163.
Ogives, 72.
Oliba, abat de Cuixà (1009-1047), 65, 141, 150.
Oliba, Fra Ermengol, Perpinyà († 1312), 227.
Olibe, Frances, beneficiat de Tohir (1346), 177.
Oms, Vallespir, **30**. Font-sarcòfach, 220, f. 43.—Porta, 163.—Roda de campanetes, 185.
Oms, Pere de, rector de S. Jaume de Perpinyà (1279), 30, 53, 86, 234.
Orfebreria, 192.
Orseolo, Sant Pere, abat de Cuixà, 223.
Osseja, Cerdanya. Roda de campanetes, 185.
Otxoar, Martí, brodador de Barcelona (1555 o 1556), 203.

Palaldá, Vallespir. Creu processonal, 195.—Ferros, 165.
Palau, Cerdanya. Roda de campanetes, 185.
Palau del Vidre, Vallespir. Capa pluvial, 203.—Verge que s'obre, 191, f. 38, f. 39.
— Territori: Tombes, 206.
Palau, Bernat, prebost de Marinyans (1342), 176.
Palma, Berenguer de, capellà de S. Joan de Perpinyà († 1291), 227, f. 45.
Pascal, Maurici, pbre. (1031), 56.
Passá, Rosselló, **94**.—Beneitera, 183.—Pintures, 173.—Roda de campanetes, 185.
Peratallada, Dalmau de, abat de S. Feliu y S. Narcís de Girona (1274), 72.
Perdines, Julià, rector de Ceret (1346), 177.
Perfils, 131.
Perillós, vescomte de (s. XIV), 212.
Perpinyá, Colegiata de Sant Joan, **86**.—Archs de mig punt, 11.—Beneitera, 183.—Batent d'orga pintat, 170.—Campanar, 103.—Custodia, 198.—Creuer, 71.—Exterior, l. 17.—Fatxada,

154.—Lloses funeraries, 209, 227, 229, f. 45.—Mares-de-Déu, 189.—Orga, caixa de la, 170.—Pica-porta, 167.—Pila baptismal, 181.—Porta sud, 164.—Retaules, 175, 177, 178.—Sepultures, 209.—Volta, 93.

Perpinyá, Iglesia de Sant Joan lo Vell, **46**.—Campanar, 103, 148, f. 20.—Crist benehint, 144, f. 32. — Llosa funeraria, 227. — Matèrials, 5. — Pintures, 152, 153. — Porta sota'l campanar, 136, 163, l. 12.—Porta sud, 143, 163, l. 13, l.24.—Secció transversal, 47, f. 11. — Sepultures, 207, 227. — Soports, 149.—Trona, 77, 153.

— Iglesia del Carme, **92**.—Absis, 71. — Capitells, 149. — Claustre, 123.—Coberta, 91.—Trona, 153, 170.

— Capella del Devot Sant Crist, **78**.—Crucifix, 188, l. 30.

— Iglesia Sant Dominich, **92**.—Absis, 95, f. 19.—Claustre, 123, 149, l. 23.—Coberta, 91.—Creuer, 71.—Lápida sepulcral, 212. — Planta, 85, f. 17.—Sala capitular, 79.—Sarcòfach, 224.—Secció transversal, 93, f. 18.

— Capella de Santa Florentina en la Ciutadela, antich Castell dels reis de Mallorca, **79**.—Archs de mig punt, 11.—Capitells, 145, 149.—Fortificacions, 116.—Pintures, 153.—Porta, 134, 160, l. 4.—Rosetó, 100.

— Iglesia de Sant Francesch: Estatues sepulcrals, 212.—Planta, 71.—Sarcòfach, 223.

— Iglesia de Sant Jaume, **84**.—Campanar, 112.—Cementir, 234.—Quadro, 173.—Retaule, 178.—Roda de campanetes, 185.—Voltes, 77.

— Capella de Sant Joan Evangelista, **78**. — Esculptures, 149.—Planta, 72.

Perpinyá, Iglesia de La Ral, **92**.—Archs de mig punt, 11.—Campanar, 102.—Pica-porta, 167, f. 35. — Pila baptismal, 181, l. 26.

— Iglesia de Sant Mateu, **94**.—Retaule, 179.

— Capella de Nostra Senyora dels Angels, **78**.—Perforaments, 101.

— Cementir de Sant Joan, **234**. — Iconografia, 143.—Lloses funeraries, 229.—Vista, 235, f. 47.

— Deputació: Finestres, 130.—Porta, 164.

— Hospital: Beneitera, 183.—Sala gran, 91.

— Museu: Capitells, 131.—Esculptura, 137. — Estatues sepulcrals, 212.—Llosa funeraria, 210.

— En diversos indrets: Llosa funeraria, 210.—Mare-de-Déu, 189.—Sarcòfachs, 220, 222.

Pesillá de la Ribera, Rosselló. Campana, 184.

— Capella del cementir: Inscripció romana y cristiana, 137.

Piles baptismals, 180.

Pintures murals, 150.

Piques d'aigua beneita, 181.

Pladecorts. — V. Sant Joan Pladecorts.

Planés, Cerdanya, **68**.—Caldereta pera'l salpas, 201.—Mare-de-Déu, 189.

Planta de les iglesies romàniques, 14.

Planta de les iglesies gòtiques, 72.

Pollestres, Rosselló. Porta, 163.

Pons, abat de Cuixà (956), 60.

Pontellá. Rosselló. Capelles, 11.

Portes, 96, 113, 157.

Portes de grans dovelles, 130, 164.

Prada, Conflent. Beneitera, 183.—Campanar, 107, 108, 110, f. 22.—Reliquiari, 198.—Retaule, 179.

PRATS DE MOLLÓ, Vallespir, **89**. —Creu processonal, 193.— Ferros, 165.—Inscripció, 211. —Sepultura, 226.
— Casa particular: Mare-de-Déu, 189.
PRUNET, Vallespir. Copó, 196, l. 37.—Ferros, 165.—Mare-de-Déu, 189.—Roda de campanetes, 185.
PUIGCERDÁ, Cerdanya. Iglesia de Sant Dominich: Sepultures, 226.

Querol, Bernat, canonge de Sant Pere de Roca (1346), 177.

RALLEU, Conflent. Roda de campanetes, 185.
Raynier, Nadal, a Elna († 1303), 227.
REGLELLA, municipi d'Illa, Rosselló, **23**. — Arch triomfal, 22. — Chor, 17. — Finestra, 100. — Fortificació, 113. — Porta, 96.—Vista general de les ruïnes, l. 18.
REINÉS. Vallespir. Campanar, 110.
Renaixement en el Rosselló, L'època del, 10.
Retaules, 173.
Ribera, Dama Boneta († 1315), 227.
RIBESALTES, Rosselló. Capella del cementir: Beneitera, 183.
RIGARDÁ, Conflent. Creu processonal, 193, 194, l. 31. — Custodia, 197, l. 38.—Porta, 132, 159.—Retaule, 173.
RIQUER, EL, municipi de Catllar, Conflent, **35** y **96**.— Portes, 96.
RIUFERRER.—V. SANT PERE DE RIUFERRER.
Rochafort, Arnal de (s. XIV), 226.
RODES.—V. SANT PERE DE RODES.
Roig, A., notari de Perpinyà (1407), 193.
ROPIDERA, municipi de Roders, Conflent. Barbacana y Fortificació, 114.
Rossell, Farriol, notari, 92.
Roset, Guillem de, batlle d'Eyna (1346), 176.

SAGORRA, Conflent. Iglesia vella, **27**. — Absis, 155.— Campanar, 103, 110, f. 24.—Capelles, 20.— Finestra, 100.—Pedra sepulcral, 212.—Planta, 20 f. 4.— Porta, 96.
Sagrera, Guillem, mestre d'obra de S. Joan de Perpinyà (1415), 86.
SANT ANDREU DE SUREDA, Vallespir, **65**.—Absis, 155.—Altar, 179. — Beneitera, 139, 182, f. 37. — Campanar, 103. — Contraforts interiors, 83. — Chor, 17.—Fatxada, 154.— Finestres, 99, 100. — Pintures, 152.—Planta, 85, f. 17. —Porta, 96, 164.
SANT ESTEVE DEL MONASTIR, Rosselló, **60**.
SANT FELIU D'AMUNT, Rosselló. Campanar, 104.—Capa y dalmàtica, 203. — Ferros, 165, l. 7. — Mare-de-Déu, 190. — Matacà, 115. — Porta, 158, l. 7.
SANT FELIU D'AVALL, Rosselló. Absis, 15, f. 2.—Creu processonal, 194, l. 32.—Reliquiaris, 198, l. 32.
SANT GENÍS LES FONTS, Vallespir, **36**.—Arcades longitudinals, 31.— Beneitera, 182.— Campanar, 103. — Chor, 17. — Claustre, 117.—Llinda, 139, l. 1.—Lloses funeraries, 145, 219, 229.—Mare-de-Déu, 188. —Murs laterals, 34.—Planta, 36, f. 7.—Porta, 96, 164, l. 1. — Sarcòfach, 220. — Voluta de bàcul, 200.—Volta, 11.
SANT GUILLEM DE COMBRET, Municipi del Tech, Vallespir. Campana, 184.—Murs laterals, 35.
SANT HIPÓLIT, Rosselló. Epitafi, 219.— Llosa funeraria, 229.
SANT JOAN LACELLA, Rosselló.

33. — Arch a ressalt, 34. — Campanar, 102. — Murs laterals, 34.

Sant Joan Pladecorts, Vallespir, **53**. — Arcades, 45. — Campana, 184. — Campanar, 102. — Cap de l'iglesia, 15. — Epitafi, 226. — Porta, 96.

Sant Juliá, municipi de Vilanova de la Rahó, Rosselló, **27**. — Absis, 155. — Cap de l'iglesia, 18. — Chor, 17. — Planta, 28, f. 6.

Sant Iscle, Rosselló. **25**. — Materials, 5.

Sant Marsal, Vallespir. Copó, 197.

Sant Martí de Canigó, municipi de Castell, Conflent, **42**. — Absis, 155. — Cadires de chor, 170. — Campanàr, 105, 238, l. 15. — Cap de l'iglesia, 18. — Claustre, 125. — Columnes, 147, 148, f. 33. — Finestres, 100. — Fundació, 237. — Oculus, 100. — Pintures, 152. — Porta, 96, 237. — Secció transversal, 43, f. 10. — Tombes, 208. — Vista general de les ruines, l. 15.

Sant Martí del Fonollar, municipi del Voló, Vallespir. **21** y **33**. — Cap de l'iglesia, 15. — Murs laterals, 35. — Pintures murals, 150.

Sant Miquel de Cuixá, municipi de Codalet, Conflent, **60**. — Campanar, 105, 106, f. 21, l. 16. — Claustre, 117, l. 19. — Columnes, 148, l. 19. — Creuer, 19. — Pintures, 150. — Planta, 61, f. 15. — Fundació, 238. — Porta exterior, brancals, 140, 141, f. 30, f. 31. — Sepultura, 219. — Vista general, l. 16.

— Iglesia del Pessebre, **64**. — Volta, 22.

— Casa abacial: Porta, 141, l. 5.

Sant Nasari, Rosselló. Casulla, 203.

Sant Pere dels Forcats, Conflent. Creu d'altar de fusta, 195.

Sant Pere de Rodes o Roda, Empordà, **67**. — Chor, 17. — Contraforts interiors, 83. — Creuer, 19.

Sant Pere de Riuferrer, municipi d'Arles del Tech, Vallespir, **38**. — Campanar, 102. — Porta, 136.

Santa Elena, Capella aprop de Sant Pere de Rodes, Empordà. Aparell, 133.

Santa Eugenia, municipi del Soler, Rosselló, **34**.

Santa Leocadia, Cerdanya. Campanar, 102. — Roda de campanetes, 185. — Retaule, 173.

Santa Maria la Mar, Rosselló. Absis, 15, 16. — Nau, 96. — Volta, 40.

Sansá, Conflent. Capelles, 20. — Mare-de-Déu, 189. — Porta, 97. — Volta, 29.

Sanxo, rei de Mallorques (1324), 86.

Sautó, Conflent. Campana, 184.

Sepultures, 206.

Serdinyá, Conflent. Caldereta, 201. — Crucifix, 187. — Porteta gòtica, 170. — Quadros, 176. — Reliquiari, 198, l. 40. — Roda de campanetes, 185.

Serrabona, municipi de Bola d'Amunt, Conflent, **25**. — Absis, 155. — Campanar, 103, 110. — Chor, 17. — Creu processonal, 193. — Creuer, 18. — Fortificació, 116. — Mare-de-Déu, 189. — Materials, 5. Porta, 136, 163. — Pronaos, 75, 142, 146. — Roda de campanetes, 185. — Secció transversal, 26, f. 5.

Serrallonga, Vallespir. Campanar, 102. — Conjurador, 127. — Creu de processó, 195. — Ferros, 165, l. 3. — Porta, 158, 163, l. 3.

— Font: Sarcòfachs, 222.

Servoles, Guillem de, abat de S. Martí de Canigó († 1303), 227.
SEU D'URGELL, Catedral, **56**. — Capella, 15. — Creuer, 19. — Pilars, 34. — Sarcòfach, 223.
— Iglesia de Sant Miquel: Murs laterals, 34.
SIRACH, municipi d'Arrià, Conflent. Fortificació, 115. — Mare-de-Déu, 189.
Sirvent, Joan, comissari real (1407), 198.
Soler, F. del. Elna († 1203), f. 42, 216.
SUREDA, Vallespir. **96**.
SUREDA. — V. SANT ANDREU DE SUREDA.

TAIXÓ D'AMUNT, municipi de Sant Andreu de Sureda, Vallespir, **40**.
TAIXÓ D'AVALL, municipi d'Argelers, Vallespir, **41**. — Arcades longitudinals, 31. — Matacà, 115. — Porta, 164. — Planta, 40, f. 9.
TALAU, Conflent. Crucifix, 187. — Pila baptismal, 180.
Talavis, Maria, monastir del Camp, 226.
TALLET, Vallespir. Creu de processó, 195. — Mare-de-Déu, 189. — Pila baptismal, 180.
TAULIS, Vallespir. Campanar, 102. — Mare-de-Déu, 189.
TAURINYÁ, Conflent. Campanar, 103. — Cap de l'iglesia, 15. — Incenser, 201.
Terrena, Guiu de, bisbe d'Elna (1332-1341), 92.
TERRATS, Rosselló. Creu de processó, 194, l. 33. — Fortificació, 115.
TOHIR, Rosselló, **90**. — Casulla, 202. — Creus de processó, 195. — Mare-de-Déu, 189.
— Oratori ?, 128.
TOLOGES, Rosselló. Porta, 159.
TORÁ, municipi de Ribesaltes, Rosselló. Tombes, 206.
Torada, Pere, creu d'Illa (1447), 128.
Torals, archs, 32, 73.
TORRELLES, Rosselló, **57**. — Fonts baptismals, 180. — Pilars, 150.
TOURS, França, Indra y Loira. Museu arqueològich: Pedra funeraria, 232.
Transeptes. — V. Creuers.
TRESSERRA, Rosselló. Arcades longitudinals, 31.
Trifori, 72.

ULTRERA, municipi de Sureda, Vallespir. Capella del castell: Absis, 16.
UR, Cerdanya. Cap de l'iglesia, 20. — Incenser, 201. — Taula, 173.
— Cementir: Creu, 128, 129, f. 29. — Pedra sepulcral, 210.
URGELL. — V. SEU D'URGELL.

VALLBONA, municipi d'Argelers, Vallespir, **38**. — Absis, 15. — Claustre, 125. — Creuer, 19. — Oculus, 100. — Planta, 39, f. 8. — Sala, 91.
VERNET, Conflent. Cadires de chor, 170. — Caldereta, 201. — Fortificació, 116. — Reliquiari, 198. — Retaule, 175.
Vernet, Pons de (1211), 31.
Vestidures sacerdotals, 202.
VIÁ, municipi d'Odelló, Cerdanya. Hostier, 202.
VIDA. — V. NOSTRA SENYORA DE VIDA.
VILAFRANCA DE CONFLENT, **48**. — Cadires de chor, 170. — Làpides sepulcrals, 210. — Portes, 97, 136, 139, 158, 159, l. 6. — Tombes, 206.
VILALLONGA DE LA SALANCA, Rosselló. Campanar, 110, 112. — Finestres, 52, 133. — Llosa funeraria, 209.
VILALLONGA DELS MONTS, Vallespir. Absis, 155. — Campanar, 23, 102, 112. — Ferros, 165. — Porta, 96. — Roda de

campanetes, 185.—Volta, 29.
Vilallonga, Bertran de (s. XII), 226.
VILAMOLACH, Rosselló. Fortificació, 113, 115.
VILAR, EL, municipi de Vilallonga dels Mont, Vallespir. Absis, 17.—Chor, 19.—Creuer, 19.—Ferros, 165.—Finestres, 99.—Planta, 19, f. 3.—Porta, 96, 163.—Volta, 11.
VILAR DE REINÉS, EL, Vallespir, **24**.—Campanar, 102.—Cap de l'iglesia, 15.—Ferros, 165.—Incenser, 201.—Pila baptismal, 180.
— Casa particular: Mares-de-Déu, 188, 189.
Villier (✝ 1300), 212.
VILELLA, municipi de Rigardà, Conflent, **27**.—Campanar, 102.
VINÇÁ, Conflent, **89**.—Casulla y capa, 203.—Copó, 197.—Campanar, 112.—Creu de processó, 195.—Ferros, 165.
VOLÓ, Vallespir. Làpida sepulcral, 209.—Porta, 158, 162, l. 11.—Retaule, 175.

FIGURES EN EL TEXT

Pàgs.

1.—Iglesia de Montvoló; planta 14
2.—Absis antiga de Sant Feliu d'Avall 16
3.—Iglesia de Nostra Sra. del Vilar; planta 19
4.—Iglesia vella de Sagorra; planta 20
5.—Iglesia de la colegiata de Serrabona; seccions 26
6.—Iglesia de Sant Julià; planta 28
7.—Iglesia abacial de Sant Genís les Fonts; planta. . . . 36
8.—Iglesia abacial de Vallbona; planta 39
9.—Iglesia de Taixó d'Avall; planta 40
10.—Iglesia abacial de Sant Martí de Canigó; secció. . . . 43
11.—Sant Joan lo Vell de Perpinyà; secció 47
12.—Iglesia de la colegiata de Cornellà de Conflent; planta. 49
13.—Iglesia de Santa Eulalia de Follà; secció 54
14.—Iglesia abacial d'Arles del Tech; secció 58
15.—Iglesia abacial de Sant Miquel de Cuixà; planta . . . 61
16.—Iglesia abacial de Sant Andreu de Sureda; secció . . 66
17.—Sant Andreu de Sureda y Sant Dominich de Perpinyà; plantes comparatives 85
18.—Iglesia de Sant Dominich de Perpinyà; secció 93
19.—Absis de l'iglesia de Sant Dominich de Perpinyà . . . 95
20.—Campanar de Sant Joan lo Vell, Perpinyà 103
21.—Campanar de Sant Miquel de Cuixà 106
22.—Campanar de Prada 107
23.—Campanar de Cornellà de Conflent. 109
(Per errada va sortir *Vilafranca.*)
24.—Companar de Sagorra. 111
25.—Castell de Canet. 114
26.—Planta del Claustre d'Elna 118
27.—Claustre d'Elna; secció 119
28.—Claustre d'Arles del Tech 121
29.—Creu en el cementir d'Ur 129
30-31.—Estatues dels brancals de la porta exterior a Sant Miquel de Cuixà 141

Págs.

32.—Crist benehint, procedent de la porta de Sant Joan lo Vell, avuy en el campanar de la mateixa iglesia . . . 144
33.—Capitell de Sant Martí de Canigó. 148
34.—Absis de Cornellà de Conflent. 156
35.—Pica-porta de la Ral de Perpinyà. 166
36.—Retaule de les Escaldes 174
37.—Beneitera de Sant Andreu de Sureda 182
38-39.—Mare-de-Déu de Palau del Vidre. 190
40.—Brodat provinent de Sant Martí de Canigó, que's conserva en l'iglesia de Castell 204
41.—Tomba d'un bisbe, en el claustre d'Elna, executada per Ramon de Bianya 214
42.—Tomba de F. del Soler († 1203), executada per Ramon de Bianya. Provinent del monastir de l'Eula, avuy en el claustre d'Elna 215
43.—Sarcòfach a Oms 220
44.—Sepulcre a Follà. 221
45.—Làpida funeraria de B. de Palma, en la porta Betlem de la catedral de Perpinyà 228
46.—Tomba arquejada a Montesquiu. 233
47.—Cementir de Sant Joan, a Perpinyà. 235

LÁMINES APART

Joan August Brutails.
1.—Porta de l'iglesia de Sant Genís les Fonts.
2.—Porta de l'iglesia de Bellpuig (Vallespir).
3.—Porta de l'iglesia de Serrallonga.
4.—Capella del castell dels reys de Mallorca a Perpinyà (porta).
5.—Porta de la casa abacial de Sant Miquel de Cuixà.
6.—Porta gran de Vilafranca de Conflent.
7.—Iglesia de Sant Feliu d'Amùnt. Porta.
8.—Iglesia de Brollà. Porta.
9.—Iglesia d'Espirà de la Gli. Porta.
10.—Porta de l'iglesia de Cornellà de Conflent.
11.—Iglesia del Voló. Porta.
12.—Porta de Sant Joan lo Vell, Perpinyà (sota'l campanar).
13.—Perpinyà: Sant Joan lo Vell, porta exterior.
14.—Batents de porta de l'iglesia de Marcevol.

15.—Ruïnes de Sant Martí de Canigó.
16.—Iglesia y campanar de Cuixà.
17.—Catedral de Sant Joan, Perpinyà.
18.—Ruïnes de Reglella.
19.—Claustre de Cuixà (banys de Prada)
20.—Columnes del Claustre d'Elna.
21.—Claustre d'Arles del Tech.
22.—Claustre del monastir del Camp.
23.—Claustre de Sant Dominich, Perpinyà.
24.—Esculptura de la porta de Sant Joan lo Vell, Perpinyà.
25.—Iglesia y campanar de Costoges.
26.—Pila baptismal de la Ral, Perpinyà.
27.—Majestat de La Llagona.
28.—Majestat de Bellguig.
29.—Sant-Crist, del Coral.
30.—Devot Sant-Crist, Perpinyà.
31.—Creu de Rigardà.
32.—Tresor de Sant Feliu d'Avall.
33.—Creu de Terrats.
34.—Creu de Camelàs.
35.—Creu de Colliure.
36.—Copó d'Argelers.
37.—Copó de Prunet.
38.—Custodia de Rigardà.
39.—Custodia de Marqueixanes.
40.—Reliquiari de Serdinyà.
41.—Vera-Creu de Colliure.
42.—Busts dels Sants Abdon y Sennen, Arles del Tech.
43.—Casulla de Catllar.
44.—Capa de Catllar.
45.—Tomba del bisbe Guillem Jordà († 1186), en el claústre d'Elna.
46.—Sepulcre d'Arles del Tech.

TAULA GENERAL

Pàgs.

Nota del traductor V
Nota del autor 1

PRIMERA PART: LA CONSTRUCCIÓ

Medis de que disposaven els constructors rossellonesos . . . 4
Classificació de les iglesies rosselloneses. 8
Planta de les iglesies romàniques rosselloneses 14
Iglesies romàniques d'una nau ab volta de canó seguit llis de mig punt 21
Iglesies romàniques d'una nau ab volta de canó seguit llis y apuntat 24
Iglesies romàniques d'una nau ab volta de canó seguit ab archs torals 32
Iglesia romànica a dugues naus 40
Iglesies romàniques de tres naus y sense archs torals, en les quals les voltes laterals fan contrafort a la volta central 41
Iglesies romàniques de tres naus y ab archs torals, en les quals les voltes laterals fan contrafort a la volta central. . . . 50
Iglesies romàniques de tres naus, en les quals les naus laterals no fan contrafort a la volta mestra 53
Iglesies romàniques que no entren dins les especies ja estudiades 60
Els soports en les iglesies romàniques de varies naus 70
Origen de l'estil gòtich y modificacions aportades pels constructors gòtichs en el plan de les iglesies 71
Iglesies gòtiques sense capelles laterals 78
Iglesies gòtiques de nau de volta y ab capelles laterals . . . 80
Iglesies gòtiques de nau sense volta 90
Les portes 96
Les finestres 98
El campanar. La Sagristia 101
Fortificacions de les iglesies 113
Els claustres 117
Edícols diversos. 127

Pàgs.

SEGONA PART: L'ORNAMENTACIÓ

Consideracions generals. 130
L'aparell 132
Ornamentació en relleu. 134
Esculptura ornamental y estatuaria 138
Les columnes 147
Decoració interior de les iglesies. Les pintures 150
Les fatxades 153
L'absis 154
Les portes. 157
Els batents de les portes 164
Les finestres 167

TERÇA PART: EL MOBILIARI

Fusteria. 169
Cerralleria. 171
Retaules y taules 173
Altars 179
Fonts baptismals 180
Beneiteres. 181
Les campanes 183
Crucifixs 186
Mares-de-Déu. 188
Orfebreria. 192
Calderetes pera aigua beneita. 201
Hostiers 202
Indumentaria sacerdotal 202

QUARTA PART: LES SEPULTURES

Tombes antigues 206
Lloses gravades 208
Efigies de relleu. 211
Sarcòfachs. 217
Cavitats en els murs 225
Tombes arquejades 232

Adicions y correccions 237
Conclusions 241

TAULES

Taula alfabètica per noms propris y materies. 251
Figures en el text 262
Làmines apart 263
Taula general. 265

LÁMINES

Totes les fototipies que segueixen són fetes a casa 'ls Srs. Samsot y Missé germans, segons fotografies tretes per l'Autor, exceptuant les que porten el núm. 5, proporcionada per M. Pere Vidal, de Perpinyà: núms. 6 y 10, degudes al malaguanyat arquitecte barceloní Francesch Rogent: núm. 14, provinent de la casa Robert, de París.

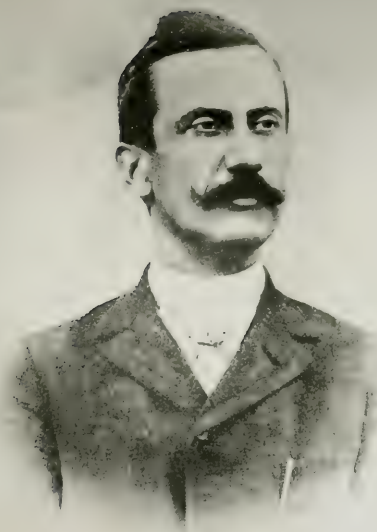

JOAN AUGUST BRUTAILS

Porta de l'iglesia de Sant Genís les Fonts (Vallespir)

PORTA DE L'IGLESIA DE BELLFUIG (VALLESPIR)

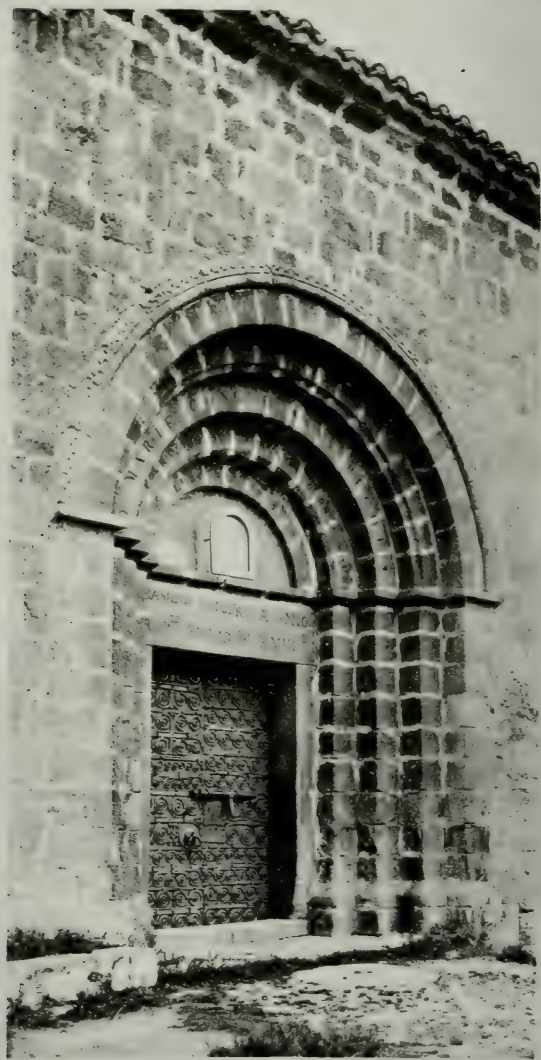

PORTA DE L'IGLESIA DE SERRALLONGA (VALLESPIR)

Capella del castell dels reys de Mallorca a Perpinyá

Porta de la casa abacial de Sant Miquel de Cuixá

Porta gran de Vilafranca de Conflent

IGLESIA DE SANT FELIU D'AMUNT

IGLESIA DE BROLLÀ

Iglesia d'Espirá de la Gli

PORTA DE L'IGLESIA DE CORNELLÁ DE CONFLENT

IGLESIA DEL VOLÓ (VALLESPIR)

PORTA DE SANT JOAN LO VELL, PERPINYÁ
(SOTA'L CAMPANAR)

Perpinyá : Sant Joan lo Vell, porta exterior

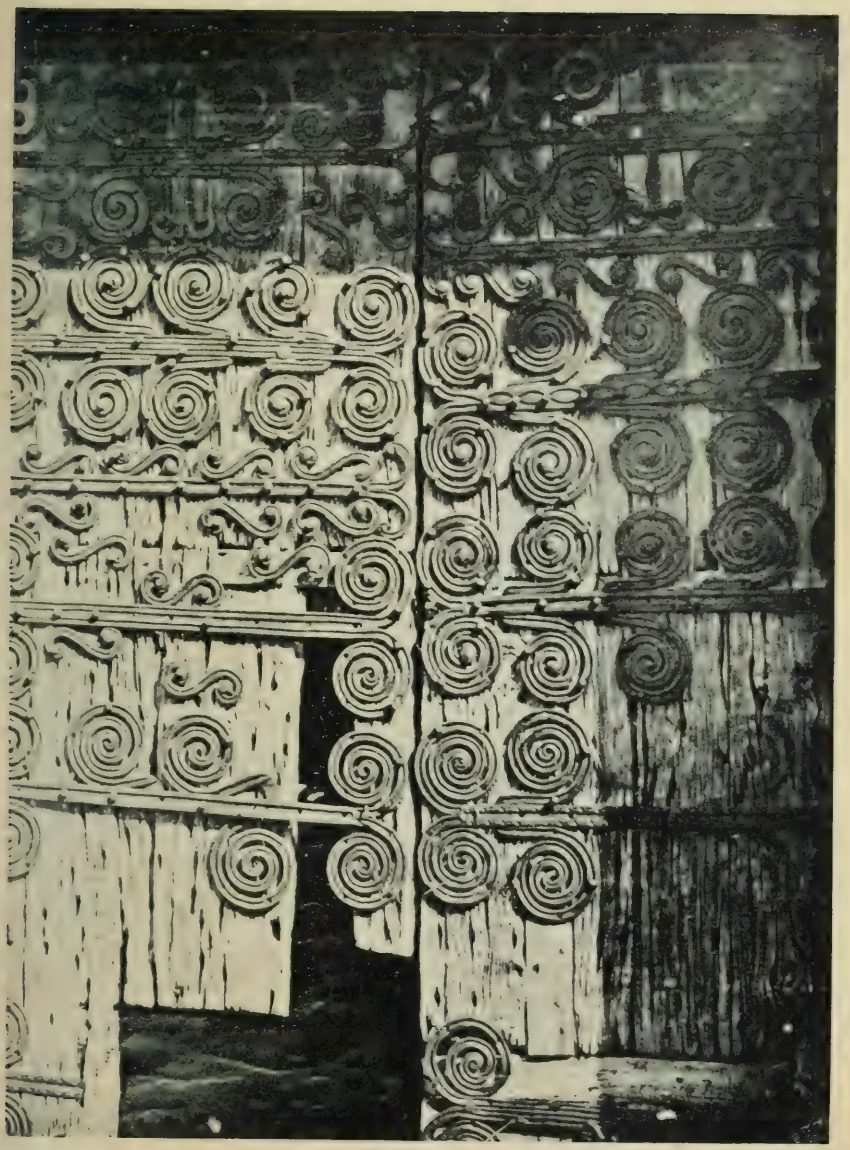

BATENTS DE PORTA DE L'IGLESIA DE MARCÈVOL

RUINES DE SANT MARTÍ DE CANIGÓ

Catedral de Sant Joan, Perpinyà

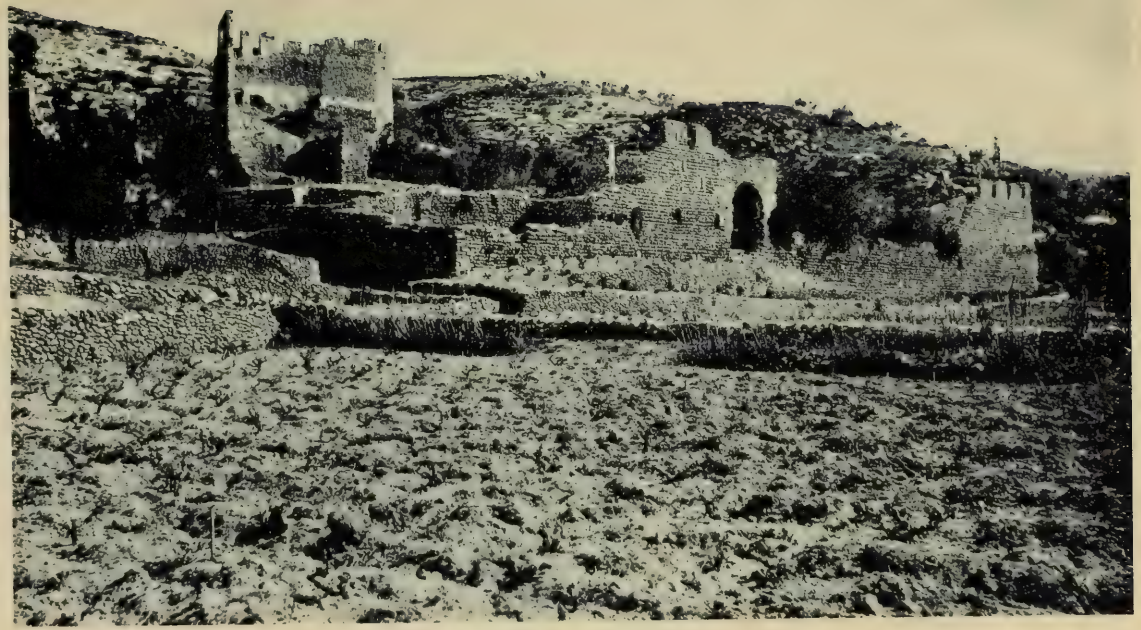

Ruines de Reglella

Claustre de Cuixá (banys de Prada)

Columnes del claustre d'Elna

CLAUSTRE D'ARLES DEL TECH

CLAUSTRE DEL MONASTIR DEL CAMP

CLAUSTRE DE SANT DOMINGO, PERPINYÀ

ESCULPTURA DE LA PORTA DE SANT JOAN LO VELL,
PERPINYÁ

IGLESIA Y CAMPANAR DE COSTOJES

Pila baptismal de la Ral, Perpinyá

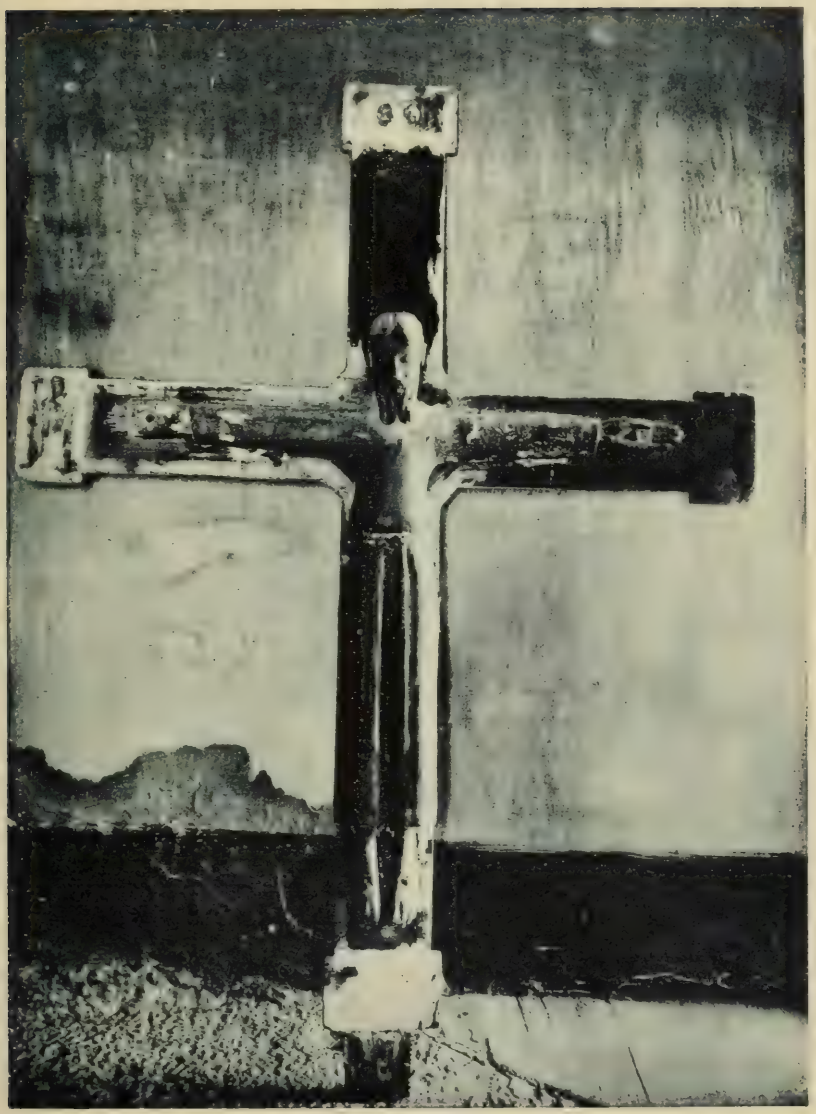

MAGESTAT DE LA LLAGONA

MAGESTAT DE BELLPUIG

SANT CRISI, DEL CORAL

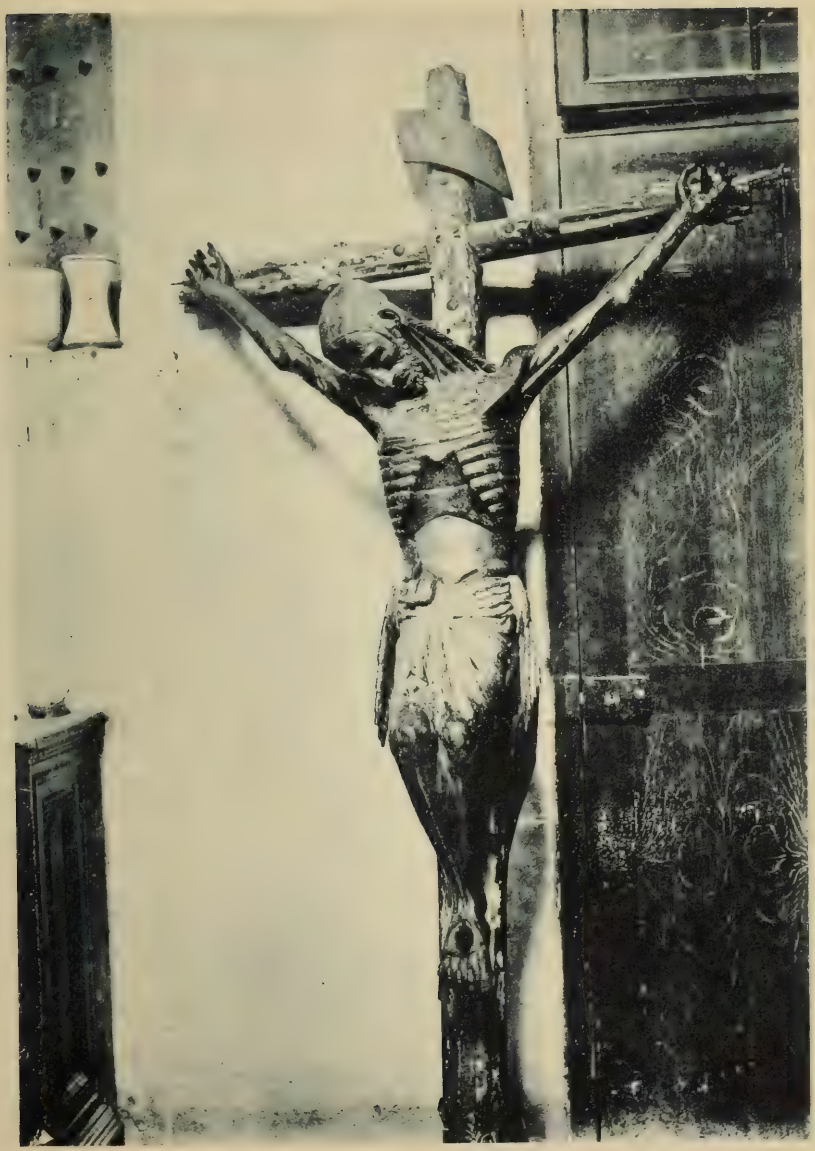

DEVOT SANT CRIST, PERPINYÁ

CREU DE RIGARDÁ

TRESOR DE SANT FELIU D'AVALL

Creu de Terrats

CREU DE CAMELÁS

Creu de Colliure

(1592)

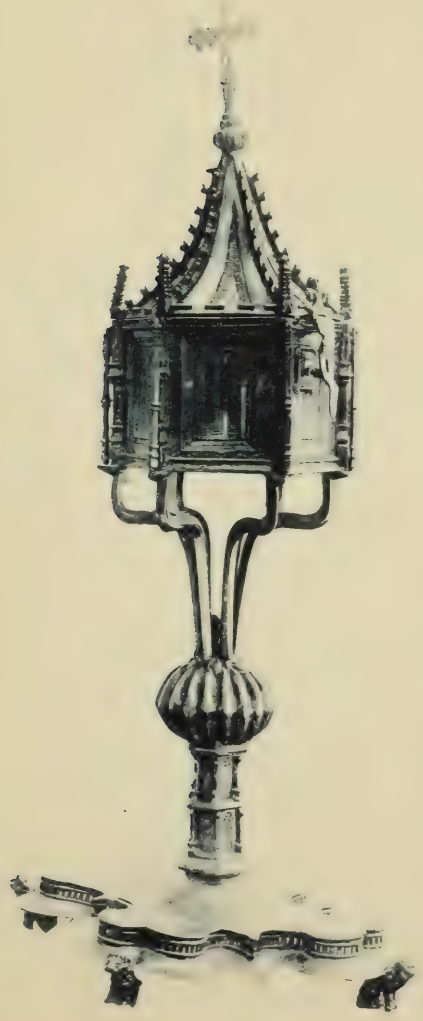

COPÓ D'ARGELERS

COPÓ DE PRUNET

CUSTODIA DE RIGARDÁ

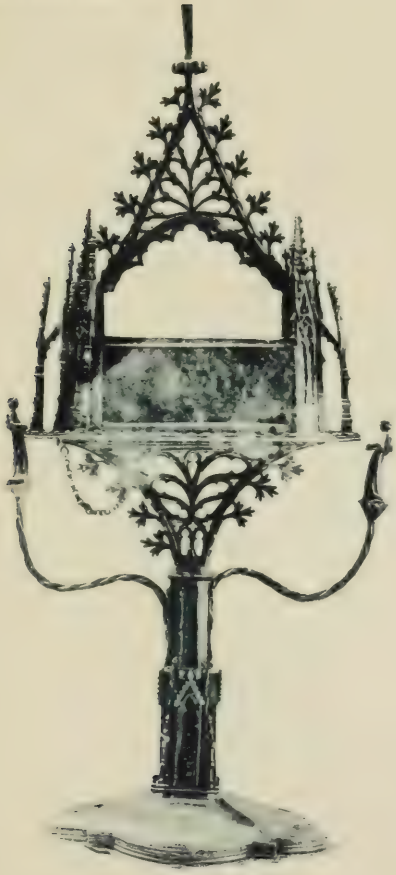

CUSTODIA DE MARQUEIXANES

Reliquiari de Serdinyà

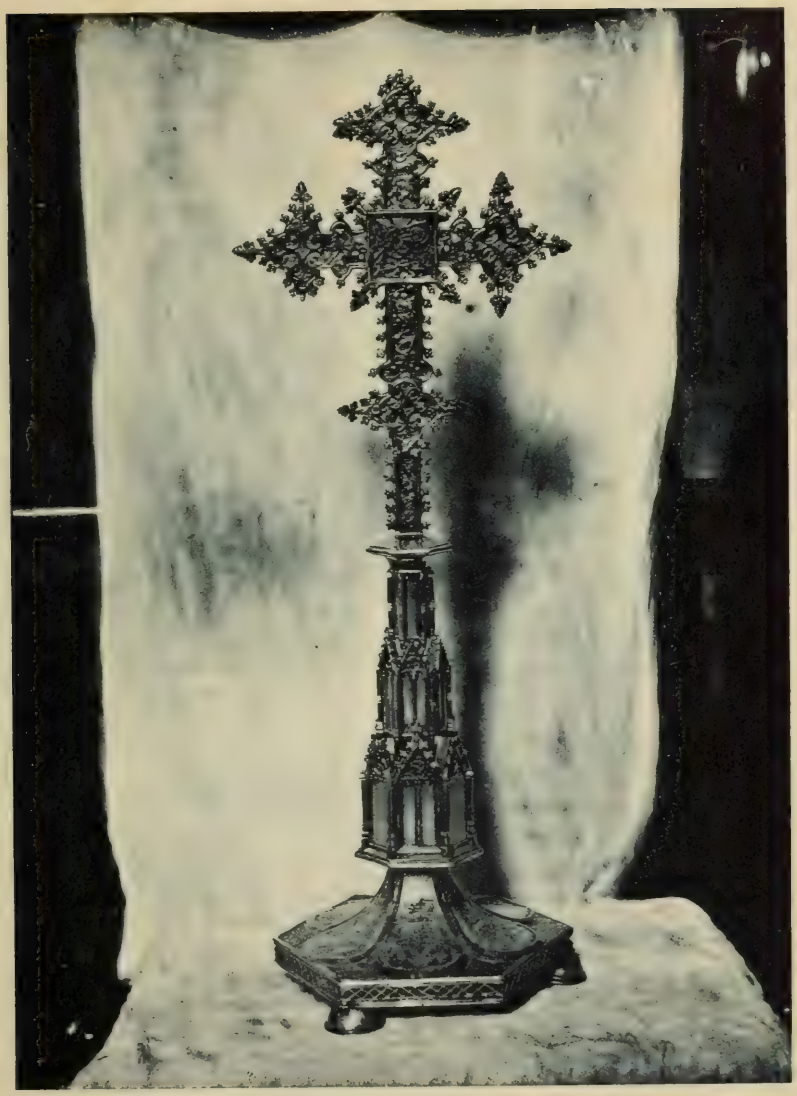

ALTRA CREU DE COLLIURE

BUSTS D'ARGENT DE SANT ABDON Y SANT SENNEN

Arles del Tech (1425-1440)

Casulla de Catllar

Capa de Catllar

TOMBA DEL BISBE GUILLEM JORDÁ († 1186)
EN EL CLAUSTRE D'ELNA

SEPULCRE D'ARLES DEL TECH

NK
1655
.R6
B92

Whitehill
IMS

Brutails, Jean Auguste,
1859-1926.
[Notes sobre] l'art
religios en el Rossello

PONTIFICAL INSTITUTE
OF MEDIAEVAL STUDIES
59 QUEEN'S PARK
TORONTO 5, CANADA